

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kántor Péter*: Macska-egér • 119
Valami beszélgetéské • 119
- Imre Flóra*: Várákozás • 121
Platonizmus • 122
- Gergely Ágnes*: Valamit a vadludakról • 122
- Imreh András*: Madarak • 123
Új nyár, új kert • 124
Kutya és kalapács • 126
- Kőríz Imre*: Maecenas poeta • 126
- Ismeretlen *Berda*-versek (*Közzéteszi*
Domokos Mátyás) • 129
- Horváth Elemér*: levelek sehova • 133
éjszakai szánkózás • 133
mottók a mai napra • 134
- Gréczy Emőke*: Átölelt az Isten • 134
- Szalai Júlia*: Rejtett felhajtóerők: a sikeres
nagyvállalkozók családi hátteréről • 147
- Csengery Kristóf*: Ezt rögtönözte, amikor már hónapok óta
egy sort sem sikerült írnia • 172
Hirtelen fejfelé • 173
- Lázár Júlia*: nyár • 174
ahogy a tücskök • 174
- Ivo Andrić*: Jelek az út mentén (*Részletek*
(*Radics Viktória fordítása*)) • 175
- Darányi Sándor*: A Lipótmezőn • 187
Mint egy kirándulás • 188
Vale • 189

*Mészöly Miklós: A zsidókérdés útvesztői (II) (Közveteszi
Wilhelm András) • 189*

*Mészöly Miklós levelesládájából (Közreadja és jegyzetelte
Fogarassy Miklós) • 205*

FIGYELŐ

*Radics Viktória: Verbum cordis (Pályi András:
Megérkezés) • 223*

*Nagy Imre: „...serceg a nyelv hegyén a tű”
(Bertók László: Valahol, valami) • 229*

*Doboss Gyula: A dokumentummontázstól a regény felé
(Bódis Kriszta: Kemény vaj) • 234*

*Radnóti Sándor: A bármi jelentősége (Hajdu István:
Bak Imre) • 238*

*Molnár Péter: Egy könyv a szabadságról (Emberi jogok.
Szerkesztette Halmai Gábor és
Tóth Gábor Attila) • 239*

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság

Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Kántor Péter

MACSKA-EGÉR

A macska foga közé kapja:
Találd ki magad, kiséger!
Az élet ennyit csak megér!
Tizenöt centi élet, hopsza,
vagy annyi sincs az egér hossza,
fölrepül, aztán földet ér.
Két percbe ami belefér,
találd ki magad, kiséger!

Megperdül, maga elé dobja:
szürke kis csomag, alig él,
az a jó benne, ami fél,
meg se mozdul, remeg az orra,
süss fel nap majd az egértorra,
játék, de már nem sokat ér,
még egy dobás, tovább nem él.
Felejtse el magad, kiséger!

VALAMI BESZÉLGETÉSFÉLE

P. Gy. költővel, nélküle

Kedves barátom,
hány éve már, hogy
nem írsz verset? Három? Már három?
Hiányzanak nekem, minek tagadjam,
azok a remek beszámolók
a haldoklásodról. Mit mondjak?
Tankönyvem lett az „Amíg lehet”.
De mégis örülök, hogy már szabadultál.
Nem illett volna hozzád túl sokáig
lógni a kilincsen tétovázva.

Mostanában
megint foglalkoztat a szabadság,

mint egy falból kiálló hegyes szög.
 Te is mennyi illúziót tápláltál róla,
 még a régi rendszerben és
 főként a társadalmi szabadságról –
 mifelénk mindig ez volt a sláger.
 Ámbár ez örökzöld. De engem
 most inkább egzisztenciális értelemben
 foglalkoztat; tudod, valami mindig
 foglalkoztatja az agyat, kényszeresen,
 ahogy a nyúlnek is mindig rágnia kell.
 Az ugrifüles, még az se szabad.
 Illetve szabad rágnia. Nekem is,
 neked is szabad volt írnod. De *szabad*
 igazán nem lehet soha senki.
 Mindig csak tól-ig, ugyebár.
 Nem hiszem, hogy te szomorkodtál volna ezen
 abban az időben, amikor még a CÉH
 alkalmazásában bohém robotos voltál.
 Nem élmunkás, az távol állt tőled,
 inkább amolyan megbízhatatlanul megbízható,
 bár ami a megbízót illeti, ő sose
 nyilatkozott (ő sose nyilatkozik).
 Tudtad te anélkül is, hogy két részegség közt
 verset kell írnod. Nem voltál szabotőr.
 De bohém igen. Szabados, ha ugyan
 nem egyik álcája az is a robotosnak.
 Talán nem, vagy nem csak. Van öntörvény is.
 Nemrég olvastam, mit kínlódott
 a saját szabályain kívül semmilyen szabályt
 nem respektáló legendás különc,
 a folyton tökéletességre törekvő Glenn Gould,
 a karjával, az ujjáival, a vállával,
 a mellkasával, a hátával, a szívével,
 a gyomrával, a bokájával, a fülével,
 a kötőhártya-gyulladásával, aranyerével,
 torokfájásával, merevedésével.
 Megfázások, fertőzések, magas vérnyomás,
 szibbadások, szorongások, álmatlanság,
 csontbütöknövény-gyulladás a könyökben –
 és mindez csakis a zongora miatt
 (a szerelem miatt, az élet miatt),
 azért, hogy olyan szédületesen zongorázzon,
 mert nyilván nem lehet büntetlenül
 olyan szédületesen zongorázni,
 ahogy ő zongorázott.
 És két nappal az ötvenedik születésnapja után
 agyvérzést kapott, és meghalt.

Vannak, akik erre azt mondják: szegény.
 De azok nem mi vagyunk, te se, én se.
 Nem percben méretek egy teljes élet.
 És nem is húsban. Képzeld csak el,
 tojásrántottán élt és telefonokon.
 De micsoda élmunkás volt, barátom!
 Micsoda robotos!

Mi viszont,
 mi isteníjtük azt, ami ellen a többség,
 ha beleakad, küzd kétségbeesetten,
 s ha az okát kérdik, kertel, hazudozik,
 mintha dugdosná szem elől a szennyest.
 Miért nem valljuk be, hogy a szabadság nem cél,
 csak eszköz arra, hogy ki-ki megteremtse
 a saját tökéletes karám-paradicsomát?
 És abban a karám-paradicsomban,
 vagy amit sikerül helyette összerakni,
 eljátssza a maga Goldberg-variációit,
 és aztán vegye a kalapját.

Mit gondolsz?

*

Ha élnél, most lennél hatvan. Szép kor
 lenne. Bár hogy milyen lenne benne
 neked, az nem kérdés. Szerintem
 jó, hogy már túl vagy
 és nem innen.

Imre Flóra

VÁRAKOZÁS

várakozás mire senki se tudja az ős a sötétebb
 oldalon áll már nedvesség hideg és a lehulló
 lomb aranyát barnára rohasztó dér meg a léptek
 távolodók soha vissza se térők hátra se nézők
 árnyékok kontúrtalesnek a sötét alapon csak
 alig látszó testtelenek borzongva a szélben
 árnyékok meg-meglebbenve a szűkös idő mély
 vágásában az összeszorított lapnyi jelenben
 árnyékok bomló maradéka az egykori létnek
 várakozás mire nincs más itt szorított az üresség

PLATONIZMUS

a testet ifjan hogy szerettem
az izmok domborulatát
combon felkaron érthetetlen
apró fények szikráztak át

a felületek szenvedélye
az édes hamvas sima hús
föl-föllobbant a vers terébe
magától volt harmonikus

de lassan a test láza fogy
csöndesebb a gyönyörködés
inkább a gyöngéd gesztusok
pillanatát őrzi az ész

ahogy megmoccan tétovázva
a cselekedet puszta váza

Gergely Ágnes

VALAMIT A VADLUDAKRÓL

Amerre a vadludak húznak
s a fordított mélységet ássák
jó lenne érteni a szárnyak
föltétlen égre moccanását

egy másodpercre azt a hívást
a sürgönydrót fölötti űrbe
sürgetését megnyugtatót
s a torkot mely a hangot küldte

s hogy a bársonyos baritonnak
az az ősi búcsú a hála
s a visszatérés mint ígéret
nem a dimenzió halála

nem aranykori átöröklés
nem szenilis elgyöngülés csak
két óceán kínálkozása
szimmetrikus akár az évszak

és a hatalmas metronóm mely
a hegyeket is túldobogja
mely hallgatagabb mint a barlang
s nem önnön ritmusának foglya

valami mást valami újat
terel a szárnyak vakhitéhez
az érintetlen távolokba
ahonnét minden töredékes

beépül mint nyomtalan emlék
házon cserép hullám a vízben
drótkerítésen görbe ujjak
egy csók a cigarettaízben

s a ház a víz a kéz a csókja
akárki áld akárki átkoz
felfűződik a horizontra
a verdesés nyomvonalához

míg szabad szemmel láthatón és
szabad lélekkel foghatóbban
át nem dereng a visszatérés
majd egy másik dimenzióban

Imreh András

MADARAK

Üldöztek egész délelőtt.
Mint kúszófenyők alatt kúszó macskát,
ha fiókat indul reggelizni,

azzal a csattogó ricsajjal.
Jó, hogy rám nem repültek, mint a stukák.
„Mi baj?” gondoltam. Egyszer követ dobtam feléjük.

Majdnem ráléptem. Elnyílt csőrrel állt,
eltekert fejjel, mint az enni kérő
fiókák. Moccanni se bírt.

Hőgutát kaphatott, vagy minden nyomelem
kijött belőle a tojásokkal. „Ne félj”
mondtam, „tojócska. Ne félj.” De hát

mit érthet egy beteg madár az emberi szóból.
Szénával kibéleltem egy cipős-
doboz tetejét. Vittem vizet is.

Csak nézett. Viszont a rikácsolás
abbamaradt. Nyilván véletlenül.
Arrébb, az avarban egy másik rigó motozott,

másik klánból. Egyszer felénekel.
Az enyém madárürülék-színűt hányt –
talán ettől kapott erőre.

Továbbrepült, a szomszéd garázsa elé.
Aztán megint egy garázzsal tovább.
Aztán már nem akartam tudni, hova tovább.

Készülődök a garázsba sörért.
Ha felmerülne, én azt mondanám,
megint üldözni fognak.

ÚJ NYÁR, ÚJ KERT

Iszonyú minden szomszéd. Órákon át
képesek megbeszélni egy új lecsőreceptet
(cukkínivel) – na és hol? Az erkélyed alatt.
Panaszkodnak hidegre-melegre,
az ajtód elé hányják a havat,
füvet nyírnak vasárnap délelőtt,
fél héttől fél nyolcig a Für Elise
első öt taktusát játsszák már három éve,
szólnak, hogy ne a lépcsőházban tartsd a biciklit,
ha szabadságra mész, kivágják a diófát,
megmérgezik a macskát,
nem élnek az elővásárlási jogukkal,
és tényleg zöldebb a rohadt fűvük.

A kertben ülök, háttal fűnek-virágnak,
 a betonkerítést fixírozom,
 várom, ujjongó rettegéssel,
 mint a bika letaglózás előtt
 vagy a függöny mögé bújt kisgyerek,
 hogy beteljen a sors.

Csak azt nem értem,
 milyen érzékszerv van a hátamon,
 ami húsz méterről jelzi, ha jó a szomszéd.

– Heló-beló. Mi jókat olvasol? –
 Most mondjam el, hogy Novalis Halálvágy
 című versének két Rónay-féle
 fordítását hasonlítgatom össze
 és rá-ránézek az eredetire is?
 És ha megkérdezi, tudok-e németül?
 Bár persze a Novalis név alapján...
 – Ez most egy nagyon pénzes munka – mondom –,
 és nagyon sürget a határidő.

Hosszan elbeszélget velem.
 Tapintatosan meg sem említi,
 de érzem, hogy aggódik: elrontom a szemem
 vagy unatkozom egyedül.
 És tényleg élvezem, hogy félretehetek
 Novalist, Rónayt. Mint a Pilóta kekszet,
 ízlelgetem a köznapi beszéd
 megunhatatlan, szégyenletes ízét.

Banális történetet ad elő
 telekszomszédjáról, s én: – Hihetetlen! –
 mondom, suttogom: – Hát ez hihetetlen.

Az órájára néz. Hogy eltelt az idő!
 De jól elbeszélgettünk! Mentegetőzve
 teszi hozzá: – Mennem kell. Jönnek értem.
 – Vadászni mész? – kérdem ártatlanul.
 – Ja, nem, csak járunk az erdőben egyet.
 Láthatólag elkedvetlenedik,
 mert nincs fegyvertartási engedélye.
 De már lohol. Még visszainteget:
 – További kellemes pihenést!

KUTYA ÉS KALAPÁCS

Bekövetkezett az elkerülhetetlen:
az alakoskodás, az alkuk, az altatás,

a „hanemmosolkezet-nem”,
az „elestélsémmibaj-nézdcsak-egykismadár”

pitiáner sablonjai. Az érdekes szeretet.
– Megkapod a Tomi kutyát, de hozd ide gyorsan

a kalapácsot. Láttam: kell a Tomi kutya,
de kell a kalapács is. Láttam, ahogy kigyullad

fejében a volframizzó. Odajött,
elvette a kutyát és

indult vissza a kalapácshoz.
Bekövetkezett az elkerülhetetlen:

az unfair play pour unfair play, a viensbanque, a jókapni-desokkal-rosszabb adni.

Aztán majdnem feldőlt,
ahogy tipegett vissza felém,

két egyenlőtlen súllyal két kezében,
egy sor csempén, mint egy kötélén:

ha kötél lett volna, ő zuhan le, nem én.

Kőríz Imre

MAECENAS POETA

Réz Pálnak

Maecenas, többek közt Horatius, Vergilius és Propertius pártfogója, nemcsak mecénált, hanem maga is írt. Tudunk prózai munkáiról és verseiről is, de ami például az utóbbiakból ránk maradt, alig tesz ki húsz sort. Költeményes maradványai közül, amelyek a dolog természeténél fogva még a művelt közönség előtt is ismeretlenek, mindenesetre még az a legismertebb, amelyet Horatius Suetoniustól származó életrajza tartott fenn:

„Ni te visceribus meis, Horati,
plus iam diligo, tu tuum sodalem
¶nimio† videas strigosorem.”

A három sort a következőképpen szokás fordítani: „Ha nem szeretnék jobban saját magamnál (a szívemnél, húsomnál és véremnél), Horatius, barátodat egy öszvércsikónál (Ninniusnál, Tithónosnál, egy majomnál – attól függően, hogy mit javasolnak a keresztek közt álló szó helyett) *soványabbnak látnád.*” (A kereszt a klasszika-filológiában a nem oda való és/vagy értelmetlen szót vagy szavakat jelöli; a *nimio* – jelentése: *igen nagy, túlságosan nagy* – itt metrikailag nem illik bele a sorba, és értelme sem nagyon volna.)

Maecenas verse egyébként Catullus 14. *carmen*jének elejére emlékeztet:

„Ni te plus oculis meis amarem,
iucundissime Calve, munere isto
odissem te odio Vatiniانو.”

Catullus itt Calvust kárhoztatja – egy szintén maradéktalanul elveszett, a korban nagyra becsült költőt –, aki valami „*rettenetes és átkozott könyvet*” („*horribilem ac sacrum libellum*”) küldött neki ajándékba (nem a sajátját). „*Ha nem szeretnék jobban a szememnél, drágalátos Calvusom, az ajándékom miatt úgy utálnálak, ahogy Vatinius tud utálni.*” Megjegyzendő, hogy Catullusnál a „*munere isto*” („*a miatt az ajándék miatt*”) nem *ablativus comparationis*, nem „*hasonlíthatározó*”, aminek a Maecenas-vers *nimio* szavát értik – hiszen nincs is a mondatban középfokú melléknév, amire vonatkozhatna –, hanem *ablativus causae*, okhatározó: vagyis az *ajándék* a gyűlölet *okát* adja meg.

Suetonius a következő szavakkal vezeti be a Maecenastól idézett három sort: „*Maecenas quantopere eum dilexerit, satis testatur illo epigrammate*”, azaz „*Hogy Maecenas mennyire szerette őt [Horatiust], elég jól példázza ama bizonyos epigramma*”. A fenti idézet azonban szemlátomást nemigen példáz semmit – még a fenti javításokkal kiegészítve sem –, „*eléggé*” pedig különösen nem. Mert mit is akarna az jelenteni, hogy ha Maecenas nem szeretné annyira Horatiust, amennyire szereti, *sovány lenne* (mindegy is, hogy kinélminél *soványabb*)? Ez az értelmezés ráadásul csak regisztrálja a catullusi párhuzamot, de nem aknázza ki *eléggé*, és a Maecenas-vers szavaira sem fordít *elég* figyelmet.

Visceribus, sodalis, strigosus. Ezek a szavak a gasztronómiába vezetik az olvasót: belső szervekről (emésztőszervekről), ivócimboráról és *soványságról* szólnak. A szöveget tehát talán helyesebb volna a következőképpen fordítani: „*Ha nem szeretnék jobban, mint az emésztőszerveimet, Horatius, ivócimborádat ¶nimio† soványabbnak kéne látnod.*” Ha Catullus versét hívjuk segítségül, aki azért róttá meg a barátját, mert csalódást keltő olvasmányt küldött neki, talán joggal tételezzük fel, hogy Maecenas itt valami olyasmit emleget, amit Horatiustól kapott, és nem volt *ínyére*. Mi másért is beszélné arról, hogy szereti az emésztőszerveit (még ha kevésbé is, mint Horatiust)? A szemünk világát lehet szeretni, de a beleinket?! Alighanem arról van inkább szó, hogy Maecenas a Catullus versében szereplő „*szemek*”-et a közhelyszerű összehasonlításban kifejeződő jelentésen túl („*jobban szeretlek, mint a szememet*”) egy sajátos mellékértelemmel is felruházza, saját ötletével, mintegy visszafelé, gazdagítva a veronai költő versét: a rossz könyv úgy volt megerőltető Catullus szemének, ahogy az ő gyomrának Horatius figyelmessége. A *cruxban* álló szóban tehát nem *hasonlító*-, hanem – a catullusi párhuzam alapján – *okhatározót* kell keresnünk.

Felmerül a kérdés, hogy mi lehetett az a kellemetlen gasztronómiai élmény, amiben

Horatius Maecenast részesítette. Mindenesetre valamennyire emlékezetes dolognak kellett lennie, ha magas pártfogója verset írt róla – ha mégoly rövidet is (hiszen ne fedjük, Suetonius egy szóval sem mondja, hogy a három sor töredék lenne, sőt kifejezetten epigrammának nevezi) –, illetve ha ez a vers méltónak találtatott arra, hogy a kortársak emlékezete, majd az írásos hagyomány fenntartsa.

Bárki más római költőről szólva itt talán kénytelenek volnánk megállni. Hiszen ki tudja, hogy egy római költő egy bizonyos alkalommal mivel is járt a kedvében valamelyik barátjának? Horatiusról azonban éppen az egyik saját verséből tudjuk, hogy egyszer igencsak vacak lórével vendégelte meg Maecenast; ódái első könyvének éppen huszadik darabja kezdődik ezekkel a szavakkal: „*vile potabis*”, azaz „*olcsót fogsz inni*”.

Talán nem indokolatlan a feltételezés, hogy Maecenas erre a versre válaszul írta meg a maga Catullust idéző kis epigrammáját, a *cruxot* tehát a következőképpen oldva fel:

„*Ni te visceribus meis, Horati,
plus iam diligo, tu tuum sodalem
hoc vino videas strigosiore.*”

A *vino* (*bor*) a középkorban elterjedt minuszkuláris írásban könnyűszerrel félreolvasható *nimió*nak, az ekképp értelmét vesztett *hoc* (*ez*) pedig mint felesleges és értelmetlen ugyancsak könnyen kitorlathetett. A vers értelme tehát: „*Ha a beleimnél/gyomromnál, Horatius, nem szeretnék jobban téged, ivócimborádát soványabbnak (vagy: kiszáradtabbnak) látnád e bor miatt.*” Illetve, mert az eredeti mondat grammatikája – a verset kettős értelemmel ruházva fel – ezt az értelmezést is megengedi: „*soványabbnak, kiszáradtabbnak látnád, mint amilyen az a bor.*”

Említett versében Horatius azt mondja a boráról: „*Vile potabis modicis Sabinum / cantharis, Graeca quod ego ipse testa / conditum levi datus in theatro / cum tibi plausus, // care Maecenas eques.*” Azaz: „*olcsó szabin bort fogsz inni – jelentéktelen kancsókból – amelyet én magam zártam le, görög (azaz: előzőleg görög bort tartalmazó) edénybe töltve, amikor a színházban háromszor tapsoltak meg téged.*” Csupa apróság, csupa mentegetőzés. Olcsó bor, jelentéktelen edényből, ráadásul az *inni* igének is egy vulgárisabb szinonimája: *potabis* – nem pedig a *bibere* megfelelő alakja –, amely Horatius ódáinak oxfordi kommentárja szerint „*deep drinking*”-et jelent, és „*humorosabb, mint a bibes.*” A bor értékét a borász személye adja meg, illetve a különleges évjárat, amikor is Maecenas – ahogy a magyar Horatius-kommentár fogalmaz – „*29-ben súlyos betegségből felépülve, először jelent meg a Pompeius-színházban, és mint »közönséges« eques [lovagrendi személy] a senatorok padsorai mögött foglalt helyet, bár Octavianus távollétében ő volt Róma első embere.*”

Maecenas szelíden csipkelődő válasza ez esetben Horatius versét is felértékeli, ami megmagyarázza, hogy miért kerülhetett ez az idézett oxfordi kommentár szerint „*minden különösebb irodalmi becslet nélkülöző*” darab a gyűjteményben tizedik, illetve harmincadik helyén álló két fontos Mercurius-óda közé, éppen huszadiknak. Maecenas kis szösszenete a maga közvetlenségével ezenkívül abba a kapcsolatba is futó bepillantást enged, amely Róma egyik legbefolyásosabb emberét és talán legjobb költőjét összekötötte. A mindenható miniszter, magas pártfogó és szívbéli jó barát szerénykedő meghívást kap egy nem különösebben fényűző lakomára. A barátja által felszolgált rossz bort egy rövid Catullus-parafrazissal nyugtázza, amely éppoly szellemes, mint amilyen szeretetteli. Talán nem az örökkévalóságnak szánta, de a kis epigramma mindenesetre kétezer év múltán sem válik szégyenére.

ISMERETLEN *BERDA-VERSEK*

Közléteszi Domokos Máttyás

2003 decemberében jelentette meg a Helikon Kiadó Berda József ÖSSZEGYŰJTŐTT VERSEI-t. A kötet végén a következőket írja az anyag összegyűjtője, szerkesztője és jegyzetírója, dr. Urbán László, aki mintaszerűen oldotta meg filológusi feladatát: „Az életmű teljességének bemutatására törekedtem, mégsem mertem az »összes« jelzót használni a címben: ugyanis a könyv a kötetekben megjelent írásokat maradéktalanul tartalmazza, a periodikákban megjelenteket vélhetően szintén teljességükben, de a közlésen forgó kéziratok anyagból még számos meglepetés kerülhet elő. Ezért arra kérem az ismeretlen verskéziratokkal rendelkező Berda-rajongókat, hogy juttassák el anyagukat az Újpesti Helytörténeti Gyűjteménybe.”

Ez a felhívás személy szerint nekem is szól, ugyanis a hajdani Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőjeként már az ötvenes évek első felében kapcsolatba kerültem „a szegénységtől ganéjszagú” költővel (PANASZ című verse kezdődik így), aki többnyire gyalog jött be a városba, a New York-palotába Újpestről, a Gellért utcából, s mint érdekességet megemlíthetem, hogy egyik ilyen alkalommal, 1956. október 23-án délben a Kulacs vendéglőben ő értesítette a szerkesztőség éppen ott ebédelő néhány tagját – Vas Istvánra, Réz Pálra, Vajda Miklósrá, Juhász Ferencre emlékezem –, hogy befelé jövet azt hallotta: „valami tüntetés készül”. – Két verseskönyvét is gondoztam a „kivert kóbor ku-

tyák testvérének”, az ágyrajáró Berda Józsefnek (OSTOR ÉS OLAJÁG, Sz. K., 1957; ÉGNI! ELÉGNI!, Sz. K., 1964), és verseskönyvei politikai bonyodalmainak a történetét a „nem létező cenzúra” korában megírtam LELETMENTÉS című könyvemben (Osiris kiskönyvtár, 1996). Mindezt csupán azért említem meg, hogy jelezzem: milyen úton-módon jutottam Berda-versek kéziratának a birtokába, költőjük jóvoltából.

Ha tudtam volna, hogy ilyen gyűjtemény készül, korábban is eljuttattam volna ezeket a kéziratokat Urbán Lászlónak, amit egyébként a könyv megjelenése után nyomban meg is tettem. De úgy érzem, hogy talán érdemes nagyobb nyilvánosságot is biztosítani ezeknek a verseknek a „bátorság és csikótűz” (Kosztolányi Dezső jellemzése) költőjének a versei iránt érdeklődő olvasók érdekében. Csak azokat a verseket közlöm, amelyek eddig legjobb tudomásom szerint nem kaptak nyomdafestéket, s a betűrendes címmutató tanúsága szerint ebben a gyűjteményben sem szerepelnek. Még annyit, hogy a legtöbb kézirat alatt nincs dátum, s ahol van, természetesen ott sem állapítható meg, hogy a keletkezés időpontját jelzi-e vagy azt a pillanatot, amikor a költő éppen leírta. Berda Jóska bátyánknak ugyanis kedves szokása volt, hogy kéziratokkal ajándékozta meg jó embereit.

D. M.

JUTALOM

(Dr. Dischka Győző „Őméltósága” Kossuth-díjához)

Csak csupasz valagam volt a vagyonom mindig
s a jövőben is ez lesz vagyont-adó vigaszom.
Az én boldog világom nyilván a túlvilág lesz,
honnan a világot nyugodtan leszarhatom.

EGY KÖLTŐRE

Még te is öltél! Borzalmas bűncselekményekre
adtad áldó beleegyezésedet.
A mindenkori magyar irodalomtörténetbe
így irtad be végül – a nevedet!

KÉT KEGYETLEN KRITIKAFÉLE

A Rákosi-recept szerinti bolond
borokat meddig isszuk még?
Az ezeket gyártó méregkeverőkre
szakadjon rá az ég!

*

Egyik jobb bor, mint a másik! csettintve
mondottuk annak idején Bezákék borára.
Most egyik rosszabb, mint a másik! Méltók
a rossz vegyészek – az akasztófára!

FURCSA EZ!

A legenyhébb megjegyzésre is felszisszentek,
nem túrtok komolyabb kritikát.
Legyünk boldog fejbőlintók, kik kikaparhatják
orrukból a sűrű sok fikát?!

„RECEPT”

Székrekedés, székrekedés;
ez aztán a legrondább nyavalya!
Töltött káposztára esküdj, talán
meggyógyul gyomrod sok baja.

FINTOR

Mit tudsz te rólam, mondd?!
 Se annyit, se ennyit.
 Hát edd meg az együgyű
 semmit!

GYERMETEG ESET

Ó, egyetlen, egyetlen-gyámoltalan barátom!
 Hát véled is megesett a gyarló baleset?!
 S éppen a hosszú híd kellős közepén?!
 Az áldott-átkozott „majomtej” téged is
 kikezdet; gyomrodra, sőt fenekedre rohant?
 Nesze! nesze! kapd el! itt a segítség! itt e
 lepedőnyi selyempapír! Hát csak könnyebbülj;
 könnyebbülj meg; tudom én már, mily furcsa
 multság és mennyire bosszantó az efféle
 eset éjnek idején! Ha egykor hasonló
 szükség jönne reám is, hiszem, nem leszel
 rest te sem viszonzni, mint jótét lélek,
 ebbéli szivességemet.

FORRONGÓ FUTAMOK

Éltél, ahogy éltél,
 de inkább szenvedtél.
 Legyen érdemrended
 a még szebb szemfedél!

*

Csak azt ird meg mindig, ami
 őszinte valód! Ami kellene,
 azt *talán* soha.
 Az ördög tudja, hogy van, ami
 van; hozzád a sors
 mindig mostoha!

*

Értelmes elmék esküdt ellensége;
 végre te is megkaptad most a leckét.
 Jó volna már, ha hordótanítványaid
 minden maszlagod méregként ennék!

*

Horváth Elemér

LEVELEK SEHOVA

a fejedelem és az udvara
nem volt többé és ő az utolsó
önmagának egyedüli ura
és szolgája brutális lehetett
a mindennapos megszokott rutin
mosdás felöltözés imádkozás
séta a tengerparton egyedül
türelmesen kivárni a halált
lassan múlt az idő túlságosan
lassan kegyelmi kérvényére már
nem várt választ többé nem volt naív
zágont újra s újra bejárta még
s így is maradt elegendő idő
hogy leveleket írjon sehova

ÉJSZAKAI SZÁNKÓZÁS

és hol ér véget a honfoglalás?
öcsinek stuttgartban baláznak canberrában
emő bajor faluban lett anya
és évi saskatchewanban hazátlan
együtt szánkóztunk valaha
a rábaközi gyémánt éjszakában
sinkai gyerekek a nagy-utcán
égték a behavazott villanyok
ki tudta akkor még ha felnövünk
nem látjuk egymást többé boldogan?
a távolság megnőtt az élet elfogyott
s az élet megy tovább
a hangfogós puha hőszőnyegen
föl-fölszikráznak a tündér paták

MOTTÓK A MAI NAPRA

vedd tudomásul a világot
úgy ahogy van nem kell mindenáron
megváltani ezt egyébként is okosabb
ha istenre hagyod
nem tudsz mindent könnyen elronthatod

persze nem kell okvetlenül
kvietizmusba temetkezni sem
vidd ki a szemetet
pucold ki a cipőd
írd a verseidet

öreg vagy? fáradt? egyedül?
nem vagy egyedül ne nyafogj

Gréczi Emőke

ÁTÖLELT AZ ISTEN

Az 1956-os gyermekparalízis-járvány egyike volt az utolsóknak és a legerősebbeknek. Édesanyám tizenöt évesen, a forradalom előtti napokban került a László-kórház fertőzőosztályára, ahol október 23. után a betegek látogatóktól elzártan, szinte ellátás nélkül maradtak, és próbálták egymást segítve túlélni azt a huszonnyolc napot, amit a fertőzőosztályon kellett tölteniük. A kórháznak ezt a részlegét azokban a napokban nem lehetett elhagyni, és nem lehetett bejutni oda, a forradalom valamilyen módon mégis befolyásolta a „bentiek” életét, a közeli Üllői út odahallatszó csatazajával, a családi viszonyok

és helyzetek megváltozásával, a politikai változások beszívargásával.

A most közölt szöveg részlete egy kétszülős könyvnek, mely személyes, pontosabban „kétszemélyes”, hiszen egy érintett (az édesanyám) és egy kívülálló (én) szemszögéből éli át (újra) az 1956 októberre és az azt követő, utókezeléssel töltött közel négy év eseményeit. Alapja néhány kazetta, a felvételeket eredetileg – örökségként – anyám unokái számára rögzítettem. Ezek őrzik a történeteket, egy ma már nem létező betegség természetét, egy politikai esemény különös körülmények között megélt emlékeit.

Mennyi lehet egy *kis* levegő? Egy borsónyi? Egy ökölnyi? Tényleg, nekem már csak ökölöm van, megszűnt tenyeremnek lenni. Két napja ökölben van mindkét kezem, és amikor utoljára láttam, talán fél nappal ezelőtt, a lábam is marokra volt szorítva.

De elég lenne a borsónyi is, hogy eloszoljon a szürkeség, mert már megint kezd minden nagyon szürke lenni, éppen olyan, mint a mentő fala. Összeolvad a fal az arccal, annak az arcával, aki itt ül velem szemben, teljesen kilátástalan ábrázattal. Az anyám. Mintha még kevesebbet értene ebből az egészből, mint én. A mentőssel nem szólnak egymáshoz, nincs is miről beszélniük. Velem már nincs semmi tennivaló, miután kapaszkodni képtelen vagyok, odarögzítettek a kemény padhoz, csak a homlokom nyomom a hűvös falhoz, így tartom tőle távol a többi testrészem. Mindketten kellemetlen kötelességüket teljesítik, hogy velem együtt rázkódnak ötven kilométeren keresztül. Aztán vihetnek vissza temetni, külön gond lesz a fuvarral. Még magamat sem vagyok képes annyira sajnálni, mint őket. A vírusom áldozatai vagyunk mindannyian, csak én néha tartok egy pár perces szünetet, később esetleg egy hosszabbat, nekik meg ébernek kell maradniuk. Összetart minket, hogy egyikünk sem tudja, mi lesz fél nap múlva, ha úgy alakul, egy hét múlva vagy később. Magatehetetlenül szirénázunk valahová.

Hát hiába mondom, hogy hagyjatok? Nem viccelek, tényleg hagyjatok!

Mit hagyjunk, kérdezi az anyám.

Hát meghalni, mondom halkan, és ez a halkság nem póz, mert hangos beszédhez levegő kell, sokkal több, mint amennyivel mostanában rendelkezem. Anyám zokog, én meg nem értem, hogy miért nem fogja már fel. Nincs elég bajom, még gondolkodjam az ő agyával is? Napok óta tudom, hogy nem akar érteni belőlem semmit. Csak nekem fáj, most én nem tudok mozogni, majd megoldom magam. Ez nem olyan, mint egy gyomorrontás, amit mindenki ismer, tudja, mire ébred reggel. Még fekszik a lány két napot, tea, sós krumplics, aztán emlékezni sem fog rá. Nem, ez valami egészen más, még elmagyarázni sem tudnám. Talán el kellene hinni, hogy ez csak rémálom, hogy csak álomban hallok a süvítő szirénát.

Anyám kibőgött szemmel, álmosan néz kifelé a csíkon, a tejüveg fölött, ahonnan látni a barna, ritkuló fák tetejét a bátortalanul világosodó égbolt előtt. Legalább zöldek lennének, de már azok sem. Halványul a két álmos arc. Előbb a szemük körül szürkül, aztán a hajuk lassan egybeolvad a ruhájukkal, majd a mentő szürke-drappos falával, műbőr borításával. Már a légszomj sem képes ébren tartani. A szürkeség, mint apám cigarettájának füstje, elárasztja a kocsis belsejét. És megint nincs tovább.

Aztán valahogyan mégis jutott egy kis levegő anyám tüdejébe, de csak annyi, hogy kitarson a következő eszméletvesztésig. Úgy látszik, ennyi elég volt az életben maradáshoz, a Teremtő egyenlően mérte a szenvedést, és egyenlően a túléléshez szükséges erőt. Óránként elvett egy kicsit a reményből, aztán visszaadott valamennyit.

Könnyű nekem, én ismerem a végét. És ismerős ez a „hagyjatok” is, mindig ezt mondja, ha baja van, mindent egyedül akar megoldani. Ha elesik, csak állunk tétlenül, félbemaradt mozdulattal, hogy felemeljük, várjuk idegesen a beleegyezését. Mintha nem tudná, milyen könnyű nekünk felemelni őt, türelmetlenül, egyre hangosabban üvöltjük, hogy fejezze be végre a szenvedést, és hagyja, hogy rendbe tegyünk. Két perc elég, hogy teljesen összeomoljunk, ő pedig összeszedje magát, és végre elfogadja a segítséget, aztán lerogy egy székre, és összeszorított szemmel, remegve várja, hogy megnyugodjunk végre...

1956. október 20-án, szombat hajnalban hozták fel Pestre a fehérvári kórházból egy kellemet-

lenül szirénázó, zötyögős és reménytelenül színtelen mentővel. Az országút után keresztül a városon, egyenesen a karanténba.

Két héttel korábban, október 6-án tartották utolsó háborítatlan születésnapját. Persze hogy háborítatlanul, a család, mint sok másik, nem érezte át Rajkék éppen zajló újratemetését. (Írták akkor: soha többé! Milyen igaz volt rá is?!) A Balaton partján nem Rajkékról szólt az élet, nem készültek semmire, csak a következő munkanapra, reggel az estére, éjszaka a másnap reggelre. Csak legyen mit enni, ruha a gyerekeknek, tisztességes munka, a többihez úgy sincs közük. Azt hiszem, még a Szabad Nép sem kerülhetett a kezükbe, azt hitték, minden okuk megvan, hogy ne foglalkozzanak a politikával, a környéket latens besúgók lakták, de még ezt sem gondolták, pláne nem mondták ki, még suttogva sem, mert itt a gondolat is veszélybe sodor. Falu volt ez, még ha nyaranta kihúzta is magát. Biztosan tudták, hogy csak így lehet élni és túlélni, tudomást sem véve a pesti dolgokról. Beálltak a hallgatók és közömbösek, a „vidékiek” hosszú sorába.

Torta, valami ajándék, kedves szavak jártak a születésnaposnak, ahogy mind a tizennégy alkalommal korábban. Hogy pontosan miként zajlott, nem emlékszik senki, nem tartotta fontosnak megjegyezni. Pokoli lenne előre ismerni az utolsókat.

En nem tudom, mit érezhet valaki, aki hiába érez. Aki mozgott valamikor, de már nem érti, hogy miért nem mozog, ami tegnap még tökéletesen működött. Szólnak mögötte, de nem tud hátrafordulni, hogy megnézzé, ki szólította. Hogy ne tudjon beletúrni a hajába, szégyenlősen eltakarni az arcát, leütni egy szúnyogot a lábáról, felhúzott térdére hajtani a fejét, asztalra csapni vagy sóhajtani egy jó mélyet, amikor igazán jólesne. A világ leszűkül arra, ami a szeme ügyébe esik. A kéz lassan ökolbe szorul, nem hajlik, és nem emelhető, csak döglök tehetetlenül a testhez szorulva. Azt mondja, az nem fáj, ha az ember nem tud mozogni. Nem az fáj, hanem a tehetetlenség. És ilyenkor esze ágában sincs senkinek a hajába túrni. Életben akar maradni, vagy meghalni minél hamarabb. Nem tudom elképzelni, milyen tizenöt évesen az élet végéről gondolkodni, és most szégyellem egy kicsit, hogy úgy teszek, mintha tudnám.

Egy hónappal ezelőtt voltam utoljára Pesten. A téész, ahol anyám könyvelt, egy teherautót küldött fel a mezőgazdasági vásárra. Felülhetett a platóra, aki csak felfért. Mi mind a négyen részt vettünk a kiránduláson, nővéremmel vihogva ettük a téész almáját, de csak szerényen, ne nézzen minket senki falánknak. Az első csutkát kihajítottam, kaptam érte eleget, a többit összegyűjtöttük, ahogy egy illedelmes család lányaihoz illik. A vásár után elmentünk a Városligetbe, az Állatkertbe és a Vidám Parkba. Ennél nyomorúságosabb állapotban akkor sem lehetnék, ha lezuhantam volna a ringliszpírről. Mennyivel melegebb volt akkor, egészen kellemes, kora őszi idő. Most pedig reszketek a láztól, holnap lesz egy hete.

Az ember milyen könnyen hozzászokik a zavaró lázhoz, lassan megtanul együtt élni a hidegrázással. Először az utcán keres szeles sarkokat, forgatja a fejét, hogy szemből kapja a friss őszi levegőt, majd hanykolódik az ágyban, dörgölődik a párna hűvös részeihez, és reménykedik abban, hogy ez is elmúlik, mint a tavalyi influenza. De ez a valami csak nem hagyja magát, ez már nem olyan, felfüti az ágyneműt, és megszártítja a priznicet a mellemen. Aztán mintha a lázba bénulnék bele, mintha megsültek volna az izmaid, talán az idegpályák is odakozmáltak már. Nem érzek semmit, lassan nem mozog, és nem tudok elfordulni, hogy az ágy most már máshol nyomjon.

Hiszen erre vágytam, mit nem adtam volna ezért a vasárnapi misén, mikor begöröcsölt a nyakam, megmerevedett, valami feszítette szét a tarkómat belülről, és csak a szám mozgott, a fogam vacogása visszhangzott a templomban. Az orgona öblös hang-

ja belehasított a nyakamba, rezegtetta a koponyámat, és mintha hátulról valaki bele-mélyesztette volna ujjait a tarkómba, csak repesztette szét a fájdalom. Nyújtogattam a nyakam, hogy kiálljon a görcs, de csak szűrt kitartóan. A mozdulást és a mozdulatlan-ságot váltogattam, és közben kerestem egy pontot a templomban, ahol megnyugtathatom veszettül égő szememet. Márvány János és Máté félszegen lehajtották fejüket, nem néztek a szemembe, egyik kezüket bocsánatkérően felemelték, a másikat a szí-vükhöz szorították, de nem akartak tudomást venni rólam. Tudják, értik, de nekik eh-hez semmi közük. Csak a sárga arcú Mária mosolygott megértően, ölében a tiszta te-kintetű gyermek Jézussal. Dicsőség Istennek, betegségemnek. Rajtam Mária mosolya nem segít.

Senki nem segített, mert egy úrilány korzózzon vasárnap a Rózsakertben, sétáljon végig a mólón, mosolyogjon az elvárás szerint, tudjon nyugodtan ülni a misén, és érezze a prédikáció súlyát. Múlt vasárnap azt hittem, teljesen összenyom.

Tévedésben voltam tizenöt évig, hogy Pesten fertőződött meg, mert a városligeti nyalánkságokon vitte a szél a vírust. A barackmagról átszállt a betegség a krumplicukorra, onnan meg anyám szájába, így lett az édesből keserű. De a krumplicukor nem fertőz, vegyem végre tudomásul. Nekem minden szabadra kirakott édesség maga a gyermekbénulás, és mindig eszem belőle, mintha ettől bármit is megérthetnék. Sokáig nem tudtam semmit, anyámtól nem kérdeztem, mástól meg csak hazugságot, mellébeszélést kaptam. Ebből lett a romantikus krumplicukor-história, ami tizenvalahány év alatt olyan erősen tartott bennem, hogy tiltakozom a szürke valóság ellen. A szürke valóság pedig az, hogy nincs megfejtés. A vírus útja követhetetlen, mert nem hagy nyomot mindenütt.

Azt is rosszul tudtam, hogy a keze azóta remeg. Pedig mióta él, de csak az iskolában tűnt fel a tanítónak, hatéves korában. Kezébe adom a pohár vizet, az meg hullámoz, mindig félek, hogy elejti. De ahogy a szájához ér a pohár, elcsendesedik a hullámozás, egészen addig, amíg el nem emeli onnan. Ha fog valamit, ha leteszi a kezét, az eltartott hüvelykujja remeg egyedül. Szóval idegbaj?, tettem fel a kérdést egyszer, nem olyan régen, mert már az lenne a legkevesebb. Igen, de háborús gyerek vagyok, mondta. Gondolhatod, ennyi legalább jár; hogy a kezem remegjen. Én meg persze elismerem, ennyi tényleg jár neki. Csak a keze remeg, én már a tizedétől egész testemben hullámozniék.

Alig néhány órát töltött Fehérváron, pedig igazán kedvesen fogadták: délre kiürítettek neki egy kórtermet, és kívülről nézték, mint egy fuldokló földönkívülit, aki nehezen alkalmazkodik bolygónk klímájához. Mert a járásban nem kapta meg más a vírust, Fehérváron is alig láttak ilyet, az a beteg is legfeljebb sántított utána, de halni meg nem halt bele senki. Várták, hogy teljesen a huszonnyolc nap. Ő szívesen tette volna ugyanezt, de úgy is elfogyott a levegő körülötte, hogy szinte alig osztozott valakivel. Egy darabig megpróbálta úgy kezelni, mintha félbeértésből jutna a kelletnél kevesebb a tüdejébe, de estére már nem tudta titkolni. Az apró horkanásokat, küzdelmet a hiányzó oxigénért fulladások váltották fel. Az üvegajtó mögött kétségbeesett és tehetetlen orvosok nyüzsgöttek, majd ahogy jött az éjszaka, lassan elfogytak, és maradt az egyetlen ügyeletes. Egyre fogyott a remény is, hogy kitart huszonnyolc napig, a kötelező elzárás végéig.

Az első szederszínű foltok a lábszárán jelentek meg még késő délután. Az oxigénhiány miatt vérkeringése kezdte felmondani a szolgálatot. A kórházban tudták, hogy lejárt az idő, a nagyanyám pedig nem akart lemaradni az utolsó órákról. Ez olyan anyás dolog, igény arra, hogy a fontos pillanatokban jelen legyenek. Az üvegajtó mögött közben egyre érett az elhatározás, hogy továbbadnak rajta. Ebben ő már nem vehetett részt, mert várta a pillanatot, amikor ismét roha-

mot kell indítania a levegőért. Lelke mélyén biztos volt benne, hogy a jótékony oxigén jönne már a palackból, csak a rekeszizma mondott csődöt, nem nyitott utat a levegőnek. Óránként, félóránként, ötpercenként kért egy kis haladékat, beérte volna egy egészen kicsi levegővel. De már nem volt képes felállni és feltépni az ablakot, hogy érezzen valamit abból, ahogy az őszi szél összekavarja a fák lehullott leveleit a kórház kihalt parkjában. Megint sötétedett.

A foltok éppen olyanok, mint amikor a biciklipedal összeverte. Csakhogy egyre több van belőle, a biciklimet meg nyugodtan el is adhatják. Tényleg, szólni kellene erről is, mi legyen a feleslegessé vált dolgokkal. A biciklivel, a hajkefével, az összekészített iskolatáskával, benne a megírt házi feladatokkal. De most nem terhelném ezzel anyámat, szegényt, alig állhat a lábán. Bár én is alig állhatnék a lábamon. Az ügyeletes nővérrel, szerencsétlen, kifogott egy munkás éjszakát, langyos fűtőtesten pelenkákat melegítenek, és takargatják a foltjaimat. Mintha lefagytak volna a végtagjaim. Még azt is mondták, esetleg hullafoltok, vagy úgy hallottam, úgy képzeltem hallani. Bár máshogy gondoltam korábban, az ember nem láthatja a saját hullafoltjait, azok türelmesen várnak, amíg kimúlunk, és csak utána merészkednek elő a kötőszövetek közül. Nem úgy, mint a keselyű, amelyik sorsát megelőlegezve szemérmetlenül köröz a haldokló felett. A hullafoltoknak nem sürgős, ráérnek kivárni a maguk idejét.

Nem, ezek biztosan még nem a hullafoltok. Úgy látszik, néhol összegyűlt a vér, máshová már nem jutott belőle. A lábujjaim jéghidegek és fehérek, mostohán kezeli őket a keringés, takarékosan, a felesleges helyekre már nem megy el. Mire kell egy lábujj, ha egészséges is? Így, valószínűleg hosszú távon vízszintesen, tényleg nem kéne kényeztetni őket.

Nem szólok anyámékhoz, ők sem szólnak hozzám, csak egymással beszélnek, sűrűgölnönek a teremben, mintha egy konyhában készítenének valami gazdag vacsorát. Intézkednek, kerülgetik egymást, időnként összenéznek, hátha van a másiknak valami használható ötlete, és felváltva simítják végig a homlokom. Pakolják a pelenkákat, de idegen az érzés, ahogy megérintik a combomat, ők mozgatják helyettem, hogy aláférjen a meleg rongy. Mint egy ménkű nehéz hátizsák a hátamon, ami húzza lefelé a vállamat, megfeszíti a gerincemet, megrogy tőle a lábam, irányítja a mozgásom, de mégsem a testem. Megmakacsolta magát a nyakam, bár fájdalmat ott már nem érzek, a végtagjaim megtagadták a munkát, a tudóm eddigi tevékenységének befejezéséhez közeledik. Az oxigénpalack az ágyam mellett szolgálatkészzen áll, de tehetetlen. A szürke felhők megint ellepik a termet, ráhúzódnak a két serény asszony fejére, és lassan rátelepszene az enyémmre is.

Mondani nem tudom, hát gondolom, hátha így is megértik: fűjjátok már el a felhőket az arcom fölül, nem látok ki mögülnök!

Szemtelenység tudni a végét, de hát itt vagyok. Pontosan ezért nem kérdezem meg a nagyanyámat, mit remélt, miért szorgoskodott annyira az anyám körül, hiszen lemondtak már róla. A helyett, hogy vigyázott volna magára, miért akarta hazavinni a bajt. Ilyenkor már nem akarom hallani, hogy „én tudtam, hogy életben marad”, mert ez nem igaz. Azt meg nem mondhatja, hogy „el akartam búcsúzni tőle”, mert túl őszinte lenne. Ki vallaná be, hogy már lemondott a gyermekéről, ha utólag tudja, hogy túlélte?

Ironikus vírus volt, a beteg környezete szinte mindig egészséges maradt. Pár napig amúgy sem derült ki, hogy mitől a magas láz, és miért nehezül a mozgás, közben csókolgatták a hozzátartozók a szerencsétlen beteget, a kór meg lapított, és lecsapott valahol néhány héttel később.

A körzeti orvos homlokán előtörtek az izzadságcseppek, mert tudta, ha egy már van, lehetnek többen is. Asszonyom, ez egy kezelhetetlen betegség. Magától gyógyul, vagy...

Anyám már akkor is utálta a kakaót, de úgy nevelték, hogy kakaót iszik, ha úgy rendelkezik körülötte, ha ez a szokás. Addig nem halhat meg, amíg ki nem ürül a bögréje. Erejét vesztett kezével próbálta elérni az ágy mellé készített bögrét, még most is megfelelni az elvárásoknak, mert jogfolytonosan a magas láz ellenére ürítésszerű maradt. De nem ment, ezúttal kénytelen volt megtagadni a parancsot, pedig könnyen visszajött volna minden, és akkor talán hivatalosan is felmentik egy darabig a kakaóívás alól. Az egyetlen korty, amit még tanúk előtt megivott, a szájában lötyögött, pedig biztos volt benne, hogy lenyelte azonnal. Azóta nyelt százszor is, de a kakaó fennmaradt, egy kicsi a föléből rátapadt a nyelvére, érezte, hogy mindjárt megfullad tőle. Nővére az ágy szélén ülve várta, hogy kettesben maradjanak. Felkapta a bögrét, szájához emelte, ellenkező oldalán, ahol anyám ivott, esetleg pontosan ugyanott, és felhajtotta a kihűlt kakaót ráncos bőrével együtt. Ez volt a legkevesebb, amit megtehetett. Ő szerette a föléit is, mi baja lehet belőle.

Nem lett semmi. Pár nappal később, mikor az ágyat rendbe teheték már, nem volt benne senki, jött a nagy fertőtlenítés. Aki addig megkapta, ráfaragott, aki nem, megúszta, a boltot mostantól becsukták.

Itt hagynak megfulladni, vagy vajon van jobb ötletük? Esetleg megfulladni máshol? Mert így sokáig nem bírom, az biztos. Szerencsére ők is látják, nem szükséges megosztani velük az aggályaimat. Őszintén, nekem végül is mindegy. A fehér hajú főorvosnak talán nem, elrontom a kórház kedvét. Azt hiszem, hamarosan közli anyámmal, hogy kifogytak az ötletekből, náluk többet ne reméljünk. Látom az arcán, hogy megállt a tudománya. Azért hálás vagyok, tényleg mindent megtettek, ők, az orvostudomány és a fertőzőosztály.

Az üvegajtó mögött anyám ideges, jellegzetesen nyafogó hangját hallani. A lámpa fehér buráját bámulva elterelem nyelési zavaraimról a figyelmemet, visszatartom az öklendezésnek látszó fulladásomat, hátha értek a beszélgetésből valamit. Ha csak anyám hangjából következtetek, perceim lehetnek hátra. A legjobb megoldásért küzd, a legrosszabbat várja.

„Ilyen hirtelen? Hiszen néhány napja még olyan eleven volt, mint mindig, játszott, feleselt, makacskodott, házi feladatot írt egészségesen.”

Nem, anyám, nem voltam jól. Tegnap sem, meg tegnapelőtt sem. Vasárnap sem, a Rózsakertben, én megmondtam, de maradtam a bajommal egyedül. Majdnem egy hete ennek, és látod, igazam volt. Mondtam, hogy valami fáj a fejemtől a talpamig, minden összehúzódik, mintha nem növésben, hanem csökkenésben lennék. A hideg úgy rázott, hogy majdnem kiestem a bőrömből. Próbáltam mondani, hogy nem tudom, mi ez, de ebből nagy baj lesz.

Így, egymagamban van időm arra gondolni: milyen jól viseljük tulajdonképpen. Gyermekbénulás. Nem tudtam, hogy még gyermek vagyok, pedig mondják is állandóan: sokat képzelsz magadról. Úgy látszik, tényleg csak a szám volt nagy, még a betegségem is gyermeki. Ki kellene találnom, hogyan egyszerűbb: gyermekként vagy felnőttként felépülni? Esetleg meghalni? Gondoljak arra, hogy magatehetetlen vagyok, fogadjam el, amit mondanak, amit megelőlegeznek nekem, amit kinéznek az állapomból? Vagy kételkedjem az ítéletükben?

Méltatlan így feküdni.

Nem hallom anyám hangját, néma csönd idebenn, akárcsak az üvegajtó mögött. Tulajdonképpen örülhetnék, bizalommal tölthetne el, hogy készülnek valamire. Ha

készülnek, biztosan tudnak megoldást, vagy keresnek legalábbis. Percekre megnyugtat, hogy így vagy úgy, de ennek vége lesz, aztán aggódni kezdek ugyanezért. A titok, mint egy fa törzse, belőle bokrosodnak ki a lehetőségek, mert nem lehet csak egy megoldás, engem például senki sem kérdezett, és biztos van, ami még eszembe sem jutott.

Mindjárt itt a mentő, megyünk Pestre, jön anyám tettetett derúval, a tegnapiánál láthatóan pár kilóval könnyebben, nyúzott arccal, kialvatlan szemmel. Aggódhatnék is érte, úgy megrogyott a gondoktól, amiket én okozok neki néhány napja. Nem elég, hogy a kakaót nem tudtam meginni, még meg is fulladok neki. Harmincas, fiatalasszony, előtte az élet, én pedig megoldhatatlan problémát jelentek számára. Tényleg nem kéne, most már megoldom magam is, csak jó lenne egy kis levegő, de gyorsan!

A főorvos megértően bólint, igen, asszonyom, Pesten jobb lesz neki. Bólintanék én, ha tudnék ilyesmit, tényleg jobb lesz nekem, de inkább behunyom a szemem, most így várom a sötétséget.

Az év elején, januárban azt mondta egy sportorvos, hogy a kislánynak zajos a szíve, EKG-ra kell vinni. A beutaló Füredre szólt, a legközelebbi szerkezethez. A tó teljes befagyása előtti utolsó hajóval indultak a füredi szívkórházba, közben izgulhattak, hogy vissza is érjenek. A vacogó „tengerészek” halálsápadtan imádkozták egyre közelebb a partot: nem sokkal korábban a hajó párdarabja sülydett el, meghaltak akkor sokan. Az ember hányszor képes majdne meghalni, akár tud róla, akár nem. A „kislány” persze nem volt szívbeteg, azóta sem az, bár egy ilyen hajóút után akár lehetett volna.

Nagyanyám elintéztett egy ágyat a László-kórházban. Ha valaki fertőző beteg, és nem tudnak rajta regionálisan segíteni, annak vagy intéznek jobbat, vagy nem, Isten nyugosztalja. Két telefonjába került a zavartan toporgó osztályos orvos szobájából. Egy nyári vendéget értesített, aki szólt a László egyik főorvosának, így küldhették anyámért a mentőt.

Anyámért, a ritka esetért. Az eszméletvesztés a bénulás szövődményeként fellépő agyhártyaizgalomnak volt köszönhető (köszönhető?), amit azért nem nagyon érdemelnek ki a többiek. Ez csak a kivételezettnek járt, százból legfeljebb egynek. Talán, hogy néha ne tudjon magáról, így egyszerűbb elviselni a tehetetlen testet. Esetleg elviselhetőbbé tehetta a sziréna fültépő zaját, a mentő rázkódását, a hozzátartozók visszafojtott siránkozását. Esetleg valami más lehetett a célja, de nem jut jobb az eszembe. Ez az agyhártyagyulladás túl kicsinek és túl nagyoknak tűnhetett egyszerre. Végül is mindegy, eggyel több vagy kevesebb, de arra elég, hogy mihamarabb vége legyen.

Így került fel anyám Pestre. Gondolták, élhet még órákat, napokat, ha meggyógyul, hetek múlva viszik haza. Arra, ami következett, senki sem számított: öt évre.

Mintha ketten feküdnénk a kórházi ágyon, a fejem egy kis kihagyásokkal, mégis elég jól működő aggyal, és egy másfél méteres kinövés, egy már-már teljesen elhalt, élettelen és közben állandóan sajgó, elnyomott, elfeküdt valami, némi hússal és teljesen feleslegessé vált izomdarabokkal. Kettőnknek semmi közünk egymáshoz. Én vagyok az agy, ez a valami, ez pedig a testem volt valamikor. Nem tudom, miként fogunk működni így együtt, kényszertársbérletben. A testem unottan várja a parancsot, de nem jut el hozzá. Mondaná az agyam, húzd fel a két térded, hajlítsd a lábad, de azok nem mozdulnak, mintha teljesen süketek lennének. Erre az agyam néha elfárad, és kikapcsol néhány percre, egyre kisebb riadalmat okozva környezetemben. Egyre kevesebben aggódnak értem, anyámat már nem látom, körben csak idegenek a maguk bajával, a személyzet edzettnek és közömbösnek látszik.

Vigasztaljon, hogy most már nem vagyok egyedül?

Itt nem panaszkodik senki, nem akarja megértetni a másikkal, hogy mije fáj, és mi-jét szeretné, ha újra fájna egy kicsit. A néma csönd helyett fuldoklások, nyögések, bömbölések, furcsa szerkezetek zajával keverve. László-kórház, zárt fertőzőosztály: új helyszíne a gátak, a végső határok felismerésének és megszokásának. Itt már haltak bele, nem úgy, mint Fehérváron. Sem a halottra, sem az életben maradóra nem jut elég figyelem.

A fal mellett egy sor rácsos ágy, kisebbeknek, csecsemőknek. A rácsok takarásában néma, teljesen mozdulatlan csomagok vagy üvöltő, még működni képes végtagjukkal kapálódzó babák, a többi kezükről, lábukról csak azért tudni, mert valami kidudorodik a rongy alatt, amit rájuk dobtak, de lerúgni nem tudják, bárhogy rángatóznak alatta. Szerencsére nem látom őket, csak ha nagyon nyújtózkodom, de nem teszem sokszor, mert túlságosan megerőltető. A szememet forgatom, próbálom megszokni a furcsa társaságot.

A tehetetlen másfél méterem mázsás súllyal nyomja azt a pontot a derekamon, ahonnan az imént hasztalanul próbálkoztak kinyerni némi folyadékot, agyvizet, gerincvizet, valamit, ami előrébb visz. Tőlem sokkal többet nem kapnak, nem is érdekelnek őket különösebben. Orvosi eset vagyok, nem a beteg, szenvedő gyermekük. Megfordulni reménytelen, helyzetet változtatni lehetetlen. Mit válasszak: fájjon, zibbadjon vagy görcsölgjön?

Fehérváron bántóan visszhangzott fuldoklásomtól a kórterem. Itt elnyomja a csecsemők rikácsoló üvöltése. Mától ez az otthonom.

A Lászlóban nem volt egyedül. Úgy látszik, ami Fehérváron egzotikum, Siófokon unikum, azt a természet ezerféleképpen produkálta a fővárosban. Vagy legalábbis odagyűltek a szállítást kiálló, de súlyos állapotú emberek. Egy betegség ezer arca.

Amikor megérkezett anyámmal a mentő, az ápolók szakszerűen és célrátörően, mondjuk ki, erőszakosan lehámozták róla a ruháját, vitték a pince fertőtlenítőjébe. Esetlegesen őt is lemosdatták, a higiénia most már lényegtelen, majd oldalára fordították, félrenyomva, erővel eltartva a görcsbe szorult végtagokat. Megpróbálták meglumbálni, de nem ment, az istennek se. Anyámban ekkor tudatosult, hogy érez még pontokat a nyakánál lejjebb is, azt éppen igenis erősen, ahol szurkálják, döfködik idegesen, kapkodva, mert túl lennének már rajta, de eredmény nélkül nem hagyhatják abba. Hozzászólt, hogy minden olyan különösen fáj, máshogy, mint egy horzsolás vagy egy égett seb. Valószínűleg levegő után kapkodott, nem volt képes nyugton maradni, a személyzet pedig unta, hogy senki nem érti: feküdjön így, lélegezzen úgy, válaszoljon normálisan, menjen ki egyedül a WC-re, ne bógjön annyit, ne kérjen inni, ne üvöltjön olyan hangosan. Az is lehet, hogy elügyetlenkedték, elkapkodták. Anyám nem bírta tovább, félig eszméletlen állapotból magához tért, üvöltött a fájdalomtól, és ahogy felkapta a fejét, egy dermedt arcot látott az üvegfal mögött: az anyját. Azt mondták neki, a lánya nem marad meg. Majd értesítik, most menjen haza.

Azért felkészítették, megpróbálták felkészíteni egy másik lehetőségre: az agyhártyagyulladás következtében fellépő eszméletvesztések valószínűleg maradandó agyi károsodáshoz vezetnek. Ha megmarad, természetesen, ha nem, mindez nem aktuális. Most menjen haza, mondták, itt úgysem maradhat, a lányával mostantól négy hétig nem érintkezhet. Érti? Ha megmarad, mindez csak arra az esetre vonatkozik.

A háborút megélt anyák ilyenkor hazamennek, és tudomásul veszik, hogy most egy békebeli tragédia következik, egy baleset. Közben átgondolják a másik lehetőséget, és megígérik maguknak, hogy szegény elmekárosodott lányukat életük végéig ápolni fogják, sőt ezt tartják hivatásuknak

mostantól. Nem olyan nagy baj, lehet még így is értékes része a társadalomnak, a szomszédok kedvence, aki mindig kéznél van, nem kell félteni a férfiaktól. Persze nem tudom, nagyanyám mit gondolt a pályaudvar felé menet, majd a vonaton, aztán az állomásról gyalog hazafelé, mit mond a férjének, és hogyan rakja össze a történetet a másik lányának. Mert így nagyon ostoba és tapintatlan hazaérni: szervusztok, akkor hát mondjunk le róla. Az út a kórháztól hazáig legalább három órán át tartott, ha rögtön indult a vonat, és jóval tovább, ha várni kellett rá.

A szűrés helyét, mint egy pisztolygolyó által hagyott sebet még hónapok múlva is látni és érezni lehetett.

Nincs rajtam ruha, és nincs mivel eltakarnom magam. Görcsös karom feszül magától valahová, megszokom lassan, hogy nem nekem engedelmeskedik. Rettenetes látvány lehetünk, egy halom meztelen béna ember. Várom, hogy szégyenemet elnyelje a kényszer. Én ráérek, jobb dolgom sincs. Hiába az ősz, és hiába a ruhátlanság, mióta a lázam elmúlt, nem vagyok képes fázni. Néhány órája nem vacogok, harminchét fokom most kifejezetten vigasztaló. A gyógyulás első apró jele? Nem, nem is apró.

Egy férfi kering körülöttünk, talán az apám is lehetne, az egyetlen, aki pizsamát hordhat. Itt ebben a kegyben részesül a kiváltságos, nem csupasz, hanem betegszerűen beteg, ahogy a kórház többi pavilonjában lehetnek. Állítólag alig ment át rajta a vírus, villámgyorsan lezajlott a betegsége, de a hónapos elzárás rá is vonatkozik. Mindenben más, mint mi vagyunk, hozzánk képest úgy tartja magát, mint egy élsportoló, pedig figyelem a járását, nem sántít-e legalább egy kicsit, de nem. Talán húzza az egyik lábát, bár lehet, hogy csak a papucs csoszogásából gondolom így. Pizsamakabátja szinte sima, nem lehet itt régóta. Csak a felsőtestét látom, érdeklődően forgatja a fejét, mint mi, két hete vagy azelőtt.

Délcegen közeledik felém, akár egy olimpikon, leül az ágyam szélére, bólogat megértően, de láthatóan nem akar hozzám érni. Szemét szemembe vonzom, hogy ne nézzen máshová, szégyellem tőle gyufaszzerűre fogyott combom látványát. Tisztességes, mert nem nézelődik, alig marad pár másodpercig, majd sétál tovább hátul összekulcsolt kézzel. A kiságyaknál visszafordul, felém néz újra, és aggódón rázza a fejét.

Hát te élsz még?, kérdezi túlkiabálva a lármat.

Erőltetem, hogy nyitva maradjon a szemem, de szemhéjam letapadt, alóla próbálok életjelet adni magamról. Nem telik most másra, csak arra, hogy bölintsak, legalábbis bölintani akarjak, az akarás biztosan az élet jele. A szemem nem nyílik, de aludni nem tudok.

Valakivel megbeszélhetném, hogy mit kéne tennem ilyenkor.

Hatalmas kórterem, egyik falát üveg választotta el a folyosótól, onnan lestek befelé a megrendült hozzátartozók, napról napra egyre kevesebben. Olyan szégyenteljes ez a kukkolás, kócos hajakból, kiálló könyökökből, görcsbe szorult talpakkból, elferdült vállakból felismerni a gyereket, a feleséget, az unokát, közben féltenezni és pírulni a ruhátlan testek látványától, elborzadni a saját rokon tehetetlenségétől és kiszolgáltatottságától.

Akár egy hadikórházban, szorosan egymás mellé rakták az ágyakat, könnyű és nehéz eseteket, haldoklókat és kényszerbeutaltakat. A négyhetes lappangási időt kellett itt tölteni legalább, de volt, aki nem várta ki a rehabilitációt, előbb feladta, ha rekeszizmát, nyelöcsövét, egyéb belső szerveit érte a bénulás. Mászt olyan szerkezettel kötöttek össze, ami nélkül nem élhetett volna tovább, így maradt itt új élettársával együtt. A nyertesek, a kiválasztottak saját lábukon távoztak, na jó, legfeljebb mankóval.

A többség a köztes állapotúakhoz tartozott, ők valahol máshol folytatták, mikor már nem fertőzhetek tovább. Előkerült a fertőtlenített ruha, amit annak idején lerángattak róluk, az ápoló zacskóba tuszkolta, majd a beteggel együtt továbbrepítette a felépülést segítő kórházba.

Ekkor, '56 őszén különösen sokan és különösen súlyos állapotban feküdtek a Lászlóban, egyike volt a legtöbbször érintő járványoknak.

Állítólag volt egy vastüdő Debrecenben, és a kivételezett Budapesten négy vagy öt, erre vártak itt sokan. Ha valaki egyszer kiérdemelte, az életben nem tágitott belőle, benne halt meg rendszerint. De ez egyáltalán nem biztos, csak miután tudom, hogy anyámat nem találták rá méltónak, elég egészségesnek (vagy nem akart kihalni a foglaltakból senki), ezért irigykedem egy kicsit: tiszta szerencse, hogy nem volt rá méltó, kénytelen volt saját tüdejét használni.

Aztán ott volt a hintaágy, az egyetlen hintarespirátor, franciaágynak álcázott közönséges doboz, ami közepén megtámasztva mérleghintaként gyötörte a rajta fekvőket, hogy hol a fejük, hol a lábuk legyen feljebb, így próbálva segíteni a rekeszizom hullámzását, a vastüdőről lemaradók légzését. Elképzelhetetlen, miért kap valaki levegőt attól, hogy felkavarják az üres gyomrát, meghányatják egy összebarkácsolt hintaágyon, a kórterem kellős közepén, miközben nyakát nyújtogatja a közönség, hogy vajon él-e még a hintázó. Ha lenn a fej, az apró bömbölők rácsos ágyait lábukkal felfelé lehetett látni, ha fenn a fej, a nagy gyerekek, kis felnőttek rémült tekintetét.

Anyám erről is lemaradt, mert akadt nála épebb ember a környéken. Kár belé, gondolták, a hengereket és a helyeket az ágyon mások, az életképesebbek között sorsolták ki. Takarékoskodtak a hellyel, a húszéves ruhátlan egyetemista, Görög Péter mellé két babát kötöztek, így a két helyen hármat hintáztathattak egyszerre. A két gyerek üvöltött, a fiú hörgöve hápogott a levegőért.

Az állapotfelmérés úgy nézett ki, hogy egy ifjú, de sokan sorsába kénytelenségből beletörődött orvos a beteghez lépett, és kisujját nyújtotta, mint egy újszülöttnak a kispapa, amikor óvatosan akar barátkozni a babával. Ha a szerencsétlen beteg nem tudta megszorítani, erejét és életét a szakember végérvényesen eltávozottan nyilvántotta. Az orvos ilyenkor leplezetlenül nemet intett a nővérnek, esetleg legyintett egy jó nagyot, majd mentek tovább gyógyítható beteget keresni. Egy ilyen lehangoló pillanat jutott anyámnak is. Ezt a betegséget túl lehet élni, sőt túl szokás élni, de őt nem sorolták a túlélők közé.

Szóval lemondtatok rólam? Sajnálalak titeket, különösen téged, te szerencsétlen ember, aki azt hiszi, hogy a kisujjából megfejtja a világot. Magamat nem, rajtam nincs mit sajnálni, inkább csodáljatok, mert most jön az igazi meglepetés: túl fogom élni. Ha erre járna még egyszer, idedugná lapátnyi mancsát, és én felkészülnék rendesen, mert szólna előtte valaki, összeszorított szemmel, amennyire tudom, tiszta erőből úgy megszorogatnám a nyomorult kisujját, hogy a végén még a kezemben maradna. Miért gondol jelentéktelennek, olyannak, aki nem kell már senkinek, akit szükségtelen megmenteni az emberiségnek?

Ennek az embernek fogalma sincs, milyen remek lett a tavalyi bizonyítványom, évfolyamelső. A tantestülettől jutalomkönyvet kaptam, nekem tapsolt a gimnázium egész udvara. Lehet még belőlem bármi is, vegyész akár, vagy magyartanár, csak rajtam múlik, mondták az évszórón. Ez az ember nem volt ott, ezért szívesen elmondanám neki, ha erre, a haldokló felé járna még egyszer, hogy csak rajtam múlik. Lemond rólam, de engem nem kérdezett, pedig megbeszéltük volna felnőtt módra, mit tehetek magamért. Ha érdekelné egyáltalán, mondtam volna, én maradok. Na jó, nem lesz könyvnyű ilyen hátránnyal indulni, de még csak október van, akár a félvélet is teljesítem.

Azt suttogja olyan hangosan, hogy visszasisteregnek a szavak a mögöttem lévő üvegfalról, az sem érdekli, hallom-e, hogy nem jár nekem vastüdő. Annyi baj legyen, még

meg is köszönném, ha számítana neki egy haldokló köszönete valamit. Egyébként sem tetszik, egy természetellenes fémhenger, ami helyettem lélegzik. Semmi szükségem rá, ha egy kicsit összeszedem magam, tudok lélegezni magam is. Aprókat ugyan, mint egy csecsemő, de most elég lesz ennyi is.

Nem vágyom sokra, először csak túlélem. Még ma megpróbálok aludni. Holnap frissen kipróbálok, mit tudok kezdeni a végtagjaimmal, de lehet, hogy az egészet elhalasztom, amíg nem kapok rendesen levegőt. Aztán majd megszokom a zajt és a tömeget, az üvegfalat, a meztelenséget, a gépek suhogását, és lassan visszatér a rend, vagy elkezdődik egy újabb.

Péter Rózsa Szórakoztató algebráját kapta az Arany Dániel középiskolai matematikaverseny győzteseként. Megőrződött néhány más jutalomkönyv: Muszatov Felragyognak a csillagok, ebből kettőt is kapott, egymás utáni évekből. Jiri Zdenek Novak Ismered-e már a fákat?, Ifjúsági Könyvkiadó. Bennük szó szerint ugyanaz a köszöntő: „...példás magatartása, kitűnő előmenetelle jutalmául...”, gyöngybetűk, pecsét, aláírások, '56 előtti és '56 utáni évekből, mintha mi sem történt volna.

De vissza a kórterembe. A neves gyermekorvos nem értett a haldoklók lelkéhez, mintha erre nem készítették volna fel. Fiatalos vonásai egyre ellenségesebbé tették azok számára, akik napok alatt öregedtek éveket. Lendületes mozdulatai bántóan ellenkeztek a betegek bénaságával. Flegmasága pedig a helyzet komolyságával. Pofátlanul őszintén beszélt róluk a jelenlétükben, holott tudhatta, nem a hallójáratuk bémult le, csak a mozgatóidegek mondták fel a szolgálatot. Legyintett, fejét rázta, látványosan lemondott, továbblépett, idegesítette mások küszködése. Pedig ha gyógyszer nem volt rá, legalább valami azért mégiscsak.

Próbáljak meg gondolkodni a fejével? Mi is flegmák vagyunk, ha nem tehetiünk semmit. Mint ha így könnyebb lenne, persze csak nekünk. A másíknak meg közben sokkal nehezebb.

Orvost váltani nem lehetett, ugyan már, és még ő volt a legjobb. Nála csak rosszabbak kerültek elő, isten tudja, hová rejtették emberségüket, talán zokogtak a buszon hazafelé, de itt nem mutattak belőle semmit.

Ha valaki ezt túlélte, az túlél egy atomtámadást is.

A tüdőkapacitás-mérő szerkezet maszkja az ápolónő kezében mindennap körbejárt az osztályon, a piros kismutató mozdulása, netán mozdulatlansága volt az egyetlen remény vagy a bizonyos reménytelenség. Ha kilengett, akkor a beteg egyelőre életképes volt, ha nem nagyon, akkor alig. Itt halálos betegek feküdtek.

Ma nem mindenki dolgozik, és nem azok, akiknek kellene. Kevesebben vannak, a műszeres sem jön óránként, igaz, megetetnek azért rendszeren, de az orvost órák óta nem látom. Van, hogy hosszú ideig nem hallatszik zaj a folyosóról, máskor meg lábak susogását hallom a fejem fölött. Sutyorognak, elrohannak anélkül, hogy benéznének a kórterembe. Mintha reggel óta kevesebb hozzátartozó számára lenne érdekes a beteg rokon állapota. Csak egy rádió recsegő hangja visszhangzik a folyosón. Eddig nem tudtam, hogy egyáltalán van rádió a közelben, most pedig üvölthet, ha még nálam is hallani. Végre valami a külvilágból, egy kis élet. Hátha adnak zenét. Kár, hogy mindent elnyom a nővérek zsongása.

Ebben az új kórteremben magam vagyok egy néma gyereksereggel. Aludtak éjjel, vagy nem szóltak, mert én fönn voltam végig, egyedül a csöndben, tíz néma szobatársal. Lassan megszokom a virrasztást, csak ne lenne ennyire unalmas.

Felettem, az üvegfalon túl a műszeres és egy másik nővér, egy idősebb kövérkés be-

szélgét, tán vitatkoznak valamin. Megint arrébb visznek egy szobával? Vagy megérkeztek a szobatársak az előkészített ágyakra? Azért csak bejön a műszeres mérgetni. A belügyminiszter bement, hogy gyülekezési tilalom van a városban, közli jó hangosan, hogy az egész szoba hallja. Feltételezem, hogy nekem szólt, nem az apró némáknak.

Miért gyülekeznének, és miért tilos?

Vannak már sokan, ezren, több ezren, közlekedés sem lehet, mert nem jön az éjszakai műszak. Gizi nővér ért csak be eddig, azt mondja, tüntetés van, felfordult a város.

Szóval kitör a háború, én meg valamiért teljes nyugalommal veszem tudomásul. Természetesen felfordult a világ, de nem mától, hanem legalább tíz napja. Az előző élet összeomlik, mielőtt felépítenénk az újat. Mindjárt meggyógyulok, és rögtön lesz béke.

Azt hitte, hogy a forradalom és a betegsége összefügg, vége a régi világnak, elkezdődik egy új. Mivel politikával nem foglalkozott, körülötte se senki, más okot nem látott a felfordulásra, mint a saját állapotát. Így pedig olyan nyilvánvalónak tűnt az egész, nem is értette, miért estek pánikba az emberek.

Családunknak nem akkoriban gyűlt meg a baja a rendszerrel, hanem pár évvel korábban, amikor elvették a birtokot, államosították a vendéglőt, maradt egy apró szőlő pár kilométerrel a jugoszláv határtól. Magam azért hatalmasnak láttam gyermekkoromban, addig tartott, ameddig a szemem ellátott, ugyan alacsonyabb voltam, mint a szőlőtőke, vagyis ez nem jelentett semmit. Volt hozzá két épület, az egyik gazdasági, a másik lakáscélú, meg egy tó, amiben anyámék még pancsoltak, én már csak békákat láttam lubickolni benne. Félős romantika volt számomra, a gazdag bogárvilág és a három, örökké vicsorgó kocsis kutya miatt, mesélték, ha utolértek egy rókát, azonnal elharapták a torkát. Agrártevékenységem pedig abban merült ki, hogy a többi gyerekkel összeszedtük a lehullott szilvát, amiből pálinkát főztek az itt ragadt rokonok.

Ennyi maradt. Szinte rengeteg, de sokkal kevesebb annál, mint ami előtte volt. Az államosítás után a nagyszüleim összecsomagoltak, és meg sem álltak a Balaton partjáig. Arrafelé pedig nem tört ki a forradalom. Az utolsó helyi politikai esemény az volt, amikor 1919-ben Horthy a saját lábával rúgta le az egyik vöröst a parkban lévő villájának a teraszáról. Ez a történet annyira erősen él ma is a helyiek emlékezetében, hogy ha kiderülne, hogy a vörösök rúgták le Horthyt, akkor is az első változat maradna érvényben.

Már egy ideje veszélytelenül lehetett megjelenni a vasárnapi misén, vidéken már ennyi is elég volt az emberek komfortérzetének helyreállításához.

Ma éjjel is virrasztottam. Tegnap nem jöttek fel a szüleim, mást sem látogattak. Harang hangját hallom egészen közléről. A szemben lévő kiságyak körvonala lassan tompulni kezd. A könnyeket nem tudom kitörölni a szememből, hunyorognom kell, hogy lefolyjanak az arcomon. Ez a hang olyan közeli, mint odahaza, ha éppen a vasúti átjárónál tartok hazafelé a piacról, a templomban pedig lassan kezdik a diákmisét. Vagy ha már benn ülünk vasárnap, a mise kezdetét jelző harang pedig közelinek tűnik, hiszen éppen a fejünk felett kong, mégis távoli, mert a vastag falak elzárják a hang útját. Legfeljebb a nyitott ajtón át kúszik a hatalmas térbe, ahol aztán nem visszhangzik soha. Ilyenkor suhannak be nesztelenül a ministránsok. Reggelente sosem figyeltem a harangzúgásra, pedig az ágyamból, vagyis a régi ágyamból is hallani lehetett, legfeljebb akkor, ha félreverték. Ilyenkor az ember képtelen másra figyelni, csak kongatnak kitartóan, hogy az utcai gesztenyefák ijedünkben behullajtják a termést a kertünkbe.

Ha nem vagyok ott, ki fogja összeszedni?

A tegnapi, az éjszakai és a mai ápolók ugyanazok, csak kialvatlanul, tőlünk független idegességgel mérik a vitálkapacitást, aminek eredménye valószínűleg teljesen mind-egy számukra. Még inkább mindegy, mint tegnap volt vagy tegnapelőtt.

Miért szól a harang, meghalt valaki?

Itt mindig meghalnak, mondja Edit nővér, aki nem lehet sokkal idősebb nálam. Leül az ágyam szélére, ölébe terít egy fehér ruhát, ráteszi a csorba szélű tányért, és szá-jamba kanalazza a paradicsomszösszal leöntött főtt krumplit. Hiányzik a szósból a cu-
kor, de nem szólok, most már nehéz lenne az összes tányér paradicsomszösszt végig-
cukrozni.

A főorvos kinyitatta a kórházi kápolnát, Béla, a betegtologató, tudod, az a magas, bajuszos, felmászott kongatni a harangot.

Paradicsomos ujját lenyalja, majd beletörli a köpenyébe, ami így is piros lesz egy kicsit.

És most már mindig harangozni fognak?

Megvonja a vállát, közben közös kanalunkkal apróra törí a krumplit.

Nagy a felfordulás. Nekem nem megy vonatom haza, de valakinek úgyis dolgozni kell, sokan be se jöttek máma. A főnővér a kápolnában ücsörög, és mormog magában órák óta. Akkor meg minek jön be az ilyen. Bennragadtunk, kinn meg kitért a háború.

A harang megint megszólal, teljesen ütemtelenül, hol röviden, hol hosszabban hagyják szólani. Szemben, a szélső ágyon feltérdel egy kisfiú.

A főnővér, valamikori apáca, abban a pillanatban, hogy a nép el kívánta törölni az előző hatnyolc évet, maga is visszament időben, és a főorvossal kinyitatta az üzemen kívül helyezett kórházi kápolnát. Ettől kezdve a forradalom végéig és egy pár merész napig tovább, minden délben meghúzták a harangot. A nővérek közül többen felfedték apácamúltjukat (alig néhány éve öltöztette őket át a rendszer), és felsorakoztak a kápolnamegnyitó ceremónián, ahonnan kísért szemmel, üveges tekintettel tértek vissza a munkába, hangszínt és arckifejezést váltva. Az is, aki egy nappal korábban alpári módon szidalmazta anyámat, amiért nem bírta kivárni azt a pár órát, amíg megérkezik az ágytál. Ki tudja, honnan, lassan előkerültek a misekönyvek, feszületek, rózsafüzérek, a magatehetetlenül fekvő, kiszolgáltatott betegek pedig pillanatok alatt új kórházba kerültek. Anélkül, hogy elhagyták volna a kórtermüket. Anyám azt mondja, pár óra elég volt a helyi rendszerváltáshoz. Amihez közel ötven évvel később rendeletek kellettek, az itt egy pár nap alatt elrendeződött: az állami kórház mintha visszakerült volna az egyház kezébe.

Mások a huszonnégy óra alatt erősen megfogyatkozott személyzetből úgy gondolták, hogy a rendszer megjavításának reményére a betegek is felgyógyulnak rögtön, ezért a kórházban rekedt orvosok és főleg ápolók elindították a saját forradalmaikat. Nem tudni, a László egyéb osztálya-in mi zajlott, ahol mondjuk műteni is kellett, a gyógyíthatatlan Heime Medinesek egyszer csak magukra maradtak a vallási áhítattal megtelt kórtermekben.

Állítólag már lőnek is a felkelők és a nem felkelők egymásra. Nem tudok a családomról, de más se a sajátjáról. Érkeznek hírek a városból, csak látogatók nem. A szimfonikus zene mellett ingerült férfihangokat hallani a rádióból, nem értem, mit mondanak, a szavak visszaverődnek a folyosó csempéjéről. Az egyik kisfiú, talán a legkisebb sírni kezd. Szerencsére éppen hozzák az ebédet, harangszóra, már második napja. Azt mondják, vidéken nem történik semmi. Nem is értem, miért kéne, mi például jól megvagyunk, akárcsak az összes ismerős. Egy háborút évszám szerint már megéltem, mentünk faluról falura a front elől, a halottnak hitt apám, a férfi a családi fényképekről, csak a béke első teljes esztendejében került elő. Halottunk nem volt, folytattuk az életünket.

Mire megszoktam a mozdulatlanságot, kezddetek hozzászokni a háborúhoz. Csak-hogy most nem fogok tudni elmenekülni, maradok ezen az ágyon, ami már a sokadik réteg festékből is ledobott egy darabot.

Szalai Júlia

REJTETT FELHAJTÓERŐK: A SIKERES NAGYVÁLLALKOZÓK CSALÁDI HÁTTERÉRŐL*

Nagyvállalkozó az emberből soha nem teljesen véletlenül és nem is egyik pillanatról a másikra lesz. Igaz, a szerencsének sokszor (talán: mindig) van némi szerepe a dologban; meg az is igaz, hogy az elindulást kétes vagy akár kárhoztatható lépések sora kísérheti. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a sors kegye, a busás örökség, a nagy vagyon, a bőkezű rokonai támogatás, sőt a jó összeköttetések mozgósítása vagy a nyílt vesztegetés sem elég másra, mint legfeljebb a megalapozásra – ezekből a „hozományokból” vállalkozni és tartósan lábon maradni nem lehet. Ahogyan azt a témával foglalkozó klasszikus gazdaságtörténeti és szociológiai munkák mellett immár friss kutatásokból és az elmúlt másfél évtized hazai tapasztalataiból is megtanulhatuk;¹ a kedvező körülményeken és a „csillagok állásán” túl a sikeres vállalkozói karrierhez ugyanis családi és közösségi feltételek, sajátos képességek, valamint az életút során felhalmozott ismeretek és készségek egész tárháza szükségeltetik.

Ez a megfontolás vezetett bennünket, amikor Laki Mihállal és munkacsoportunk időközben elhunyt harmadik tagjával, Vajda Ágnessel hozzáfogtunk, hogy szociológiai, közgazdasági, gazdaságstatisztikai módszerek ötvözetére épülő empirikus kutatás¹ révén igyekezzünk összerakni az ezredfordulóra a magyar gazdaság élvonalába emelkedett vállalkozók egykori „hozományának” alkotóelemeit, továbbá megtudni, hogy mit is kezdtek azzal az ún. *átalakulás* évein. Közelebbről arra voltunk kíváncsiak.

* A tanulmány az ezredforduló magyar nagyvállalkozóiról Laki Mihállal írt könyvünk családtörténeti fejezetének némileg átdolgozott változata. A könyv *VÁLLALKOZÓK VAGY POLGÁROK?* címmel a közeljövőben jelenik meg az Osiris Kiadó gondozásában.

¹ E helyütt nem térhetünk ki a kutatás módszertanának, mintavételi eljárásának és elemzési technikáinak részletes ismertetésére. Annyit azonban fontos kiemelnünk, hogy a vizsgálat törzsét az a közel félszáz strukturált mélyinterjú adta, amelyeket a gazdaság különböző ágazataiban és az ország különböző területein tevékenykedő, legalább egymilliárd forintnyi éves forgalmat lebonyolító és több száz embert foglalkoztató cégek élén álló tulajdonos-menedzser vállalkozókkal folytattunk. A mintegy másfél órás mélyinterjú kérdésblokkjai a vállalkozás történetének és jelenlegi működtetésének részletes feltérképezésén túl beszélgetőpartnereink élet- és munkaútjának, a tanulás iskolai és azon kívüli formáinak, gyermekkori, illetve mai családi, baráti és közösségi kapcsolatrendszerük, valamint életformájuk meghatározó elemeinek megismerésére irányultak, továbbá igyekeztek feltárni közéleti részvételük és politikai, világnézeti beállítódásuk néhány fontos vonását.

csiak, hogy a rendszerváltó évtized felbolydult viszonyai közepette honnan és hová vezetett az útjuk: hogyan „csinálták”, amit elértek, illetve hamar gyarapodó gazdasági befolyásukhoz az idők folyamán miféle régi és új társadalmi szerepeket társítottak? Magyarán, hová jutottak gazdasági erőben és hová társadalmi pozícióban?²

Jócskán merítve a kérdéskör klasszikus és friss gazdaság- és társadalomtörténeti, szociológiai, valamint pszichológiai irodalmából (ugyanakkor törekedve a jelenséget övező szélsőséges indulatok és előítéletek kiiktatására), a kutatás előkészítésének folyamatában körvonalazódó egyik legerősebb kiinduló feltevésünk így szól: lett légyen bármi is az útja annak, ahogy a vállalkozásuk alapját képező nagy tulajdonhoz hozzájutottak, a mai magyar nagyvállalkozók mégsem varázsütésre, mintegy a „semmiből” hódították meg a gazdasági hierarchia csúcsát. Életútjuk alakulásában minden bizonytalanságra lelünk majd valamiféle *készenlétnek*:³ tudás, beállítódás, nyitottság, rátermettség és a „rámozdulás” képessége valamifajta olyan együttesének, amelyet csak mozgósítani kellett, amikor arra eljött az idő, és megnyíltak az első lehetőségek. Persze, ha a készenlét megvolt is, annak életre keltése további készségeket követelt: vállalkozó szellemet, fantáziát, a helyzetek és lehetőségek gyors áttekintésének képességét, dönteni tudást és – mindenekelőtt – mozgékonyt. Úgy véltük azonban, hogy ez utóbbi készségegyüttes sem veleszületett adottságok kérdése (bár bizonyára azok is fontosak), hanem jóval inkább a tágran értelmezett társadalmi mozgékonyt, a családban, illetve más közvetlen közösségekben látott és tanult előre- és felfelé törekvés terméke.

Abból indultunk ki tehát, hogy a rendszerváltás éveiben megtett nagy ugrás *az egyén életútja felől tekintve* valószínűleg nem (teljesen) váratlan esemény; azt hosszabb előtörténet, felfelé törekvő pályáút és a korábban megszerzett előnyös társadalmi pozíció megőrzéséért végzett gondos „életmunka” készítette elő. Úgy véltük továbbá, hogy a feljutáshoz önmagában a tulajdon mint vagyonerék nem lett volna elegendő, ha a később nagyvállalkozóvá lett szereplők „valahonnan” nem tudják, hogy azzal mit is kezdenek. Így életük korábbi szakaszában szert kellett már tenniük azokra a felhajtóerőkre, amelyek birtokában a vagyontól mint lehetőségből élő vállalkozást – méghozzá nagyvállalkozást – teremtettek, s mind gazdasági, mind társadalmi környezetükkel el is fogadtatták, hogy a tulajdon megtartására hosszabb távon is képesek.

² Tudjuk, sokak e kérdések olvastán csak indulatosan legyintenek: „Hogyan csinálták?! Jól tudjuk! Összeharácsolták a vagyont, és ma gondosan ülnek rajta, mintha öröktől fogva jogos tulajdonuk volna!” Hadd válaszoljunk erre így: „Hát biztosan voltak harácsolók is. Meg biztosan voltak olyanok is, akik máshogyan jutottak a vállalkozásukat megalapozó forrásokhoz. De akárhány módon keletkezett a vagyon, abból legfeljebb elindulni lehetett. Az igazi kérdés az, hogy mik voltak a lépések, amik ezután következtek. Hogyan kezdett élni, termelni, forogni, fialni és gyarapodni a pénz, ha mára nagy *vállalkozás* nőtt belőle? És működte-tőjével mi történt közben? – Persze mindennek ellenére az „utóélet” nem feledtetheti a tulajdon megszerzésének módját. A kutatásunkból kibontakozó kép azonban ebben a tekintetben is korrigálja a közfelfogásban a „pártkatonákból lett tőkésokről” élő kép egyoldalúságát. Az induló vagyon felhalmozására kínáló sokféle utat itt nincs módunk részletesen bemutatni. Annyit azonban hadd emeljünk ki, hogy interjúalanyaink háromötöde már csak azért sem szerezhette induló tőkéjét politikai hatalma „átkonvertálásával”, mert soha még tagja sem volt az MSZMP-nek, funkcionárius meg végképp nem. A nagyvállalkozókkal folytatott beszélgetéseink ugyanakkor megvilágítják a vagyonszerzés kevesebbet emlegetett, ám igen hatékonynak bizonyult másik útját: a korai bekapcsolódást a második gazdaságba, illetve a nyolcvanas évek lassan terjeszkedő magángazdaságába.

³ A készenlét fogalmát a szó itt használt értelmében a modern szociálpszichológiából, mindenekelőtt George H. Mead munkásságából kölcsönöztük. (G. H. Mead: ÉNMEGVALÓSÍTÁS A TÁRSADALMI SZITUÁCIÓBAN. In: *ÚO: A PSZICHIKUM, AZ ÉN ÉS A TÁRSADALOM*. Gondolat, 1973. 254–264. o.)

E gondolatsor jegyében interjúvázlatunkban nagy súlyt helyeztünk a lehetséges *felhajtóerők* vizsgálatára: a családi indításra, a földrajzi térben megtett út dinamizáló hatására, az iskolázás és a széles értelemben vett tanulás folyamataira, az előrejutást segítő kapcsolatok hálójára, valamint a felnőttkori család kínálta mozgáspályák feltérképezésére. Mindezekben az életszférákban elsődlegesen azt kutattuk: vajon akár a gyermekkori indulásban, akár az iskolák megválasztásában, majd a továbbtanulásban, a pályaválasztásban és a felnőtt önálló élet kialakításában rábukkanunk-e a *társadalmi mozgékony-ság*, a feltűnő *dinamika* előképeire és motívumaira. E hangsúlyosan dinamikaorientált megközelítésből pedig az is adódott, hogy elemzésünk első körében másodlagosnak tekintettük azt a konkrét társadalmi pozíciót, ahonnan interjúalanyunkat vagy családját a mozgás továbblendítette,⁴ figyelmünket inkább maga a *lendület* kötötte le.

Persze tudatában vagyunk annak, hogy a dinamizmus hátterében legfeljebb analitikusan különíthető el a nagyszülőktől, szülőktől kapott indítás, a jól megválasztott iskola, a kezdő lökéseket adó első munkahely, a szerencsés párválasztás és megannyi más tényező hatása – a való életben mindez többnyire egymástól sem függetlenül, de mindenestre szorosan egymásra vetülve és összefonódva jelentkezik. Mégis, ha érdeklődésünk elsősorban arra irányul, hogy a nagy lendülettel célba vett új vállalkozói pozíciók hátterében felgöngyölíthetők-e a *dinamizmus társadalomtörténeti előzményei*,⁵ akkor

⁴ A későbbi – finomabb – elemzésben ez utóbbi szempont természetesen ismét igen fontos lesz számunkra. Hiszen a kiindulási helyzetek közelebbi vizsgálata vezet majd el bennünket a vállalkozói életfordulatot tápláló motívumok, illetve a karrier egyes lépéseit befolyásoló háttértényezők bonyolult szövedékének felfejtéséhez. E gazdaságon kívüli tényezősor figyelembevétele adhat azután kulcsot a kezünkbe ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a felemelkedésüket szociális „távolugrásként”, folyamatos „feltörekvésként”, helymegtartó „önvédelemként” vagy történelmi „jövátételként” végrehajtó mai nagyvállalkozók alább bemutatandó típusainak habitusában, világlátásában, értékrendjében és politikai viszonyulásaiban mutatkozó jelentős különbségeket. (Persze e különbségek ott munkálnak vállalkozásaik és mindennapi életük vitelének megannyi gyakorlati mozzanatában is. Ez utóbbiak tárgyalása azonban kívül esik cikkünk keretein.)

⁵ Olvasónkban felmerülhet a kérdés: vajon nem merészkedünk-e túl messzire, ha interjúinkból családok generációinak történetét, mi több, a magyar társadalom elmúlt évtizedei társadalomtörténetének egyes metszeit kívánjuk rekonstruálni? Lehet-e ilyesmiben a mindig elfogott emberi emlékezetre, a személyes sors által jelentősen átszínezett egyéni interpretációk hitelére és forrásértékére építeni? Noha a kérdést alapvető fontosságúnak tekintjük, részletes megválaszolására és a módszer mellett felsorakoztatható érvek taglalására e helyütt még sincs módunk. Bővebb kifejtés helyett ezért kénytelenek vagyunk hivatkozásokkal beérni. Mindenekelőtt hangsúlyoznánk, hogy a módszert illetően meglehetősen hagyománykövetők voltunk. Az interjúk kérdéssorának összeállításában, a beszélgetések közléseinek, elharapásainak, elhallgatásainak és építkezési szerkezetének értelmezésében munkánk a közel három évtizede folyó hazai *oral history-kutatásoknak* az idők során felhalmozott kérdezőtechnikai, feldolgozási és elemzési tapasztalataira épített, és közvetlenül merítkezett azokból a tanulságokból, amelyekre a hazai szociálpolitikai és szociális munkás képzésben dolgozó szociológusok kollektívája az oktatás egyik fő pillérének tekintett többgenerációs családtörténeti munkák elkészít(tet)ése során jutott. (Erről lásd bővebben: Szalai Júlia: TÖRTÉNELMI PRIZMÁK. ELŐSZÓ. In: Horváth Ágota [szerk.]: AZ ELMESÉLT IDŐ. CSALÁDSORSOK A HUSZADIK SZÁZADBÓL. Max Weber Alapítvány–MTA Szociológiai Intézet–Kávé Kiadó, 1997. 9–19. o.) Saját tapasztalatainkon és a módszer előnyeinek, korlátainak, illetve csapdáinak bőséges nemzetközi irodalmán kívül – amely utóbbinak remek összefoglalását adja Paul Thompson számos kiadást megért, eredetileg 1978-ban íródott könyve (P. Thompson: THE VOICE OF THE PAST. ORAL HISTORY. Oxford University Press, 1990) – immár kiváló és friss szemű hazai történeti munkára is utalhatunk. Gyáni Gábor társadalomtörténésznek a múltbéli emlékek felidézésének sajátosságaival foglalkozó, nemrégiben megjelent tanulmánykötete meggyőző érvekkel száll vitába a „hitelességnek” a történettudományt – és nyomában: a közgondolkodást – uraló tradicionális felfogásával, és teszi le voksát a személyes elbeszéléseken nyugvó történelemrekonstrukciónak a tényfeltáró módszerek arzenáljába való (újra)beiktatása mellett. (Gyáni Gábor: EMLÉKEZÉS, EMLÉKEZET ÉS A TÖRTÉNELEM ELBESZÉLÉSE. Napvilág, 2000.)

talán nem kell részletesebben indokolnunk, hogy miért helyezünk kitétetett hangsúlyt a családi háttér kérdésére.

Interjúalanyaink élettörténeti visszatekintésére építve ezért itt most arra keresünk választ, hogy vajon volt-e honnan örökölniük az ezredvég magyar nagyvállalkozóinak a „jó időben, jó helyen” mozgásba hozott késztetéseket és készségeket? Vagyis: *családi mintaként* hozták-e magukkal a feljebb jutás vágyát és megannyi tudáselemét, s ha igen, akkor mi volt e vágyak és tudások más időkre szabott korábbi tartalma?

A kutatás kezdetén magunk sem gondoltuk, hogy interjúinkból ilyen elsöprő erejű igenlő választ kapunk majd kérdésünkre, és még kevésbé reméltük, hogy eredményeink a vázolt hipotézist ilyen egyértelműséggel igazolják majd vissza. Márpedig adataink azt mutatják, hogy a „készenlét” és a „mozgékonyosság” készségegyüttese a nagyvállalkozóvá válás talán *legerőteljesebb* meghatározója, a készségegyüttes átadásának formája pedig a felfelé törekvős generációkon átívelő, mélyen ülő aspirációja. Ha egy pillanatra zárójelbe tesszük, hogy a mozgások a társadalmi piramis mely konkrét pontjai között zajlottak le, és figyelmünket csak a generációk pályáivének *irányára* összpontosítjuk, akkor meg kell állapítanunk: a nagyvállalkozóvá válás előkészítése két-három évtizedekkel korábban kezdődött,⁶ s az utódok már korán arra szocializálódtak, hogy soha késznek ne vegyék, amiből indultak, továbbá, hogy mindig valami „többre” vágyjanak. Ez az apáról fiúra szálló beállítódás az esetek többségében azután valóban fokozatos előrejutást eredményezett, s a fokozatosság fontos eleme volt annak, hogy nagyvállalkozóink a „nagy ugrást” már biztos háttér fedezetével teheték meg. Nemcsak ők maguk, de családjuk más tagjai is hosszabb ideje a társadalom felső és középrétegeibe tartoztak, ugyanakkor mindenki számon tartotta még, hogy az adott társadalmi hely viszonylag új, és semmiképp sem öröktől van a család birtokában.⁷ Azaz miközben már jó ideje otthonosan lakták és lassacsckán „begyakorolták” az elért kedvező pozíciót, az mégsem vált teljesen természetessé és magától értődővé a számukra; a családi emlékezet számon tartotta még a munkát, amit az új hely elfoglalása érdeké-

⁶ Interjúinkból kigyűjtöttük és részletesen kódoltuk a szülők foglalkozástörténetét, főbb munkahelyeit, valamint azt is, hogy pályájuk során betöltötték-e vezetői pozíciókat. A nagyszülői háttér ismeretében ezeknek az építőelemeknek a figyelembevételével tipizáltuk a kibocsátó családok (pontosabban: szülői házaspárok) mobilitási ívét. Az eredmény valóban azt jelzi, hogy a „rákészülés” többgenerációs folyamat. Negyvennyolc interjúalanyunk közül tizenketten kétkezi dolgozók (főként: hajdan föld nélküli paraszt) nagyszülők fiainak-lányainak gyermekei. (Közöttük fontos alcsoportot képvisel az öt család, amelyben a szülők felnőtt fejjel utóbbi nagyot léptek előre – továbbtanultak, kiemelték őket stb. –, s így pályájuk íve sok éven át mintegy gyermekükével párhuzamosan emelkedett.) Interjúalanyaink közül a legtöbben – harmincegyen – olyan családokba születtek, ahol más a korábbi generációk is a megfelelő korszak hierarchiájának középrétegeibe tartoztak, s ahol a szülői életfeladat e „középosztályi” helyzet védelme, fokozatos javítása vagy különböző történelmi, politikai megingások utáni rekonstrukciója és stabilizálása volt. Mindössze négyen akadtak, akiknek szülei a nagyszülőkhöz képest „megcsúsztak”, s a családi pályáiv irányza az apai generációban a szülők nyugdíjba vonulásáig vagy haláláig lefelé mutatott. (Egy esetben a generációs pályáiv a rendelkezésre álló információk töredezettsége miatt nem volt rekonstruálható.)

⁷ Interjúink gyakran visszaköszönő sajátossága volt a családtörténet „sorsfordító” kulcsfiguráinak büszke számontartása. Azaz a családi legendárium fontos része volt és maradt a tudás: az elődök valahonnan *messziről* („lentről”, a „határon túlról”, sok megpróbáltatás után „a padlóról” stb.) jöttek, s a felmenők között volt(ak) valaki(k), aki(k) valamikor megtette(k) azt a bizonyos *döntő* lépést. Az utódok pedig máig számon tartják, hogy e döntő lépés nélkül ők maguk sem lennének ott, ahol ma, továbbá tudatában vannak annak is, hogy az előd(ök) erőfeszítése morális kötelezettséget ró rájuk: dolguk legalább az elért családi pozíció megtartása, de ha egy mód van rá, akkor további javítása és tartalmi gazdagítása.

ben az elődök elvégeztek, s mindenki jól tudta azt is, hogy az erőfeszítések ellenére a család státusa akár meg is inoghat. Más szóval a hely megtartásáért éppen úgy és éppen annyit kell dolgozni, mint kellett a korábbi nemzedékeknek annak eléréséért – a karbantartás tehát az építőmunka szerves része.

Ez a több generáción át zajló építkezés olyan fontos előfeltételnek látszik, hogy az ellenkezője az, ami ritkaságszámba megy.

Válaszadóink között mindössze *heten* voltak igazi *első generációs* sikeremberek, olyanok tehát, akik valóban lentről – szegényparaszti közegből vagy képzetlen munkásszülők gyermekeiként – indultak, s mindent, amit elértek, a szó szoros értelmében maguknak köszönhettek. Bár számosság tekintetében övük a legkisebb csoport, mégis külön típusként, az „amerikai álom” hazai valóra váltóiként kell róluk beszélnünk. Élettörténetük a rendkívüli tehetség és a szerencse találkozásának története – a királyfivá lett szegény vándorlegény népmesei motívumának ezredvégi változata. Egyikük ezt így fogalmazta meg:

„1989-ben járunk, tehát nagyon... világos, világos üzenete volt számomra a dolognak, hogy sok munkával, némi szerencsével, amennyiben az ember... megfelelő, megfelelően... osztja be a saját... energiáit és rendeli alá az adott célnak, akkor; akkor többé-kevésbé ambíciókkal is el lehet érni célokat, és néha a tudást az ambíciók, az akarat felül tudjaak múlni. Tehát ez az, amit Amerikában is lát az ember, ugye ez az örök történetük, egy klasszikus amerikai sikerstori, és néha a tudást nem látja az ember mögötte. Igen. Tehát hogyha megfelelően avokálja az ember a saját energiáit, és maga mellé tud állítani másokat, akkor; akkor könnyebb.” (Interjúrészlet.)

A kérdéses körbe tartozó interjúalanyaink elbeszéléséből rendre kiderült: otthonról hozott mintával nem számolhattak, sőt a kibocsátó család még a motivációkhoz sem igen adott hozzá. Pályájuk későbbi szerencsés alakulása mögött azonban mindig ott volt egy-egy kitüntetett szereplő – többnyire egy tanár, aki felfigyelt a tehetségre, és arra is volt gondja, hogy a szegény sorból származó fiú (mert itt minden esetben férfiakról van szó) jó iskolába kerüljön, ösztöndíjat, kollégiumi szállást kapjon. Más esetben a sport segítette a kiugrást: az otthoni könyvtár és a színházbérlet hiányát a jó labdaérzék és a kitartó gyakorlás ellensúlyozta, míg nem a kiváló sportteljesítmény belépőt jelentett fontos „húzó” közösségekbe, nagy hatású mesterek mellé és utóbb a jó munkahelyre. Valahogy így:

„1953. április 15-én születtem Kiskunhalason. Az általános iskola után autóközlekedési szakiskolát végeztem nappali tagozaton. Szegény családnak voltam az egyik leszármazottja. Szüleimnek nem volt nagyon nagy lehetősége tovább taníttatni, mert dolgozni kellett. Elhelyezkedtem, és közben futballoztam is a Fradiba’, elég jó szinten. Utána a Középipületépítő Vállalathoz kerültem. Ez már Pesten történt. Futball mellett – MB2-be’ futballoztam – nem nagyon volt rá lehetőségem, hogy továbbtanuljak. Estin végeztem el a gépipari felsőfokú iskoláimat. Utána helyezkedtem el a Vízügyi Építő Vállalatnál mint gépészeti építésvezető. Először telepvezető voltam, majd gépészeti építésvezető. Nagyon-nagyon szerettem a szakmámat. Nagyon megtanították velem. Szép élményeim voltak...” (Interjúrészlet.)

Az önerőre alapozott felemelkedés itt tárgyalt pályáíveinek fontos közös vonása, hogy a szülői család nehéz anyagi helyzete mellett a maga idején fel sem merülhetett a továbbtanulás. Sőt. Bár a csoportba tartozó beszélgetőpartnereink között akadt, aki az általános iskola elvégzése után gimnáziumba került, az utak mégis már tizennégy éves korban többnyire a gyors és biztos keresetet ígérő kétkezi szakmák felé, szakmunkásképzőkbe és/vagy egy-egy közeli szakközéiskolába vezetnek. Miközben tanulnak,

igen korán kenyérkeresőkké is válnak: a napi iskolába járás mellett, tizenöt-tizenhat éves fejjel már mindannyian rendszeresen dolgoznak. Sokáig úgy fest, hogy a tanulmányok folytatásának befellegzett: a horizonton éveken, néha évtizedeken át csak a megfeszített munka, a lakásszerzés, az anyagiak előteremtése, a családalapítás mindennapi feladatai látszanak.

E tipikus munkássorsok – merthogy a csoport tagjainak életútja kivétel nélkül eként indult – egyszerűen azonban mégis irányt váltanak. A tehetséges, szorgos és törekvő – emellett a helyi sport- és politikai közéletben is aktívan tevékenykedő – fiatal embert valaki ismét „felfedezi”: főnöke, munkahelye személyzetise, a KISZ vagy a párt helyi titkára ráveszi a továbbtanulásra. Sokéves kihagyás után így kerülnek interjúalanyaink egy-egy műszaki főiskola levelező tagozatára. Miközben kitartásukkal és módszerességükkel itt is kitűnnek, a diploma megszerzését mégis amolyan „muszáj-dolognak” tekintik: azt nem további előrehaladásuk megalapozásaként, hanem elért pozíciójuk szükséges és külsőleges attribútumaként kezelik. Önképük szerint ugyanis szak tudásuk nem az iskolapadból, hanem az „életből” származik, és tekintélyük forrásának sem az oklevelet, hanem mindmáig inkább gyakorlatukat és hatalmas terepismeretüket tartják.

A csoportba tartozók gyors szakmai emelkedése a kádári konszolidáció – a hetvenes évek – „munkáskádereinek” tipikus szocialista karrierje: kiváló képességű, szorgos, törekvő és jól alkalmazkodó emberek, akik életük minden nagy lépését a sors által rájuk szabott feladatként élik meg. Így vállalnak főnöki szerepet, így iratkoznak be mérnök- vagy közgazdászhallgatónak (láttuk: a papírt mintegy felzárkóztatásként a poszthoz kapcsolva), így lesznek KISZ-aktivisták, majd így lépnek be a pártba, ha a *célszerűség* szempontjai éppen azt kívánják:

„Ajaj! Akkor léptem be az MSZMP-be, amikor vezérigazgatónak megválasztottak!... Hát rágyöttem arra, hogy egy céget nem lehet úgy vezetni, hogy a párt is vezeti, meg a vezérigazgató is. Ez '87-ben volt, talán. '87-ben talán. Azért rádöbbsentem, mondtam, Jézus Isten, most én csinállok egy utasítást, intézkedést, majd a pártbizottság megtárgyalja. Á, nem! Beléptem a pártba, összeállítottam a pártbizottságot, és egy füst alatt ment minden. Egy céget ott kezdtek szét... demoralizálni, amikor különböző érdekeket ütköztettek. De nem úgy ütköztettek, hogy érveket, hanem érdekeket. Még egyszer hangsúlyozom... Úgy gondoltam, hogy ha az ember bent van a pártban, akkor végül is belülről tudja irányítani a... El is terjedt, hogy K. összeállította a pártbizottságot. Bizony hogy összeállítottam! Mert rájöttem arra, hogy diktatúrában csak diktatórikus módszerekkel lehet dolgozni.” (Interjúrészlet.)

A megszerzett diploma és a párttagsági könyv birtokában interjúalanyaink azután előbb-utóbb nagyvállalati egységek vezetői, majd – a nyolcvanas években – vezérigazgatói, főmérnökei lesznek. Nagy erőfeszítésekkel vesznek részt cégük megreformálásában és lábra állításában, és éppen itt tartanak, amikor a sorsukat egyengető rendszer összeomlik a fejük felett. A privatizációban való aktív részvétel számukra az előremenekülés egyetlen útja: hiszen cégük „kiárusításával” odaveszhet a sok évtizedes terepismeret és a helyhez kötött tudás, ami folyamatos emelkedésük addigi motorját adta. Ezt felismerve, merő önvédelem vezérli őket, amikor kiterjedt és szakmai tekintéllyel hitelesített munkakapcsolataik mellé régi és új politikai támogatókat szerveznek, hogy a siker reményében állhassanak csakhamar átalakuló nagyvállalatuk menedzserkivásárlói csoportjának élére.

A magánosítási fordulattal induló új életszakasz azonban nem jelent éles szakítást a múlttal. Történeteik, a gazdálkodás napi részleteiről és a szervezetépítés eljárásmod-

jairól szóló beszámolóik arról tanúskodnak, hogy nagyvállalkozói beállítódásukban és vállalatvezetési gyakorlatukban mindmáig sok a továbbbővített „szocialista” elem. Igyekeznek a termelés, az adminisztráció, a személyzeti politika minden mozzanatát egyszemélyi ellenőrzésük alatt tartani, legközvetlenebb munkatársaikat is kemény kézzel fogni és minden beosztottjukkal érzékeltetni, hogy az „utolsó szó joga” azért mindenkor az övék – magyarán, igencsak autokratikus vezetői stílust képviselnek.⁸ De a „szocialista hagyományok” a külvilággal való kapcsolattartásban is ott kísértenek. A csoportba tartozó nagyvállalkozók nem rejtik véka alá, hogy a megrendelések megszerzésében, a hitelfelvételeknél, a helyi önkormányzattal való érintkezésben vagy akár régi-új cégük piaci *image*-ének megrajzolásában továbbra is nagy jelentőséget tulajdonítanak új pozíciókba került hajdani „felsőbb összeköttetéseknek”.

Mindez persze nem változtat azon, hogy amit elértek, azt valóban maguknak köszönhetik. És a sikerhez mozgósították, amit tudtak: nyelvtudás hiányában kapcsolatokat, széles és sokpillérű szakmai, baráti háló helyett poroszos vezetési stílust, hitel helyett inkább kijárt állami támogatást, a nyugati helyett inkább keleti piacot – de mindenekelőtt és mindenekfelett sokoldalú üzleti-politikai jelenlétet, valamint állandó készenlétet arra, hogy a levegőben lévő változásoknak mindig egy lépéssel előtte járjanak.

Az „amerikai álom” tehát energiaigényes vállalkozás; ráadásul történelmileg minden bizonnyal megismételhetetlen. Hiszen ezek az igazi „self-made man”-ek a hazai nagyvállalkozók között már ma, „öt percel” a rendszerváltás után is inkább a kivételt jelentik, mint a szabályt. Ráadásul a történelmi lehetőségen, a gyors helyzetfelismerésen és a tehetségen kívül még az ő – szédítően nagy feszításvet befogó – életpályájukon is sok egyéb tényező szerencsés találkozásának kellett összejönnie ahhoz, hogy a nagy ugrást valóban meg lehessen tenni. Az pedig egyelőre a jövő nyitott kérdése marad, hogy hosszú távon tényleg sikerül-e stabilizálni az elért eredményt, s még inkább, hogy a kivívott magas pozíció (és nemcsak a vagyon!) átörökíthető lesz-e majd az utódokra.

Ha előadódnak is a szociális „távolugrás” itt bemutatott, kivételszámba menő történetei, a nagyvállalkozói életutak *szabálya* azonban mégis a fokozatosság. Mint jeleztük, a mai sikeres kiemelkedés hátterében általában a generációkon átívelő, gondos életstratégiákkal tervezett és szoros családi összeműködés keretében megvalósított fokozatos feltörekvés áll. S bár ebben az igen általános megfogalmazásban a megállapítás valóban érvényes az élettörténeti előzményekről részleteiben számot adó negyvenegy interjúnkból harmincnégyre, a feljebb jutás közelebbi tartalma szerint további fontos alcsoportok rajzolódnak ki közöttük.

Ahhoz azonban, hogy e különbségeket leírassuk és értelmezhessek, előbb rövid kitérőt kell tennünk. Hiszen a mai magyar nagyvállalkozók generációs hovatartozása – annak hátterében pedig a történelmi kor, amelybe ők, illetve szüleik születtek – nagymértékben befolyásolta a választott életpályák tartalmát, célját és lehetőségeit, utóbb pedig azt is, ahogyan interjúalanyaink a rendszerváltás kínálta kiugrás esélyének közelébe jutottak, illetve a módot, ahogyan az eséllyel éltek.

Az egyéni életutakba nem csekély mértékben beleszóló történelem tipikus eseményeinek átgondolása szempontjából fontos hangsúlyoznunk, hogy válaszadóink döntő többsége (tíz megkérdezett közül nyolc) ma, az ezredfordulón középkorú: fele-felel részben fiatalabb (negyven és ötven közötti), illetve megállapodottabb (ötven és hat-

⁸ Igen szókimondó és tömör módon egyikük ezt így fogalmazta meg: „A diktatórikusság az jó, ha mögötte van egy tudás, tehát akkor nincs probléma ezzel a diktatórikussággal.” (Interjúrészlet.)

van közötti).⁹ Ezt tekintetbe véve viszonylag szűk a sávja annak az időszaknak, amikor az ezredforduló tipikus hazai nagyvállalkozójának születési idejét tehetjük. A kérdéses periódus nagyjából a háború utáni helyreállítás éveitől (mondhatjuk így is: a tervgazdaság első kísérleteitől) az ötvenes évek legvégéig (mondhatjuk így is: a forradalom leverése utáni megtorlás és a tömeges téveszesítés időszakáig) terjed.

Nagyvállalkozóink zöme tehát olyan időszakba és olyan családi helyzetbe született bele, amikor a magyar társadalom tagjainak élete így vagy úgy, de *kimozdult* a normál kerékvágásból, sőt gyakran a mindennapok elemi fizikai kereteiből is. Születésük idejének rákosista, illetve kádárista Magyarországon ugyanis éppen betű szerint vették a szocialista rendszer nemzetközi himnuszát, az INTERNACIONÁLÉ-t: a hatalom a szó szoros értelmében sarkaiból fordította ki maga körül a világot. A társadalmi tér legkülönbözőbb pontjai, sőt sokszor ellentétes pólusai közötti mozgás (a nagyvállalkozói életsorsok indulásának e feltűnő sajátja) tehát mintegy közös születési jegyként határozta meg a gyermekek alakulását.¹¹

Persze iránya és tartalma szerint a kimozdítás igencsak sokféle volt. A társadalom kisebb része számára – főleg a már a harmincas években a polgári felemelkedés kapujában álló paraszti és tanult munkásrétegek fiatal sarjainak – a háború utáni évek, évtizedek egyértelmű felemelkedést hoztak. Tudjuk: ez a tehetséges új értelmiség, a később is megkapaszkodásra képes munkásigazgatók, a nagy szaktudásra és komoly termelési tapasztalatokra szert tevő művezetők, szakoktatók, tsz-elnökök és a különféle irányítói pozíciókra specializálódott szakhivatalnokok kora – röviden, a szocialista karrerek formálódásának és az új, „győztes” munkás- és parasztfjak társadalmi diadalmenetének időszaka.¹¹¹

Azonban a kérdéses periódus a történelmi emlékezetbe mégsem egy hajdan kedvezőtlen helyzetű kisebbség régtől dédelgetett felemelkedési vágyának beteljesüléseként, hanem elsősorban a lefokozott, elemi létében megkérdőjelezett és megfélemlített többség veszteségélményeinek révén ivódott be.¹¹² Alig-alig van család, ahol a korszak felidézése ne a súlyos megrázkódtatások, a mindennapi megalázások és az állandó félelmek diktálta történések emlékköteget hozná mozgásba. Kit káderlapjáért, kit vallásos hitéért, kit '56-os kiállításáért, kit a pártba való belépés megtagadásáért, kit meg a nyakába varrt politikai bűnökért és ideológiai vétségekért vettek elő – mindenesetre százezerszámra voltak, akiket súlyosan megsértettek és meghurcoltak, és akiket éppen meghurcolásuk jegyében tettek a mozgás pályájára.¹¹³ Így aztán a mozgás a maga konkrét tartalmában a többség számára egzisztenciális megkérdőjelezést és átmeneti vagy tartós *megfosztást* jelentett. Mert aki pellengérré került, az többnyire lapátra is: bárhol volt is helye a társadalmi ranglétrán, onnan a szó fizikai értelmében (is) eltávolították. Az eltávolítás formái – tudjuk – változatosak voltak. Volt, akit kitelepítettek, volt, akit lecsuktak, másokat lefokoztak, megint másokat áthelyeztek, leváltottak, fegyelmivel elmozdítottak, vagy egyszerűen csak átírányítottak stb. Noha e különféle kimozdítási módozatok sem politikai súlyukban, sem későbbi következményeikben nem

⁹ Persze, ha jól meggondoljuk, a középkorúak dominanciája csaknem természetes. A ma hatvan feletiek számára (azoknak tehát, akik a rendszerváltás kor ötvenes évek végén jártak) a nagy átalakulás ugyanis már kicsit későn jött – egy-egy ritka kivételtől eltekintve igazán nagyot ugrani már nemigen lehetett. Negyven alatt pedig még túlságosan kezdeti szakaszában jár az életpálya ahhoz, hogy megállapodott nagyvállalkozóként tartassék számon valaki: a korosztályból mintánkba kerültek életútja, de egyéb ismereteink is azt sugallják, hogy a beérkezés ideje inkább a negyedik X után jön el.

voltak azonosak, egy feltűnő közös vonásuk azonban mégiscsak volt: a kimozdulás mindenkor *kényszerre* történt, és általában a család egész életberendezkedését érintette. Akit elért a párt és földi helytartóinak büntető keze, annak többnyire nemcsak foglalkozást, de lakóhelyet, lakást, gyerekeinek iskolát, magának és házastársának munkakapcsolatokat, barátokat és életformát is kellett váltania.^{VI} Nagy teherteret volt mindez, s amikor megtörtént, aligha lehetett még tudni, hogy a kényszermozgással járó veszteségek és bizonytalanságok később helyreigazíthatók-e, azt pedig még kevésbé, hogy az elszenvedett megrázkódtatásból évtizedek múltán talán még erkölcsi, politikai és kulturális tőke kovácsolható.

Az adott körülmények között az akkori életfeladat nélkülözött minden nagyobb szabású megfontolást és távlatot – az egyszerűen a *túlélés* napi küzdelme volt. Ennek jegyében az elszenvedett sérelmek alanyai, a mai nagyvállalkozók derékhadát adó generáció szülei (adott esetben nagyszülei) nemigen tehettek mást, mint hogy – sok ezer társukhoz hasonlóan – a belátható leghatékonyabb *védekezésre* rendezkedtek be, aminek módja viszont a preventív vagy defenzív *váltás* volt. Be kellett látniuk: a túlélés egyedüli esélye, ha sem földhöz, sem iparhoz, sem a megszerzett tudáshoz, sem a lakókörnyezethez, sem elődeik tradícióihoz és életformájához nem ragaszkodnak, hanem tudomásul veszik: az új világban minden mozdítható. Válaszként a kihívásra így maguk is mozdultak, és mozgásaik többnyire egzisztenciális természetűek voltak. Igyekeztek olyan foglalkozást, munkát, megélhetési módot találni a maguk számára, amellyel ha rövid távon javítani nem tudták is, de legalább a további romlástól megóvták családjuk helyzetét, s amelyben meghúzódhattak az őket ért támadások további szaporítása elől. Olyan helyeket kerestek tehát, ahol kivárhattak, s tehették ezt úgy, hogy az új feltételekhez való alkalmazkodás jegyében mégse kelljen egész korábbi életüket megtagadniuk.

Meglepően sok ilyen „búvóhely” adódott. Számbavételükhöz jól ismert folyamatokra kell gondolnunk: a gyári munka megnövekedett szerepére, amellyel hajdani parasztcsaládok tízezrei ellensúlyozták vagy egyensúlyozták ki földjük kényszerű elvesztését és a tévesztés okozta anyagi károkat; a műszaki vagy gazdasági pályák erősödő vonzerejére, ahová sokféle indíttatásból, de egyazon megfontolásból menekültek mindazok, akik – ’56 tanulságain okulva – kifejezetten „apolitikus” területeken igyekeztek maguknak zaklatástól mentes életet és boldogulást teremteni; a középszintű szakemberpályák szelepeinek megnyitására, amivel ezerszámra keletkeztek korábban ismeretlen szakértelmiségi pozíciók és foglalkozások s ezzel mobilitási pályák is a forradalomban „gyanússá” vált, de a rendszer számára mégis nélkülözhetetlen városi munkásrétegek számára stb. S ha ehhez még hozzávesszük a néhány évvel későbbi kádári liberalizáció nyújtotta másodlagos foglalkozási piac kiszélesedését – a második gazdaság változatos tevékenységformáinak fokozatos kiépülését –, illetve a felemelkedésnek a városba költözéssel induló, majd később pályaváltásba forduló áttételesebb útjait,^{VII} akkor túlzás nélkül nevezhetjük a válaszadóink négyötödének gyermekkorát meghatározó két, két és fél évtizedet a huszadik századi magyar történelem „*perpetuum mobile*”-korszakának. Itt valóban gyakorlatilag minden és mindenki megmozdult, felborult, ártrendezőődött és felülíródott, miközben senki sem számíthatott arra, hogy amit tegnap adott helyen elkezdett, azt holnap ott is folytathatja. S bár – mint írtuk – e sokféle mozgás között csak töredékben volt, amit az érintettek szabadon választottak, és a maguk terve szerint alakítottak, kimaradni a mozgás áramából még a későbbi konszolidációs években sem igen lehetett.

Ha mindezt meggondoljuk, azon tehát nemigen lehet csodálkozni, hogy *valamiféle* váltás a mai nagyvállalkozók családjainak többségében lezajlott a szocializmus korai korszakában, pontosabban, hogy a kérdéses évtizedek eleje szüleiket általában nem ott találta, ahol a vége. Ez – hogy így fogalmazzunk – a fentiek értelmében semmiképpen sem „nagyvállalkozó-specifikus” jelenség. De a változások *tartalma* már minden bizonnyal az. Ezért feltételezhetjük, hogy éppen e tartalmak részletesebb feltárásának útján kaphatjuk kezünkbe a kulcsot annak értelmezéséhez, hogy az ötvenes, hatvanas években a család életében lezajlott kimozdulás – amely interjúink tanúsága szerint csaknem azonos arányokban hozott deklasszálódást, mint felemelkedést vagy ügyes átforgatásokkal végrehajtott szinten tartást – hogyan váltott át a későbbiekben egyértelmű javulásba, s hogyan lett a generációk közötti felemelkedés fontos felhajtóerejévé.

Mint látjuk majd, a családokat ekkoriban ért változások hatása olyan jelentős, hogy – bármilyen meglepő is – a nagyvállalkozói életutak későbbi alakulására nézve *ez és csak ez a korszak* jelenti az igazi vízválasztót: sem a háború előttről datálható családi örökség különbségeinek, sem a késő szocializmusban – a hetvenes, nyolcvanas években – befutott fiatal felnőtt életpályák eltéréseinek nincs akkora súlya, mint a nemzedéki értelemben közös, társadalmilag azonban döntően különböző módon végigélt kora szocialista éveknek. Ahogy az itt következőkből kiderül, a család mozgásiránya szerint az ötvenes, hatvanas években is folyamatosan *fel felé törekvők*, a védekezés ügyes konverziós stratégiáival *szinten maradók* és az ekkor átmenetileg *deklasszálódók* három csoportja nemcsak a mobilitási utak adott szakasza tekintetében különbözik egymástól; a pályák ez időre tehető szétválásának közvetlen és közvetett hatása igazában hosszú évtizedekre szól. A családtörténeteknek a háború utáni egy-másfél évtizedre eső irányváltásai és a gyermekévek élményanyagának azzal párosuló mély különbségei ugyanis tartósan befolyásolták beszélgetőpartnereinknek a hetvenes évtized második felére kirajzolódó karrierépítési stratégiáit, sőt a politikához való egykori és mai viszonyukat, világismeretüket és későbbi kulturális beállítódásukat is.

Azaz a családtörténet említett fordulópontjai *maradandó* különbségeket eredményeztek, és hatásuk számos tekintetben máig elér. Mintegy a későbbi pályautak eltérő „drive”-jaiként, rejtett üzeneteiként munkálnak: további feltörekvésre vagy – ellenkezőleg – korábbi veszteségek jóvátételére sarkallnak. Ebből pedig típusosan eltérő nagyvállalkozói életutak formálódtak ki – a társadalmi szélrzsa alatt bemutatandó három irányába.

A kérdéses évtizedek – az ötvenes, hatvanas évek – az igazi nyitás lehetőségét hozták meg a *folyamatosan fel felé törekvők* csoportja számára – családtörténetük szerint ők képviselik a mai nagyvállalkozók mobilitási pályáinak második típusát. A csoportba tartozó interjúalanyaink életútja sok tekintetben nagyon hasonlít a fentebb bemutatott „self-made man”-ekére. Három lényeges különbség azonban mégis adódik.

Az első demográfiai természetű. Míg az önnön erejükre támaszkodók többsége ma már hatvan felé vagy afölött jár, a „feltörekvő családokból” kikerülő beszélgetőpartnereink nagyobbik része a vállalkozók fiatalabb generációjából való; születésük ideje a késő ötvenes évekre vagy még inkább a hatvanas évek elejére-közepére esik. Ez időre szüleik – a ’45 utáni lendülettel indulók – már szép karriert tudhattak a magukénak. Munka melletti tanulással (általában: esti műszaki és/vagy közgazdasági szakok elvégzésével) diplomás szakemberek, majd gyárigazgatók, tsz-elnökök, jól menő állami gazdaságok vezetői, jó beosztású mérnökök vagy agronómusok lettek. A gyors előmenetelnek köszönhetően a hatvanas évek elejére a család többnyire bizonyos jólétben élt

már, s a megszülető gyermek neveltetését nyugodt, kiegyensúlyozott körülmények biztosították. Az életviszonyok konszolidálása – mi több, az apák saját gyermekéveihez mért jelentős javítása – ebben a második csoportban azután kiküszöbölhetővé tette, ami a „nagy ugrást” végrehajtók életpályáján – láttuk – elkerülhetetlen volt: a gyermekfejjel vállalt keresőmunkát. Sőt. A szülők jó pozíciója és az azzal párosuló tisztes anyagi nívó éppenséggel fedezetet teremtett a család helyzetének további javítására: a lakóhely, az iskola és a tágabb környezet szabadabb és célirányos megválasztására, ezzel pedig az elért családi mobilitási eredmény stabilizálására, illetve fokozatos továbbépítésére.¹⁰

A szülők első generációs helyzetével függ össze a feltörekvő típust a „self-made man”-ektől megkülönböztető második fontos jellegzetesség: a politikai hűség és a párttagság szerepe az apák előrelépésében, míg a fiúk bizonyos szabadsága, ha a „kiugrást” nekik maguknak kellett megvalósítaniuk. Az utóbbi esetben ugyanis a nagy lépések megtételére – a betetőzésnek számító vállalatvezetői és menedzseri posztok elfoglalására – e második csoportba tartozó beszélgetőpartnereink mind az „önerőből” kiemelkedőkhöz, mind saját szüleikhez képest egy fontos korszakkal később, a liberálisabb és nyitottabb nyolcvanas években kerítették sort. Márpedig ez az időszak a rendszer fokozatos önbizalomvesztésének és lassú bomlásának ideje, amikor a politikai hűség nyílt és tagkönyvvel nyomatékosított vállalása már nem volt feltétlen követelmény. De egy nemzedékkel előbb mindez másként volt. Így tehát a szülők életében megtett nagy ugrásnak – csakúgy, mint, láttuk, az önerőre épített nagyvállalkozói karriert megalapozó korai és gyors felemelkedésnek – a politikai szerep vállalása szinte sine qua nonja volt. S ha a „folyamatosan feltörekvők” között a KISZ- és párttagok aránya elenyészőre zsugorodik is, a politika testközelbeli jelenléte múltjuknak mégis szerves tartozéka. Az ő mai szemüvegükön nézve a dolgok hajdan valahogy így játszódtak le:

„1952. október 29-én láttam meg a napvilágot másodmagammal T.-n, ez Zala megyében van, Sümegettől nem messze... tehát... ikergyerek vagyok. Édesapám a T.-i Állami Gazdaságnak volt az igazgatója. Mi születünk a családba másodiknak, tehát volt egy testvérem, azt követően született egy öcsém. Édesanyám háztartásbeli... Kint laktunk a Zsigmondházában nevezett területen egy szolgálati lakásban, és az édesapám vezette az állami gazdaságot. Közbe' jöttek az '56-os események. Az '56-os események apámat egy kissé meghurcolták, úgyhogy az állami gazdaságot otthagytá. Azt követően a szülőfalujába' laktunk Cs.-ben... Ebben az időben apám ilyen mezőgazdasági járási felügyelő vagy valami ilyesmi volt. Aztán elköltöztünk Kránba... A falu központjában laktunk, szintén szolgálati lakásban. Apámnak változatlan volt a beosztása. Míg nem az édesapám közben járt egyetemre, a horvát tudományi egyetemre, levelezőre. Míg nem agronómus lett Rábahídvégen... Szolgálati lakásban laktunk itt is... Közben apámat megválasztották a szülőfalujában a távollétében tsz-elnöknek. Szegény apám nem akarta elfogadni. A pártbizottságon állandóan afelé jártak, hogy rávegyék, hogy ezt elfogadja, illetőleg, hogy a falujával szemben ennyi felelősségérzetének kell lennie. Az én apám ugye elfogadta, hogy a család ott maradt Rábahídvégen, ő megtartotta az állását ott is. Közben történt egy sajnálatos esemény, apám vett egy motorkerékpárt, és... volt vele egy halálos kimenetelű baleset. Apám volt a hibás, amiből kifolyólag ő tizenegy hónap börtönbüntetést kapott, és abból hét hónapot le is ült.

¹⁰ A „folyamatosan feltörekvő” családtípus valamivel korábban született sarjainak első gyermekévei – amelyek az ötvenes évek közepére-végére estek – mindentől csak annyiban különböztek, hogy a szülők beérkezése ekkor még inkább ígéret, mint tényleges valóság volt, így a csoport e korosabb tagjainak élettörténetében az első generációs felemelkedés verejtéke talán testközelibb élmény maradt, mint amilyen az a fiatalabbak mai visszaemlékezéseiben.

És hát ugye megszűnt az állása, és hát a szabadulása után költözködnünk kellett, aminek következtében Iváncon kötöttünk ki... Apám ott lett agronómus. Ez volt '62-ben..." (Interjúrészlet.)

Végül a maguk csinálta sikeremberek és a folyamatosan feltörekvő családok sarjai közötti harmadik – és legfőbb – eltérésként az érintetteknek a tanuláshoz fűződő viszonyát és e viszony markáns eltéréseit kell kiemelnünk. Míg a „self-made man”-ek – emlékezhetünk – sikerüket minden másnál inkább a szerencsének, a jó emberi kapcsolatoknak és sajátos tehetségüknek tulajdonították, a felfelé törekvők csoportjában a legfőbb értéke a jól megválasztott szaktudásnak és a diplomával nyomatékosított iskolázottságnak van. Az, hogy tovább kell tanulni és legalább jó szakmát kell szerezni, e családokban vitán felül áll. Az iskola megválasztását illetően persze ebben a csoportban is igen fontos, hogy – ha netán a szülők elért pozíciója veszendőbe menne – a gyerek tudása azonnali pénzkereset forrása is lehessen. Humán pályák ezért nemigen jönnek számításba, viszont szempont az iskola garantáltan jó színvonala, továbbá sokat nyom a latban a kézügyesség és az is, hogy a megszerzett szakma a lassan piacosodó második gazdaságban éppen úgy hasznosítható legyen, mint az államilag uralt munkaerőpiacon. Azaz a hely megőrzésének, a visszazuhanással szembeni védekezésnek és a lehetséges előrejutásnak a családi stratégiákban egy és ugyanaz az útja: a kétkezi hagyományokat (is) őrző, a családtól kulturálisan el nem távolodó, társadalmilag azonban széles skálán értékesíthető iskolai papír megszerzése. Valahogy így:

„1952-ben Budapesten születtem. Szüleim is budapestiek voltak vagy vannak. Édesapám műszerészként kezdte, tehát szerszámkészítő iparitanulóként kezdte, és utána jutott fel a ranglétrán. Közben elvégzett főiskolát. Gyárigazgatói szintig. Édesanyám középiskolát végzett, és könyvelésben dolgozott nyugdíjas koráig. Mind a ketten nyugdíjasok... Én gimnáziumot, műszaki egyetemet végeztem... a Műszaki Egyetemen az Építő- és anyagmozgatógépek Tanszéken, a Közlekedésmérnöki karon végeztem, anyagmozgató gépészként. Közben elvégeztem a mérnök-tanári szakot, és az egyetem után elvégeztem az Építőmérnöki karon az acélszerkezetek szakmérnöki képesítést... A Műegyetem és a Tanárképző egy időben volt, a szakmérnök pedig két év gyakorlat után, mert az volt a minimális feltétel, hogy két év gyakorlat kell. Az egyetem után a Csepel Művek tervezőintézetében, tervezői beosztásban dolgoztam '76-tól '81-ig. '81-ben a másik nagy magyar, a Ganz-Mávaghoz kerültem, ott tervező voltam, aztán a tervezési osztályon csoportvezető, majd fejlesztési osztályvezető '95-ig.” (Interjúrészlet.)

Néha a gyerek vágyai ugyan kissé másfelé mutattak, mint a szülők elképzelései, de az eltávolodás ekkor sem lehetett túl nagy. Mind az, hogy az alapiskolák elvégzése után tovább kell tanulni, mind pedig az, hogy a tanulást egyidejűleg a megélhetést azonos mód biztosító szakma megszerzésével kell párosítani, vezérlő szempont maradt. Alku tárgya legfeljebb a megvalósítás konkrét útja lehetett – mint ezt az alábbi részlet igazolja:

„...egyszerű családi környezetből származom, egy nagyon biztos családi háttérrel, ettől függetlenül nem túl erős anyagiakkal, tehát nekünk egy Zsiguli, az egy nagy álmom volt, a szüleimnek, amikor ezt negyvenéves korukban megengedhették maguknak. Édesapám polgári alkalmazottként dolgozott a Honvédségnél. Szállítási osztályvezető volt tulajdonképpen itt, Budapesten. Édesanyám pedig vidékről került föl, tehát úgy ismerték meg egymást a szüleim, Somogy megyéből. És munkáscsaládból származik édesapám is, édesanyám is. Anyukám utána – annak ellenére, hogy különösebb iskolai végzettsége nem volt – egy akkori nagyszövetkezetnek lett az elnöke. Ennyi a családi háttérről... Én mindig csencseltem valamivel. Jó értelemben... ez egy érdekes dolog, mert konkrétan volt olyan akkor még, annak idején, amikor én gyerek voltam, nagy dolog volt a rágógumi, meg a nem tudom én, mi. És amikor én kaptam rágógumit külföldi rokonoktól, akkor... De hát ezek csak olyan gyerekdolgok voltak... Lényeg az, hogy az iskola elvégzése után felvételiztem, édesapám mindenféleképpen, akkor nagyon menő dolog volt,

hogyan valaki autószerelő legyen. *Apunak egyébként is az eredeti szakmája az volt. És azt szerettem volna erőltetni, de nekem ez soha nem állt a szívemhez közel, úgyhogy soha nem tudtam ilyen műtűöket összerakni, meg most is idegesít, ez nem az én világom. És ott a felvételin az volt megjelölve, illetve hát, amit én szerettem volna, és ami végül is sikerült, és az pedig: a Jurányiban volt egy sima kereskedelmi szakközépiskola, ahol gyakorlatilag ezt a négyéves szakiskolát elvégeztem, utána jelentkeztem a Külkerre... nem sikerült a Külker Főiskola, amit most már így utólag nem nagyon bánok... mert utána már én nem ezt a vonalat szerettem volna, vagy nem is, igazság szerint nem is tudtam, hogy mit szeretnék. Elkezdtem dolgozni... A lényeg az, hogy akkor úgy sok minden összejött, tehát én aktívan sportoltam, az MBI-ben kézilabdáztam. Akkor jött a magánélet... Na most ez így együtt már sok volt. És végül is mivel mindenféleképpen szerettem volna továbbtanulni, utána a főiskolára a Belker, Alkotmány utcába jelentkeztem. Tehát a Kereskedelmi és Vendéglátóiparira, és ott a kereskedelmi szakot végeztem el, úgy, hogy mellette dolgoztam.” (Interjúrészlet.)*

A biztos anyagi háttér és a jó iskolákban, illetve kiváló mesterek mellett megszerzett minőségi tudás fedezetével, a szülők apadhatatlan energiájával a hátuk mögött, valamint tarsolyukban az első munkahelyen szinte ittasan magukba szívott szakmai tapasztalatokkal, a folyamatosan feltörekvő családok pályakezdő fiatal tagjai – interjúalanyaink – komolyan veszik a beléjük plántált misziót, és valóban gyors karrierépítést hajtanak végre. Ezt azonban viszonylagos szabadsággal teszik: pályájukat nemcsak a hivatalos előremenetel, hanem a bővülő félpiacon gazdaság mindenkorai kihívásai szerint alakítják. Láttuk: mindehhez a káderlétra lépcsőfokainak megmászására általában már nincs szükségük, anélkül is felfelé vezet az útjuk. Akárcsak korábban bemutatott sorstársaik, a rendszerváltás előestéjén így aztán ők is jobbára magas vállalatvezetői pozíciókban vannak már, de – szemben amazok erősen politikafüggő megbízatásaival – munkájuk tartalma szerint inkább piacközelitermelési posztokat vagy kereskedelmi, pénzügyi beosztásokat foglalnak el.

A folyamatos felfelé törekvés pályáíve igazi lendületet azután a szocializmus összeomlásával vesz. A csoportba tartozó interjúalanyaink azonmód kamatoztatni kezdik felhalmozott piaci tapasztalataikat és jó hivatalos kapcsolataikat, és azok birtokában invenciózusan megválogatott tulajdoni kombinációk alkalmazásával fognak hozzá formálódó magánvállalkozói pályájuk alakításához. Ha a kilencvenes évek elején saját cégük privatizálásából indultak el, akkor csakhamar önálló profilú, „új” vállalat vezetőiként látjuk őket viszont; ha a piaci felemelkedés első szakaszát a nyolcvanas években a háttérben működtetett gmk-juk vagy kisvállalkozásuk gyors felvirágoztatására építik, akkor a mára tulajdonukba került vállalatbokor pillérei között többnyire ott találunk utóbb „kivásárolt” korábbi állami vállalat egységeket is. Egy azonban bizonyos: akár így, akár úgy láttak hozzá a nagyvállalkozás építéséhez, az új piaci környezet számukra semmiképpen nem idegen. „Folyamatos feltörekvők” voltak és maradtak ebben a tekintetben is: olyan emberek, akiknek életstratégiája – családjuk mélyen ülő „drive”-ja szerint – az alkalmazkodás és a bátorságot sem nélkülöző előrelépés állandó elegyítése, hogy annak eredményeként „le ne álljon a motor”, s a pálya íve mindig egy-egy fokkal feljebb mutasson.

Az eddig bemutatott két típusútól lényegesen eltér azoknak a nagyvállalkozóknak a családtörténeti útja, akiknek a szülei számára a kora szocialista évtizedek semmiképpen sem a szebb jövő ígérését és a felemelkedés lehetőségét hozták, hanem ehelyett régi létfeltételeik gyökeres megkérdőjelezését és az új világ normáihoz való kényszerű alkalmazkodás éles kihívását jelentették. Interjúalanyainknak ez utóbbi köre azon-

ban további két, egymástól jellegzetesen különböző csoportra tagolódik. Közöttük a különbséget nem annyira kiindulópontjuk eltérései teremtik, mint inkább szüleiknek a hajdani kényszer szülte váltásokra adott válaszai, illetve az akkori válaszok hosszabb távra kiható következményei. A sztálinista évek viharai közepette az érintett családok egyik részében ugyanis – bár nem kis erőfeszítések árán, de – sikerült megőrizni, illetve rekonstruálni a felmenők háború előtti tisztos középszintű pozícióját. Ugyanakkor a másik csoportban a korábbi társadalmi státus kifejezett és drámai zuhanása következett be, s ez – a külső megrázkódtatással gyakorta társuló belső krízisek következményeként – a család tagjainak élettörténetében csak hosszú évek múltán reparálható, súlyos törésekhez vezetett.

A „helymegőrzők” és a „deklasszálódók” e két csoportjának közös, őket ugyanakkor a korábban jellemzett típusoktól markánsan megkülönböztető sajátja, hogy a kérdéses családokban az elődök felemelkedése már a harmincas, negyvenes évek világában befejezett tény volt: jóval a háború előtt biztos pozíciókat tudhattak magukénak a korabeli városi, illetve falusi társadalom polgári rétegeiben, mindenekelőtt azok jómódú középpolgári szegmenseiben.¹¹ A megállapodott polgári lét legbiztosabb jele a világháború előtti évek életformájának az interjúkban fel-felbukkanó néhány félreismerhetetlen vonása. Ezekben a családokban a nyelvek tudása, a rendszeres külföldi utazások, a nagy könyvtár, a gyermekek magántanítása, a szépen berendezett és komfortos otthon a mindennapok szerves része volt, függetlenül attól, hogy a szülők (illetve a nagyszülők) a polgári létfeltételeket éppenséggel gazdálkodásból vagy újságírásból teremtették-e elő, és attól is, hogy a fővárosban vagy a megörökölt vidéki birtokon laktak-e. Szemlátomást a polgári státusnak az életvitelt, a lakásmódot, a gyereknevelést, a közösségi életet és az életforma megannyi egyéb jegyét illetően megvolt a jól körülírt minimuma – s ezt a magát a polgári rend tagjának tekintő kisvárosi iparos éppen úgy kötelező erejű érték- és normarendnek tekintette, mint a gazdag budapesti gyáros vagy a jól menő szegedi ügyvéd. A jelek szerint a polgári világ belső tagozódása nem e mindennapi normáknál kezdődött, s úgy tűnik, a különbségek a visszaemlékezésekben mára meglehetősen elhalványultak.

Mínt hogy a kérdéses polgári pályákon a szülők többnyire már legalább a második generációt képviselték, e háttér mellett a szocialista fordulat számukra inkább az elért pozíció veszélyeztetését, semmint a további emelkedés esélyét hozta magával. A családi energiák ennek megfelelően elsősorban a hely *védelmére* – az új idők követelményeihez igazodó „átforgatására” –, illetve a történelmi körülmények megingatta státus rekonstrukciójára irányultak. Míg a folyamatosan felfelé törekvők – legalábbis a szülők generációjában – a '45 utáni rendszerváltás nyertesei, addig az itt érintett két csoport

¹¹ A szó szoros értelmében vett egykori nagypolgárság körébe tartozó szülőkkel és nagyszülőkkel a nagyvállalkozói interjúkban csak elvétve találkoztunk. E néhány esetre később – az átmenetileg deklasszálódók csoportjának jellemzésekor – még visszatérünk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a polgári rétegek közötti pontos határvonalak meghúzásához az interjúk nyújtotta információk csak meglehetősen bizonytalan támpontokat nyújtanak. Sokszor önmagukat középpolgári származásúakként jellemző válaszadóink egy-egy mondatából inkább a nagypolgári hovatarozás attribútumaira következtethetünk, és megfordítva, a „nagy-polgári” önjellemzés nem mindig és nem feltétlenül állja ki a korszakot feldolgozó történelmi munkák tipológia-rendszerének próbáját. Számunkra itt azonban nem is a pontos besorolás volt a fontos; inkább arra törekedtünk, hogy a háttéradatokból megállapítsuk: jellemezték-e a felmenők életét bizonyos polgári vonások, s ha igen, akkor azok későbbi – bújtatott – megőrzésének, áthagyományozásának mi volt az útja-módja. Ebből a szempontból pedig másodlagos jelentőségűnek tekinthetjük, hogy a vagyoni pozíció tekintetében a kérdéses család korábban a polgárságnak inkább a felső vagy inkább a középrétegébe volt-e sorolható.

tagjai annak vesztese vagy legalább veszélyeztetettjei voltak. Persze ma már tudjuk: interjúalanyaink családtörténetében a pozíciók megingása történelmi értelemben végül is átmenetinek bizonyult. Nagyvállalkozói életútjuk mai sikere igazolja, hogy ami egykor a család többé vissza nem fordítható deklaszálódásának látszott, az – ha az újbóli talpra állásért igencsak meg kellett is küzdeni, de – nagyobb távlatban mindössze megtorpanásnak számított, s ami kényszer szülte konverzió volt, az később bőven kamatozó felemelkedésnek nyitott utat. Az egyidejű történelmi korban azonban az új világ mindenképpen megingást hozott, s érdemes szemügyre vennünk, hogy kinek hogyan.

A család háború előtti társadalmi helyét különösebb státuszvesztés nélkül új középszintű pozíciókba konvertálók – a rövidség kedvéért utalásainkban „helymegőrzők”-ként emlegetett – csoportjának feltűnő sajátossága, hogy a felmenők között kiemelkedően nagy számban találunk független egzisztenciákat. E harmadik típusba tartozó nagyvállalkozók nagyszülei alapvetően két körből kerülnek ki: az egykori kisiparosok, kiskereskedők, illetve a szabad értelmiségi pályákon mozgó diplomások közül, és természet adta módon a fiatal szülők is apjuk üzletének fokozatos átvételével, az ipar folytatásával, kiskereskedőként, ügyvédként, kutatóként vagy magánhivatalnokként vágnak neki a kenyérkeresetnek.

A háború persze kemény cezúra számukra. De történjék bármi is, a szülők életének vezérlő értéke és legfőbb törekvése minden akkori és azt követő megrázkódtatás közepette az autonómia megőrzése. Ennek jegyében az ötvenes években – iparendélyük, vállalkozásaik visszaadása után – olyan posztokon igyekeznek elhelyezkedni, ahol viszonylag kevésbé vannak szem előtt, s ahol valami mégiscsak gyakorolható az egykori foglalkozásból: kereskedők, szolgáltatási vállalatok szakemberei, tanárok, fordítók lesznek. Útjuk még véletlenül sem vezet az államigazgatásba vagy a gazdaságirányítás kitüntetett pozícióiba, a közhatalmi pályákról nem is szólva. A politikától mindvégig tudatosan távol maradnak: ebben a csoportban nemigen találunk párttitkárokat, mi több, egyszerű MSZMP-tagokat sem.

Az említett státuskonverzió fontos eleme (a család felső középosztályi pozíciója visszaszerzésének, sőt további előmenetelének gyakori útja), hogy bár a szülők kiemelkedő szakmai teljesítményük alapján idővel magasabb pozícióba kerülnek – a hetvenes években gyári osztályvezetők, főmérnökök, főagronómusok, iskolaigazgatók, vezető külkereskedők lesznek –, a kérdéses posztot jellemzően és hangsúlyosan csak mint szakmai megbízatást hajlandók elvállalni. Meglehet, a politikai kompromisszumok megkötése gyorsíthatná az előmenetelt, de az erkölcsi fékek még e „konszolidáltabb” időkben is erősebbnek bizonyulnak a felfelé törekvés aspirációinál – a párttól és a szocializmus hivatalos mozgalmi színtereitől való távolságtartás egy életre szól. Az interjúkból kiolvasható szülői beállítódásban központi helye mindvégig a minőségi munkának és a szorgalomnak van, a horizont határa azonban a közvetlen környezet. Azaz teljesen hiányzik a nyilvánosság előtti megmutatkozás vágya vagy az egyszerűen diktálta törekvés nagyobb közösségek mozgósítására. Színvonalas, kulturált, ugyanakkor azonban hangsúlyozottan „privát” világok ezek:

„Most amit én láttam a családban, az inkább az volt, hogy atyám hallatlan szorgalmas... ilyen... sziszifuszi kutatói tevékenységet folytatott. Kezdődött ez... valahol tényleg ilyen agronómusként indult, aztán a hatvanas évek közepétől rendes mezőgazdasági kutató lett belőle, és ezen a polcon próbálta elérni ő az eredményét. Ő nagyon nagy lelkesedéssel tudott [beszélni] mindig a kutatásról, az eredményeiről, legyen az mezőgazdasági, de jobbra a növények vírusos betegségeivel foglalkozott... és aztán később cseppent bele ebbe a humán dologba... Ő nem ellenezte, támogatta, hogy én vegyész legyek, de a nővérem óvónő lett, és ma is K.-n, tehát atyámmal egy

településen élve dolgozik óvónóként, ilyen vezető óvónő, naponta gyerekekkel foglalkozik.” (Interjúrészet.)

A „szocialista” kihívások előli finom és óvatos rejtőzködés olyannyira erős, hogy a „helymegőrzők” családjaiban a politikától való tartózkodás imperatívusát a szülők szemlátomást akarva-akaratlanul fiaikra is áthagyományozzák. A négy közül ugyanis ebben a mobilitási csoportban a legalacsonyabb azoknak a válaszadóinknak az aránya, akik a szocializmus éveiben akár csak átmenetileg KISZ- vagy párttagok voltak, és a legmagasabb azoké, akik ma is határozott programjuknak tekintik, hogy – miközben „magáncélra” igen markáns politikai álláspontot képviselnek – *a szervezett keretek között folyó politizálás minden formájától távol tartsák magukat.*

A sikeres státuskonverziót végrehajtó csoport további sajátja a függetlenség újrateremtésére nyíló első lehetőségek gyors felismerése. Amint lehet, hivatalos állásaik mellett a szülők az elsők között vágnak újra bele régi szakmájukba vagy új tudások birtokában a második gazdaság modernebb, ám mindenképpen fokozott autonómiát biztosító posztjainak elfoglalásába. Ezekben a családokban azután az apák nemegyszer gyermekeikkel együtt fognak hozzá, hogy a vgmk-k és a szövetkezeti melléküzemágak korában a bontakozó vállalkozások éllovasai legyenek. A generációk közötti tudásátadás és a beállítódás továbbörökítésének mindenképpen a titkos autonómiák építgetése és kevésbé a szocialista pályák kínálta karrierutak előmozdítása a legfontosabb tartalma. A családi előrejutás – később pedig a nagyvállalkozóvá válás – így valóban folyamatos és összeműködő erőfeszítések termékének látszik; mintha a családi élet középpontjában mindig is az önállóság megőrzése és a függetlenség minél sokoldalúbb, minél invenciózusabb kifejezése állt volna. Az alábbi néhány példa jól érzékelteti mindezt:

„Budapesten születtem 1945-ben. A szüleim azok közgazdászok voltak, de nem foglalkoztak vele, hanem fuvarozással foglalkoztak. És aztán mikor államosították ezt az egész cirkuszt ugye az ötvenes években, akkor elmentek az akkori TÜKER Vállalathoz, és ott mind a ketten vezető pozíciót töltöttek be. Inkább ez olyan '56 után volt, mert ugye '56-ig még úgy engedték, '57-ig, és akkor utána kerültek oda. Én az iskoláim elvégzése után érettségiztem. Az iskolám elvégzése után elkerültem a... Szállítási Vállalathoz, majd a Hungarocamionhoz, és a Hungarocamionnál különböző olyan iskolákat, a külkernek egy olyan szakát végeztem, szállítmányozói szakot... de miután elvégeztem ezeket az iskolákat, ugye, hát nagyon kevés volt a pénz, így fölültem autóra.” (Interjúrészet.)

„Édesapám az történelem–latin szakos tanár, aki hát végül is nem tanári pályán dolgozott, hanem a külkereskedelemben, a Komplex Külkereskedelmi Vállalatnál, gyakorlatilag a háborút követő szinte teljes időszakban. Édesanyám bérelszámoló volt különféle cégeknél... Én ide kerültem a Ganz-Mávaghöz ösztöndíjasként a műszaki egyetemről, és azóta itt vagyok. Azt megelőzően általános iskolai tanulmányaimat a Cházár András utcai Radnóti elődjében végeztem. A középiskolai tanulmányaimat a csepeli Kossuth Lajos Gépipari Technikumban, és onnan kerültem a Műszaki Egyetem Áramlás tanszakára... Azt, hogy a céghez kerültem, egyrészt az motiválta nagymértékben, hogy apám mint külkereskedő foglalkozott a Ganz termékeivel, és így bizonyos értelemben volt valami kapcsolódásom, és ismertem egy-két munkatársat innen, aki elég nagy benyomást tett rám, másrészt, és ez utóbbi volt a meghatározó, hogy a Műegyetemen volt egy tanárom, aki egyben itt dolgozott, és volt a... főnöke később a Ganz-Mávag műszaki igazgatóhelyettese... Ez egy furcsa dolog, bizonyos értelemben már egész kiskoromban a műszaki pálya iránt volt fogékonyságom, de azért ez egy kicsit billegett, hogy milyen irányba dőljön el. Úttörővasutas voltam, és akkoriban az volt, hogy az meghatározta az ember életét eléggé, és akkor úgy gondoltam, hogy vasúti gépészeti technikumba megyek.” (Interjúrészet.)

„’58-ban születtem Kaposváron. Somogyszilben volt a gyermekkorom... Édesanyám német származású, tehát sváb. Ő úgy települt be Somogyszilbe, édesapám meg somogyszili volt. Húsz-huszonöt holdon gazdálkodó családban voltak hárman testvérek. És tulajdonképpen a szövetkezet kezdetekor édesanyám, édesapám különmentek úgynevezett árendába, mert úgy kaptak több háztájit a szövetkezettől. Hát az jött akkor, hogy itt az alsó utcában egyik legkisebb házat vették meg az embereknek, és hát hároméves koromtól tízéves koromig ott laktam... Kis ház, gyakorlatilag két szoba volt benne, konyha, mostani igényeimmel úgy fogalmaznám meg, hogy komfort nélküli. De viszont jó nagy udvarral. Fél utca gyereke... ott szánkóztak... de viszont mindig úgy volt ez, hogy ugye az első perctől kezdve, hogy különmentek, minden évben voltak állatok... És azért nekünk úgy volt ez kiadva, hogy minden reggel, hogy mennyi répát kell ledarálni, mennyi szénát... kell leszecsászni, vagy kukoricát kézzel megmorzsolni... Na most ez ki volt adva, és azt szoktuk csinálni, hogy haverokkal csak akkor mehettem játszani, ha ez megvolt, és akkor összeálltunk, gyorsan megcsináltuk, és akkor úgy mentünk játszani. Hát míg nagypapámnál laktak édesapámék, akkor ez a ház megvolt. Sőt hát a tsz szervezéséig ők elég jól összeszedték magukat... Édesapám a szövetkezetben dolgozott, elég rövid idő alatt... magtáros lett és majd később szarító, meg keverőüzemnek meg mindennek volt a vezetője, onnan is ment nyugdíjba harminc év után... De ez mellett az első perctől kezdve, egészen, míg nyugdíjba nem ment, minden évben volt mikor volt három-négy tehén meg hat bika, és azért belefogtunk, tehát a hetvenes években, ’69-ben a falu közepén építettünk egy házat, először a felét, utána a másik felét... legkisebb háztól a legnagyobbig sikerült...” (Interjúrészlet.)

Az autonómia titkos védelme mellett a családi státusz megőrzésének, illetve hosszabb távon is sikerrel kecsegtető konverziójának kulcsfontosságú eleme a szülők legfőbb nevelési elve: a szó tág értelmében vett *kultúra* megszerettetése gyermekeikkel. A csoportba tartozó nagyvállalkozók mindegyre valamiféle rácsodálkozással tekintenek vissza, hogy későbbi életükben mennyi mindent is jelentett a gyerekkorban észrevétlenül magukba szívott kultúra és műveltség: az ízlést formáló szép látványok sora (a sűrű családi kirándulások és későbbi utazások alkalmával), a természetbúvárkodás, a háborún és számos költözködésen át megőrzött családi könyvtár, a nyelvtanulás, a mozi, a színház, sőt a nagymamának a BIBLIA művészeti jelentőségéről szóló elbeszélései is, amelyek a vasárnapi misét követő rituális cukrászdázást koronázták. Úgy tűnik, hogy ezekben a családokban a ragaszkodás a kultúrához az önbecsülés megmentésének és a viharokban való megkapaszkodásnak egyaránt eszköze volt – interjúalanyaink számára pedig a későbbi gyors felemelkedés talán legfontosabb ugródeszkája. Egyikük ezt tömören így fogalmazta meg:

„Hát a gyerekkor ugye, tanultam angolul. Nem tudtam, hogy mért tanultam angolul, szóval a szüleim járattak, és nem tudtam, hogy miért tanulom. Most már tudom, hogy jobban kellett volna tanulni, de annak idején... most is tanulok egyébként... de hát az akkori gyerekefjével, le volt zárva ugye a vasfüggöny, azért az ember hát nem tudta, hogy mi értelme. Aztán technikumba jártam a Bánki Donát Gépipari Technikumba, oda benyomtak engem, mert hát csak protekcióval lehetett bekerülni, nem az én nagyon jó tanulmányi eredményem vitt oda. Utána főiskolára is oda jártam a Bánki Donátba. Nagyon kellemes ifjúságom volt. Nappali tagozatra jártam. Nem volt olyan moziműsor, amit ne tudtam volna [megnézni]. Ma nem tudok eljutni a moziba. Ez ugye kellemetlen kontraszt, de akkor meg kevesebb mozibemutató is volt talán, de tulajdonképpen ezek szép emlékek voltak. Emlékszem, megtanultam síelni télen, mikor szénaszünet volt az iskolában. Tehát így nagyon kellemesen teltek a fiatal éveim...” (Interjúrészlet.)

Mindezek után aligha meglepő, hogy az említett alapokon a továbbtanulás egyszerűen magától értődő dolog volt. A pálya irányának, illetve a felsőbb iskola megválasztá-

sának döntését és szabadságát a szülők meghagyták gyermeküknek, de az senkiben nem merült fel, hogy az iskoláztatás időszaka az érettségivel akár le is zárulhatna. Nem véletlen, hogy a töretlen nappali képzéssel a diplomáig eljutók aránya ebben a csoportban a legmagasabb: a szülők káderlapja is, anyagi helyzete is elég jó volt ahhoz, hogy az azonnali pénzkereset nyomása alól gyermeküket mentesítsék, akinek viszont tizennyolc éves korára kellően megalapozott tudás állt már a birtokában ahhoz, hogy sikerrel vehesse a felvételizés akadályát. Mindez együtt pedig akkor is elegendő ellensúlyt jelentett, ha az ifjú az alsóbb iskolákat még klasszikus falusi körülmények között járta, vagy ha a középiskolás éveket esetleg „ellinkeskedte” – az otthoni háttér sok mindent pótol. Így azután az út olyan sima volt, hogy simább aligha lehetett volna:

„Nagyon sokáig tanyán laktunk, és kerékpárral jártunk iskolába, *általános iskolába, utána mezőgazdasági technikumba mentünk, kertészeti főiskolára. Nagyon szerettük ezt az életformát, ezt a szabad tanyasi életet... [Azóta a szüleim már] elköltöztek, be a városba... Ki szoktam menni, és meg szoktam néha nézni... Arra emlékszem, hogy szerettünk iskolába járni. Különösen általános iskolába. Ez az iskola három kilométerre volt tőlünk... mielőtt a tanítás megkezdődött, futballoztunk, amikor a tanítás véget ért, futballoztunk. Három kilométerre elkerékpároztunk, tanítás végén hazakerékpároztunk, tehát azért azt a mozgásszabadságot, amit nyújtott, azt nyújtotta is, és ezt azért mai napig is érzi az ember az egészségi állapotán... Rögtön fölvettem a főiskolára. Gyöngyösön végeztem, kertészeti főiskolát... Az én elhatározásomból történt. Mehettem volna borásznak is, vagy zöldségtermesztési szakra is. Elsősorban ez, ami jobban érdekelt, és ezért választottam ezt a szakot... És a főiskola után, a hetvenes évek elején saját elhatározásomból elkerültem a balatonboglári állami gazdaságba... Úgy gondoltam, hogy ha az ember valami kis szakmai szeretetet, elhivatottságot és hosszú távra, ha ebből akar megélni, akkor a kezdet kezdetén kellőképpen föl kell készülni, tehát gyakorlatilag is alá kell a tudást támasztani. És ezért mentem el a balatonboglári állami gazdaságba. Akkor európai szinten csinálták a gyümölcsstermesztést, szőlőtermesztést és a borászatot az állami gazdaságban.” (Interjúrészlet.)*

Mindaz, ami a kezdeti megrázkódtatások után gyakorlatilag törésmentesen és békésen alakult a régi polgári pozícióikat később sikeresen új-középosztályi helyzetekbe átfordító családok történetében, egészen más irányt vett interjúalanyaink felmenőinek negyedik tipikus csoportjában, ahol a szülők zuhanásszerű státuszvesztése nemcsak a saját sorsukat, hanem gyermekeik és más hozzátartozóik életét is hosszú évekre, ha nem évtizedekre kizökkentette a normális kerékvágásból. Az „átmenetileg deklaszálódók” e csoportja számára az ötvenes évek kemény időszaka nem egyszerűen tulajdonvesztést, az anyagi életnívó süllyedését, foglalkozásváltást vagy a költözés kényszerét hozta, hanem olyan igazi és mély krízisek sorozatát, amelyek mellett a védekezést vagy legalább az elrejtőzködést segítő stratégiák alkalmazása gyakorlatilag szóba sem jöhetett.

Mindezt a külső szociológiai jegyek nem magyarázzák: eredeti társadalmi pozíciójuk megragadható ismérvei szerint ugyanis a később menthetetlenül lecsúszó szülők nemigen különböztek az előbbieken bemutatott, sikeresen védekező kortársaiktól. Azaz a két csoportba tartozó családok felmenői körében sem a háború előtt űzött foglalkozások, sem a megélhetés anyagi körülményei, sem a közvetlen környezet polgárisultsága szerint nem mutatkoztak igazán markáns eltérések. Származásukat tekintve a később deklaszálódók többsége is a polgári kisegzisztenciák köréből jött: a szülők és a nagyszülők általában kistulajdonosok, kereskedők, iparosmesterek voltak. Igaz, azért ebben a csoportban a kép vegyesebb, mint amit fentebb láttunk. Az utóbb kiátkozott családok között ugyanis elvétve akadtak nagyobb tulajdonnal rendelkezők is, és olyanok is, amelyeknek egyes tagjait foglalkozásuk a régi államgépezet bizonyos ki-

emelt posztjaihoz kötötte: főjegyzők, magas rangú katonatisztek vagy vezető beosztású minisztériumi közhivatalnokok voltak. A háttér ennyiben tehát legalább részben predesztinálta őket, hogy a „fordulat évével” beköszönő új rendszernek vagy mint hajdani „kizsákmányolók”, vagy/és mint „a régi világ kiszolgálói” váljanak kitüntetett ellenségeivé. A két polgári háttérű csoport felmenőinek életfeltételei és társadalmi helyzetük egyéb mutatói – a családok lakásviszonyai, iskolázottságuk, kulturális beállítódásuk, nyelvtudásuk, kitekintésük a világra, szakmai ambícióik és társas kapcsolataik – azonban kísértetiesen hasonlítottak egymásra. Jellegzetes „rendi” vonásaik és előtörténetük okán tehát egyforma joggal illethette volna meg mindőjüket az „osztályidegenség” vádjá és megannyi büntető következménye.

Mégsem így történt. Az egyik csoport megmenekült a stigma elől, a másik – legalább közvetve – évtizedeken át magával cipelte. Hogy ez miért volt így, ahhoz a magyarázatot mélyebben fekvő különbségek szolgáltatják. A két csoport történetének e sorsot formáló eltérései pedig két jelenségek körül csoportosulnak. Az egyik a világháború okozta krízisek közvetlen családi hatása, a másik a „szem előtt lévő” közösségi pozíciók vállalása.

Bár nehéz feltételezni, hogy a háborút követő egy-másfél évtizedben született nemzedék – így interjúalanyaink – gyermekkorán semminemű nyomot ne hagyott volna, hogy szüleik, nagyszüleik akár fizikai, akár lelki és szellemi értelemben éppen csak lábra álltak a végigélt megrázkódtatások és elemi rettegések után, mégis, a magyar társadalom többségének élete a helyreállítással együtt viszonylag hamar visszatalált a mindennapok normális kerékvágásába.¹² Ha többé-kevésbé épségben hazakerült mindenki, ha begyógyultak a fronton szerzett sebek, ha újra lehetett enni és fűteni, ha a régi mederben folyhatott a munka, ha újra kinyithatott az üzlet, és ha az ünnepeken újra összejöhetett a térben sokfelé sodródott család, akkor az élet alapjában véve valóban *normalizálódott*, és visszamenőleg örülni lehetett, hogy nagyobb baj nem esett. A háborút tehát többé-kevésbé el lehetett felejteni, mert annak összes szörnyűsége egy másik, *nem normális* élethez tartozott. Szemlátomást ez a visszatalálás a normalitásba alapvető élménye volt mindazoknak, akik a szó szoros értelmében *újra* kezdhették, amit a rendkívüli évek kényszerűen megszakítottak – így azoknak a kistulajdonos vagy független értelmiségi családoknak (a „helymegőrzőknek”) is, akikből később polgári háttérük ellenére sem ellenségek lettek, hanem a szocialista berendezkedés megtűrt közkatonái, s akik így – mint láttuk – sikerrel hajthatták végre korábbi társadalmi pozíciójuknak az új időkhez és új körülményekhez igazított konverzióját.

Mindez döntően máshogyan játszódott le a korabeli magyar társadalomnak abban a részében, amely számára a világháború át nem léphető és évtizedes léptékben ki nem heverhető elementáris egzisztenciális veszteségekkel járt. A szocializmus korai éveiben deklasszálódó családok márpedig a társadalomnak ebbe a részébe tartoztak. Ebben a számosságára nézve igencsak kisméretű almintában a háború okozta szélsőséges drámáknak gyakorlatilag minden válfajával találkozhattunk: az egykori család nagy részének elpusztításával a náci lágerekben, kiheverhetetlen betegségbe torkolló front-

¹² Hogy ez a helyreállítás és – főleg – a visszatalálás a „normális” hétköznapiakhoz végül is az igazi feldolgozási munka végigvitele nélkül zajlott le, s ezért részleges és torzult volt, azt napjaink heves indulatoktól fűtött közéleti vitái gazdagon bizonyítják. Ennek ellenére, az adott összefüggésben a fent megfogalmazott állítás talán mégiscsak igaz: úgy látszik, a többség számára a háborús élmények néhány év múltán kívül kerültek a mindennapi életet közvetlenül érintő élettények körén, és számontartásuk a családi emlékezet anekdotikusan fel-felidézett részévé szublimálódott.

szolgálattal, mindent hátrahagyó áttelepüléssel Erdélyből, 1952-ig elnyúló orosz hadifogsággal, a lakosságcserek személyesen végigélt megalázó történetével, munkatáborral, bebörtönzéssel, lefokozással és órák alatt végrehajtott kitelepítéssel. Ahogyan az elbeszélésekből kiderült, ezekben a családokban a háborús krízisek emléke nem egyszerűen a családtörténet régmúltba vesző darabkája, hanem a szó szoros értelmében máig élő múlt. A fél évszázaddal ezelőtti események ugyanis lavinaszerűen gördülő és dagadó krízissorozatot indítottak útjára, ami azután az élet *minden* elemét átította és új pályára terelte: veszteség veszteséget követett, a csúszás megállíthatatlannak látszott. Emberfeletti erőfeszítéseken – többnyire: a korán megözvegyülő anyák teljesítményein – múltott, hogy hosszú hónapok és évek munkájával lassan sikerült az egymásra rakódó válságok során megálljt parancsolni, majd az energiák összpontosításával felemelkedni a padlóról, hogy azután célba lehessen venni a család élethelyzetének lassú konszolidálását. A horizont akkoriban legfeljebb idáig látszott; az elvesztett pozíció helyreállítása vagy az új körülményekhez igazodó behelyettesítése kívül esett a reálisan remélhető esélyek körén.¹³

A lavina kialakulását az elszenvedett drámák közvetlenül személyessé váló és az emberi épséget kikezdő – sőt az embert *megszüntető* – következményei segítették elő. A náci haláltáborokban, illetve a szovjet büntetőlégerekben összeszedett betegségek az apák szerencsés hazakerülése után korai halálukhoz, a börtönévek a várva várt szabadulás után csakhamar beálló szellemi és fizikai megrokkánásukhoz, az egzisztencia-vesztések és az azokat kísérő megalázások a szülők és más rokonok idegeinek felörlődéséhez, mindezek együtt pedig a családok teljes szétzilálódásához vezettek (ha utóbb egy részük újra együvé került is). Egyetlen csoportban sem talákoztunk annyi betegséggel, halállal, korai árvasággal, a testvérek szétszóródásának és a család térbeli szétesésének olyan gyakori nyomaival, mint éppen a „deklasszálódók” családtörténeteiben. Nehéz ma már rekonstruálni, de mindenesetre úgy tűnik: társadalmi lecsúszásuknak éppen az az oka, hogy az ötvenes évek társadalmi, politikai, ideológiai meg rázkódtatásai csak „ráadásnak” jöttek korábbi drámákra, e „ráadást” viszont a szó szoros értelmében nem lehetett már kibírni. Ezek a történetek nem egyszerűen a megrokkánás, hanem a *megroppanás* története. A talpra állás belőlük pedig valóban évtizedeket vett igénybe, sőt a következő generáció – interjúalanyaink – energiáinak is egy jókora darabját a „kizökkent idő helyrebillentésének” életfeladata kötötte le.

A két polgári hátterű csoport szocializmusbeli családtörténete között azonban – mint említettük – nem csak a háborúhoz fűződő élmények jelentették a vízválasztót. Az esélyek és lehetőségek különbségeinek második fontos alakítója a szülők, nagyszülők igen eltérő közösségi szerepfelfogása volt. Láttuk korábban: a „kiátkozást” többé-kevésbé megúszó, majd korábbi helyzetüket az új körülmények közepette gyorsan és sikerrel rekonstruáló családok stratégiájának kulcsfontosságú eleme volt a *rejtőzködés*. „Csak szem előtt nem lenni, csak mindent rendesen, ám csendben megcsinálni, csak kivárni, csak távolságot tartani” – ez volt a szülők magatartási normája a maguk számára, és ez volt nevelési elvük a gyermekük számára. Ezzel a stratégiával pedig két okból élhettek. Egyrészt, mert korábban is a mindennapok „szürke” figurái voltak, másrészt, mert hamar olyan posztokat találtak maguknak, ahol a továbbiakban is „szürkék” maradhattak.

Mindennek szöges ellentétével találkozunk a negyvenes évek végén az új rendszer

¹³ A családtörténeti pálya kiigazítása jóval később és egy nemzedékkel odébb – a hetvenes években és interjúalanyaink élettörténetében – következhetett csak be.

ellenségének kikiáltott, majd hamar deklasszálódó polgárcsaládok itt tárgyalt másik csoportjában. A munka becse, a mívség, a szorgalom ide sorolható interjúalanyaink felmenői számára sem volt kevésbé érték. De a szakmai eredmények alapján méltán kivívott vezető szerep természetesként elfogadott velejárója volt az is, hogy az érintettek tekintélyüket közösségi célokért is latba vetették: a nagyszülők (idősebb interjúalanyaink esetében: a szülők) a harmincas években céhük szószólói lettek, őket választották a helyi ipartestület elnökévé, védnökségükkel rangot és vonzerőt adtak jótékony szervezeteknek, sőt közéleti szerepléseik okán utóbb, a negyvenes évek demokratikus intermezzójának idején a – többnyire baloldali – pártok felkínálta pozíciókra sem mondtak nemet. A széles értelemben vett politizálást az érintett családok tehát generációk óta polgári létformájuk szerves részének tekintették. Bár interjúink családtörténeti részeiben minderre csak áttételes utalásokat találtunk, egy irodalmi idézet a részbeni elhallgatások¹⁴ helyett is beszél, híven érzékeltetve a polgári közéletiség korabeli értelmezését:

„Mattyasovszky Tibor nem annyira a társadalmi, mint inkább a közéleti szereplésben mozog otthonosan. Hogy demokratikus neveltetése megkíméli őt a rangkórságtól, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy mind ő maga, mind felesége »névjegyén a nevék mellett nem szerepel családi címer, nemesi előnév, cím vagy kitüntetés«. Társadalmi státusukhoz nem volt szükség e rangok írásbeli bizonyítékára. Mattyasovszky Tibor csak olyan kézzelű mozgalamban vett részt, amelynek céljával egyetértett. Ilyenkor, ha a bizalom feléje fordult, szívesen vállalt vezető szerepet. E közszereplései közül a legfontosabb a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamaránál vállalt tisztsége, mely megegyezett szakmájával és életcéljával, a magyar ipar fejlesztésével. Hazafias elkötelezettségből elnöke volt a pécsi Revúziós Ligának, melynek jelentős nemzetközi visszhangja volt. Ez az a »bűne«, amiért 1946-ban a politikai rendőrség letartóztatja. Alapító tagja és első elnöke volt Pécssett a Rotary klubnak... Sajátos egy katolikus család tagjának részvétele egy olyan klubban, amely szabadkőműves kapcsolatait tekintve vállaltan katolikusellenes.” (Jávor Kata: ÉLETMÓD ÉS ÉLETMÓDSTRATÉGIA A PÉCSI ZSOLNAY CSALÁD TÖRTÉNETÉBEN. Akadémiai, 2000. 213–214. o.)

A közéleti szerepek vállalása a háború előtt és alatt, a kiállítás a közösség üldözött tagjainak védelmében a nyilas időkben, majd a háború utáni rendcsinálások kezdetén – a kitelepítések és személyi tisztogatások idején –, a bekapcsolódás az ország demokratikus átalakulásával kecsegtető politikába az 1946–1948 közötti években ezeknek a vezető személyiségeknek többé már le nem tagadható ismertséget szerzett. Akár akarták volna később, akár nem: óhatatlanul *szem előtt voltak*. Így pedig könnyen horogra akadtak. Hiszen a példát statuáló rákosista büntetőmozgalomnak éppen olyan figurákra volt szüksége, akiket sokan és sokra becsülnek: racionális számítás volt azt remélni, hogy egy-egy kitüntetett közszereplő kiátkozása „önmagáért beszél” majd a

¹⁴ A probléma bővebb kifejtése túlnyúlna tanulmányunk keretein, de itt mégis meg kell említenünk a jelenkori élettörténeti interjúk szembeötölő – és persze nem csak a nagyvállalkozókat jellemző – sajátosságát: a történeti folyam hézagosságát. Mái élő félelmeket, tisztázatlanságokat és az énazonosságok zavarait jelzi a „kínos” időszakokat érintő feltűnő „maszatolások”, illetve egyes történelmi események – így például a deportálások, munkaszolgálatok, hadifogságok, háború utáni B-listázások, Rákosi-időkbéli lecsukások, a forradalom, az ’56 utáni rendcsinálások stb. – zavart „átugrása” az interjúkban. Minthogy a nagyvállalkozókkal folytatott beszélgetéseink tárgya nem az élettörténet eseményeinek hű pontosítása volt, így kérdezőink is, magunk is hallgatólagosan tudomásul vettük, hogy a családi előtörténetről és a háttérrel annyit fogunk megtudni, amennyit interjúalanyaink maguktól ránk ruháznak. Szemlélatomást: az előbb felsoroltak mellett a felmenők politikai irányultsága, közéleti szerepvállalása, illetve annak összes későbbi történelmi következménye sem igen tartozik az „ildomosnak” tekintett témák közé.

csendes „többiek” számára is. Így azután ezeknek a családoknak rendre a börtön, a lakhelyükről való kiültás, a kitelepítés, a távoli településre való áthelyezés lett a sorsa – valóban „ráadásként” a még ki sem hevert háborús megpróbáltatásokra, amelyekből – láttuk – már amúgy is az átlagosnál több jutott ki számukra. Mindennek folyamányaként „választható” életstratégiaként egyedül a közvetlen túlélés maradt, erősen minimalizált feltételek között:

„Az édesanyámmal akkor hazakerültünk az ő anyukájához, akiket Romániából, Kolozsvárról magyarok ide áttelepítettek, és földönfutóvá lettek... Hát ez a háború vége felé volt, ez a folyamat. És így lett vasutas a család, mert a kanizsai állomásfőnök megszánta a nyitott vagonban a hét gyerekkel a családot... Az édesanyám Kolozsvárott az iskola első tanulója, a tehetség, a zseni. Ide került Magyarországra, és lett belőle a kefégyárban egy szórválogató. És soha nem tudta kiheverni. Egy végtelenül, született intelligens ember volt... És az apám halála után, huszonnégy éves korában összeroppant... Az édesapám egész fiatalon, huszonnyolc éves korában halt meg... Sose volt beteg. És '53-ban segédei voltak. Ő már akkor vállalkozó volt... Az ő erejét, az affinitását, a szervezőképességét, élni tudását örököltem. Az fontos volt számomra, hogy a halála előtti éjjel beszélt a jövőnkéről, és akkor megbeszélte anyámmal, hogy taníttatni fog, merthogy okos kislány vagyok, és az ő gyerekei már diplomások lesznek.” (Interjúrészlet.)

A deklasszálódás következményei – mint arról fentebb már volt szó – jóval túléltek magát a megrázkódtatást. A család státusában és életkörülményeiben bekövetkezett zuhanás, valamint a remény teljes hiánya, hogy helyzetükben belátható időn belül bármi javulás állhat be, érintett interjúalanyaink szüleiből sajátos *alkalmazkodást* váltott ki. Mintha valami módon beletörődtek volna sorsuk változtathatatlanságába, az új helyzetre a körülmények elfogadásával válaszoltak. Nem lázadtak (ez akkoriban nyilván értelmetlen és öngyilkos vállalkozás lett volna), sőt inkább *idomulni* igyekeztek. Mi sem jelzi ezt jobban, mint az a tény, hogy bár a szülők a maguk életében soha többé meg sem kísérelték, hogy újra a társadalom rangosabb pozícióiba kerüljenek, gyermekeiket – interjúalanyainkat – erőteljesen támogatták abban, hogy a rendszer politikai szervezeteinek – a KISZ-nek, a pártnak – aktív tagjai legyenek, ezzel pedig „szocialista” értelemben sikeres emberekké válhassanak. Ez az otthoni beállítódás szemlátomást olyan erős volt, hogy a kommunista szervezetekben nem egyszerűen tagságot, de *funkciót* vállaló interjúalanyaink aránya *ebben a csoportban a legmagasabb*, és közöttük adódtak a legnagyobb számban azok is, akik – mintegy jóvátételként a család egykori státusvesztéséért – még a szocializmus összeomlása előtt vezető politikai-szakmai pozíciókba kerültek (a nagyvállalkozói fordulatot pedig nem kis részben e pozíciók tőkésítésével hajtották végre). Kanyargós életpályájuk körülbelül így alakult:

„Az életben mindig gödörből kellett kifelé jutnom. Én nagyon szerencsés családba születtem bele. Ez a szerencse 1945-ig kísért engem, és abban a pillanatban átfordult. Egy egész más minősítést kapott a családom. Osztályidegen és egyéb volt benne mindenki. Nyilván, hogy ez azért elkísért engem az életem folyamán. Négyen voltunk testvérek. Értelmiségi családba születtem. Édesapám akkor főjegyző volt, anyám tanítónő. Az angol kisasszonyoknál végzett ilyen egyházi jellegű tanítóképzőt. Végül is '45-től a megszokott életmódtól rendkívül eltérő módon kellett élni a családnak. Azelőtt mindenünk volt. A mindenben kell érteni azt, hogy fürdőszoba, bejárónő és egyéb. Jutalomképpen apámat '49-ben elhelyezték, miután kirúgták az állásából, visszavették olyan helyre, ahol még villany sem volt, WC az udvaron stb. De nekem szép volt a gyerekkorom, jól éreztem magam a kis faluban, Viszkázon, a Somló alján. Ott végeztem az általános iskoláimat. Azt követően én Tatán jártam mezőipari technikumba. A technikum elvégzése után szerettem volna egyetemre menni, de ez még olyan időszak volt, amikor

még azt azért megnézték, hogy az ember milyen származású, honnan jön, és hova jut. Nem beszélve arról, hogy akkor nagyapáméknál laktam, aki régen gazdatiszt volt, és egyértelműen osztályidegenként volt nyilvánartva. A kitűnő érettségim ellenére nem vettek fel az agrár-ra. Úgy volt, hogy el kell helyezkednem technikusként. De akkor indultak a felsőfokú technikumok, és egy ilyen utőfelvételi lehetőséggel Kiskunhalasra felsőfokú technikumba kerültem. Aztán módosítottam az elképzeléseimet. Elmentem tanítani. Levelezőn végeztem a tanárképző főiskolát. Tíz évig tanítottam. A tízévi tanítás közben, meg hát már azt megelőzően is, általános iskolás koromban már úgy indultam, hogy őrsvezető, aztán középiskolában KISZ-titkár, a felsőfokú technikumban is KISZ-titkár, meg a főiskolán is az lettem. Utána, mikor tanítottam, voltam városi úttörőtitkár, csapatvezető, hát ami ezzel jár. Nagyon szerettem a gyerekeket, a közösséget, a társaságot, ez volt az én lételemem. Ezeket a jegyeket a családból is hoztam. Amikor tanítottam, nagyon közel kerültem az egész falu közösségéhez. Ott művelődésiház-igazgató is voltam. Aztán bevásárlottak tanácstagnak, vb-tagnak. Sőt, ha nem volt ott a tanácselnök egy fél évig, akkor ilyen helyettesítő tanácselnök is voltam. Rám figyelt a megyei népfronttitkár, behívtak a megyei népfrontbizottságba munkatársnak. Itt kezdődött egyfajta politikai pályafutásom... nyugdíjba ment a járási népfronttitkár, és akkor oda kerültem... átkerültem a járási pártbizottságra, itt lettem pártreferens, politikai munkatárs voltam... Akkor bekerültem a városi pártbizottságra. Ott a rendszerváltás előtti évben megválasztottak városi titkárnak... mielőtt megszűnt volna, én kiléptem onnan... többszöri próbálkozások után magánvállalkozóként indultam el... Huszonöt éve szőlőm van, borászokdítam. Volt időszak, amikor a jövedelmemet pont a borral egészítettem ki. Volt, amikor végül is abból éltem. És akkor eldöntöttem, hogy erre a pályára megyek.” (Interjúrészlet.)

Nagyvállalkozóinknak ebben a csoportjában a politikai szerepvállalás azonban nemcsak a család egykori státuszvesztését volt hivatva ellensúlyozni, hanem azokat a közvetlen következményeket is, amelyekkel a kritikus ötvenes évek interjúalanyaink iskoláztatására és tágabban értelmezett tanulására voltak. Az interjúk tanúsága szerint az élet szétzilálódása (a lágerből hazahozott súlyos betegségek, az apa halála, a támaszt jelentő nagyszülői háttér elvesztése stb.) azt vonta maga után, hogy ezekben a családokban megakadt vagy megszűnt a legfőbb polgári hozomány, a kultúra természetes átadása. Az elemi létért folytatott küzdelemben sem az energiákból, sem a pénzből nem tellett a különórákra, fel sem merült az utazások lehetősége, elmaradt a nyelvtanulás, és rögtönzötté vált az iskolák megválogatása. Azaz a gyerekkori alapok lefektetésében nagy hézagok mutatkoztak. Ez pedig később, a továbbtanulásnál ütött vissza:

„Később, amikor én megszülettem, az édesapám ebben a szakmában [olajlaboráns] nem tudott elhelyezkedni, mert a háború után a kozmetikumokat is Oroszországból, illetve a Szovjetunióból hozták be, ismerjük a Krasznaja Moszkva illatát. Ezáltal a másik szakmáját folytatta, a szobafestő-mázoló szakmájából próbálta fönntartani a családját. Aztán... figyelembe vették az érettségijét... és így oktatási vonalon ipari tanulókat oktatott... Nyolcadikos évetem a Jász utcai általános iskolában, illetve akkor már gimnáziumban fejeztem be. Nem volt más választásom, mert az anyagi helyzetünk nem volt valami óriási 1961-ben, elmentem szobafestőnek... Én nagyon szerettem nézni azt, amit az édesapám csinált... Tízéves koromtól én már segítgettem valamit apámnak. Ez a szakma úgy közel állt hozzám, ez tetszett meg. Valahogy idegenkedtem a gépészeti vonaltól. Az volt a divat, hogy vagy esztergályosnak, vagy szerszámkészítőnek mentek. De ezek nekem ismeretlenek voltak. Nem álltak közel hozzám. Tehát elmentem ipari tanulóknak, és '63-ban, amikor fölzsabadultam, akkor... én úgy éreztem, hogy nekem ez kevés. Nem azért, mert zavaró volt, hanem mert többet éreztem magamban. Na most a családi háttér anyagilag ezt nem tudta biztosítani. Morálisan, erkölcsileg igen, mert én akkor már néptáncos voltam, és a néptánc vonalán azért eléggé kitágult a világ más vonalon is... Szerettem volna to-

vábtanulni, és meg is tettem. Szülői ösztönzés is közrejátszott... A gimnáziumnál csak az érettségi volt a terv, de pusztán csak azért kerültem én a gimnáziumba, mert könnyebbnek tűnt, mint az Ybl Miklós Építőipari Technikum. Aztán később mégiscsak odakerültem.” (Interjúrészlet.)

Éles ellentétben a státusukat megőrizni képes családok fiaival, a deklasszálódott háttérből kikerülő interjúalanyaink fiatal éveinek iskolai pályautja igen-igen kanyargós volt. Vagy a szülők anyagi helyzete, vagy az „osztályidegenség” bélyege (leggyakrabban pedig a kettő kombinációja) játszott közre, de a „sima” nappali iskolázatásnak igen hamar vége szakadt. Nemegyszer még a középiskolai érettségit is felnőtt fejjel kellett pótolni. Bár más esetekben a helyzet ennyire drámai azért talán nem volt, főiskolai vagy egyetemi továbbtanulásról hosszú évekig ott sem lehetett szó. Így azután nem csoda, hogy az esti vagy levelező oktatásban megszerzett diplomák aránya mind közül ebben a csoportban a legmagasabb: a kérdéses családokból kikerült interjúalanyainknak a *fele* így jutott hozzá a felsőfokú végzettséghez. Ha mindezt meggondoljuk, valóban érthetővé válik: a feltehetően meglévő személyes és családi averziók ellenére a pártba való belépésen és a mozgalmi szerepvállaláson kívül nemigen kínálkozott más kapaszkodó a családi státus további süllyedésének megállításához, illetve a lassú visszakapaszkodáshoz. Igaz, az iskolai út töredezettségét és a szükséges papírok késői megszerzését néha a rendkívüli tehetség és a valahol rejtetten mégiscsak elsajátított tudások és készségek hathatósan ellensúlyozták. Ha pedig ez volt a helyzet, akkor a kiugró szakmai siker is kellő alapokat teremthetett a későbbi vállalkozáshoz:

„1946. június 5-én születtem Budapesten. Az édesapám kereskedő volt, az édesanyám először háztartásbeli, aztán elvégzett egy mérlegképes könyvelői tanfolyamot, és könyvelő volt. Apukám üzletvezető volt egy szövetületben a Petőfi Sándor utcában, aztán a Váci utcában, aztán átment a Népművészethez. Előbb maszek volt az apu, csak közben elvették tőle az üzletet. A Vörös Csillaggal szemben lévő selyemüzlet volt az övé. Azt vették el az államosításkor. Bár előre szölkáltak neki, hogy államosítják, de az apu úgy döntött, hogy nem vesz ki semmit. Ami elég sok gondot okozott, mert közben kint volt munkaszolgálaton, és cukorbeteg jött haza. Utána került a Bétexhez, utána pedig a Népművészethez. Ott lett üzletvezető. Mindig abba az üzletbe tették, ahol szar volt... Én a Hernád utcába jártam iskolába, az egy nagyon kellemes időszak volt. Utána felvételiztem a Kossuth Lajos Gépipari Technikumba, ahol is az első év végén kirúgtak, mert műhelygyakorlatból megbuktam... Akkor elmentem elektroműszerésznek, gyorsan elkezdtem, hamarabb befejeztem, ha valaki jó volt, akkor ezt lehetett. Akkor elmentem a BHG-be dolgozni, ahol a kísérleti üzemben dolgoztam, közben elkezdtem a Bánki Donát Gépipari Technikumot este. Azt is elvégeztem. Közben átkerültem a Műszaki Kutató Intézetbe, ott mint technikus dolgoztam. És utána mint tudományos segédmunkatárs, közben már jártam a Bánki Donát Műszaki Főiskolára. Mikor befejeztem, akkor tudományos munkatárs lettem. Utána jártam a közgazra kétéves marketingre, közben akkor még volt a Föxi-maxinak a szakosítója, azt végeztem... Közben lettem tudományos munkatárs, főmunkatárs, aztán marketing-főosztályvezető, aztán vállalkozási főmérnökhelyettes. Tizenhét évig dolgoztam a kutatóintézetben, ami nagy dolog volt.” (Interjúrészlet.)

Mindent egybevetve a szocializmus kezdeti éveiben folytatott osztályharc mára reparálhatatlan töréseket okozott. Abban a csoportban, ahol a háború előtti pozíciók ismeretében a leginkább várhatnánk a nagyvállalkozással szervesen társuló nagypolgári beállítódás újraeledését – és ez a „deklasszálódók” itt jellemzett, mind közül a leghányatottabb családtörténeti útja –, a tradíciók szétporladása mindennél erőteljesebb volt. A pusztulás olyan mértékűnek bizonyult, hogy – mint interjúink tanúsítják – inkább újbóli építkezésről, semmint az egykori töredékek szorgos összerakásáról kell ma

gondolkoznunk. Igaz, más esetekben – és erre leginkább a „helymegőrző” családokból kikerült nagyvállalkozók adják a példát – a (nagy)polgári létforma fontos vonásainak legalább részbeni átörökítése mégiscsak megtörtént.

Összességében interjúinkból azonban úgy tűnik, hogy amit a hajdani kultúrából az elmúlt évtizedekben továbbvihettek, az a kiemelkedő sikeremberek esetében e kultúra egykori önmagának igencsak átírt változata, pontosabban annak töredezett mása – mintegy utalásszerű jelzése esetében. Hogy e mélyreható transzformációkból mennyi a történelem kényszere és mennyi annak természetes módosító hatása, azt ma még nehéz eldönteni. Annyi azonban bizonyos, hogy amit az ezredforduló nagyvállalkozói mozgósíthatnak, azt – a sokezernyi kisvállalkozóhoz és a civil szféra tízezernyi kezdeményezését életben tartó kisközösséghez, értelmiségi és más csoportosuláshoz hasonlóan – ők is a szocializmus évtizedeiben tanulták – hol élelmesen élve a rendszer kínálta lehetőségekkel, hol azok ellenében. Így tehát érthető, hogy a késő kádári évek egykor *felemásnak* nevezett polgárosodása esetükben sem máról holnapra kalapálódik „nyugatiásan” egyneművé. Mégis, ahogyan az interjúkból kiviláglik, esélyeik másokhoz képest talán átlagon felüliek. Ennek fényében pedig nem látszik túlzottnak a várakozás: ha jól sáfárkodnak a rájuk bízott „hozománnyal”, akkor belátható történelmi időn belül portréikat a száz leggazdagabb magyarról hírt adó éves kiadványon túl az új hazai nagypolgárság – egyelőre megalapításra váró – arcképcsarnokában is ott látjuk majd.

Jegyzetek, irodalom

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szövegben szereplő lábjegyzeteket arab számozással, a főként irodalmi hivatkozásokat tartalmazó végjegyzeteket pedig római számozással láttuk el.

I. A kérdést tárgyaló bőséges irodalomból hadd hivatkozzunk itt csak utalásszerűen néhány – magyar nyelven is hozzáférhető – klasszikus, illetve újabb keletű munkára. Lásd: Max Weber: *GAZDASÁGTÖRTÉNET*. Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi, 1979 és *A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME*. Ford. Gelléri András és mások. Gondolat, 1982; Alexander Gerschenkron: *A GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG TÖRTÉNELMI TÁVLATBÓL*. Ford. Halmos Károly és mások. Gondolat, 1984; Bácskai Vera: *A VÁLLALKOZÓK ELŐFUTÁRAI*. Magvető, 1989; Gyáni Gábor–Kövér György: *MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE – A REFORMKORTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG*. 2., javított kiadás. Osiris, 2001; Kuczai Tibor: *KISVÁLLALKOZÁS ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZET*. Replika Kör, 2000; Laki Mihály: *KISVÁLLALKOZÁS A SZOCIALIZMUS UTÁN*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, 1998; Lengyel György:

GAZDASÁGI SZEREPLŐK ÉS MAGATARTÁSOK. *Szociológiai Szemle*, 1998, 2. szám, 47–67. o.; Losonczy Ágnes: *POLGÁROSODÁS – FOGALOM ÉS VALÓSÁGA*. *Replika*, 1993, 11–12. szám, 94–107. o.

II. A politikai okokból állandósított mozgatószocializmusbeli történetéhez lásd: Pető Iván–Szakács Sándor: *A HAZAI GAZDASÁG NÉGY ÉVTIZEDÉNEK TÖRTÉNETE 1945–1985 I. AZ ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS A TERVUTASÍTÁSOS IRÁNYÍTÁS IDŐSZAKA*. Közgazdasági és Jogi, 1985; Vági Gábor: *MEZŐHEGYES*. Századvég, 1994.

III. Lásd erről részletesen: Szabó Miklós: *POLITIKAI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON 1896–1986*. Medvetánc-könyvek, 1989; Gyarmati György: *A KÁDERRENDSZER ÉS A RENDSZER KÁDERE AZ ÖTVENES ÉVEKBE*. In: Fokasz Nikosz–Örkény Antal (szerk.): *MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE 1945–1989*. 1. kötet. Új Mandátum, 2000, 176–187. o.

IV. Lásd erről: Örkény Antal: *A TÁRSADALMI MOBILITÁS TÖRTÉNELMI PERSPEKTÍVÁI*. *Váltság*, 1989, 4. szám, 20–33. o.; Gáti Tibor–Horváth Ágota: *A HÁBORÚ ELŐTTI KISVÁROSI KÖZÉPSTÁLY UTÓTÖRTÉNETE*. In: Fokasz Nikosz–Örkény Antal

(szerk.): MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE 1945–1989. 2. kötet. Új Mandátum, 2000, 281–300. o.

V. A változatos okokból történő kényszermozgatás több száz dokumentumával találkozhat az Olvasó Kardos Sándor–Jávor István–Kovács Albert–Kenedi János–Pető Iván–Vági Gábor: „HOL ZSARNOKSÁG VAN, OTT ZSARNOKSÁG VAN” című dokumentumkötetében (Héttorony, é. n.)

VI. A kényszerű váltások összetett és súlyos életkövetkezményeiről lásd: Losonczy Ágnes: ÁRTÓVÉDŐ TÁRSADALOM. Közgazdasági és Jogi, 1989.

VII. Az itt felsorolt „búvóhelyeket” és sajátosan „szocialista” mobilitási pályákat bőséggel tárgyalja az elmúlt évtizedek hazai szociológiai irodalma. Hadd utaljunk itt elsősorban

a következő munkákra: Andorka Rudolf: A TÁRSADALMI MOBILITÁS VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON. Gondolat, 1982; Solymosi Zsuzsa–Székelyi Mária: MÉRNÖKGENERÁCIÓK CSALÁDI ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEI. *Szociológiai füzetek*, 41. szám, 1987; Kemény István: VELÜNK NEVELKEDETT A GÉP. SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYOK. VITA, 1990, illetve KÖZELRŐL S TÁVOLBÓL. Gondolat, 1991; Vági Gábor: MAGUNK, URAIM: TELEPÜLÉS, TANÁCS, ÖNKORMÁNYZAT. Gondolat, 1991; Czákó Ágnes–Kuczi Tibor–Lengyel György–Vajda Ágnes: VÁLLALKOZÁSOK ÉS VÁLLALKOZÓK 1993. KSH, 1994; Horváth Ágota (szerk.): AZ ELMESÉLT IDŐ. CSALÁDSORSOK A HUSZADIK SZÁZADBÓL. Max Weber Alapítvány–MTA Szociológiai Intézet–Kávé Kiadó, 1996.

Csengery Kristóf

Ezt rögtönözte, amikor már hónapok óta egy sort sem sikerült írnia

Talán beindul még, egyszer talán
bedurran a motor;
mélyéről az iszapos, sötét tudatmedernek
valamit tán még felkotor

a görcsösen kaparászó tíz ujj,
mely értelem után kutat,
de nem talál mást: zsákmánya lyukas lábos, törött rugó,
kicsorbult élű kés, rozsdás lakat.

Verset ebből hogy eszkábáljon össze,
kérdi magától a bűvár, szegény;
hol itt a gondolat, hol az érzés,
hol vannak a fogalmak, s legkivált: hol a fény,

melynek a sorok dallamából
vég nélkül áradnia kellene?
Itt csak enyészet van, rég elhajított tárgyak,
és semmi delejes vonzás, semmi zene.

Hogyan is dúdolhatná e dalt
 a postás, a hentes, a rendőr, az egész város:
*kimúlt rugó, ócska lakat, öreg kés,
 lepattozott zománcú lábos...*

HIRTELEN FEJJEL LEFELÉ

Egy fizikus bizonyára meg tudná
 mondani, mi a szakszerű elnevezése
 a jelenségnek, melyet oly nagyon
 szeretsz, hogy ámulva és gyermeki
 örömmel idézed fel, valahányszor

tisztára mosol egy palackot. Teletöltöd
 vízzel, de nem színültig: egyharmadnyi
 helyet hagysz benne, tudjon táncolni,
 forogni a folyadék, majd tenyereddel
 elzáród az üveg száját, kitartóan és

hevesen rázod, hogy csak úgy forr;
 őrjöng benne a hab. Hirtelen fejjel
 lefelé fordítod az üveget s elrántod
 a nyílásról a tenyered: a víz, mintha
 ezer meg ezer méteren át zuhanva

gyűjtött volna erőt és sebességet, úgy
 szabadul ki a palackból, sisteregve
 rohan a semmibe, nyílegyenesen és
 akadálytalanul; mintha célja, sürgető
 ideje és értelme volna, győzelmet

remélve törekszik, pedig csak a lefolyó
 nyílása várja, ahol máris megszelídülve
 és szétterülve csörgedez tovább a sötét
 mélybe – igaz, fél perccel korábban
 még elegendő harag feszült benne egy

robbanáshoz.

Lázár Júlia

NYÁR

az akácfákon kopácsoló harkály
a jambikus vers görcsös ritmusa
a lábadozó piros-sebes arcán
az elkerülni vélt haláltusa

a baracklekvár sárga-sárga gögje
a tó fölött elfehéredő kócsag
az evickélő gondolat az égre
a vízre arany tűhegyekkel írhat

és vihar jön és benne betetőzik
sötét színekkel dúl az orgia
felhők között a gyáva nap redőit

fehér lepelnek kell takarnia
dohányszagú, poros kísértet őrzi
lábadozik sötétben a szoba

AHOGY A TÜCSKÖK

ahogy a tücskök húzzák, újramezdik
és mellettem elalszik a fiam
értelmetlenül számolgom
mi az, ami még hátravan.

elfogták... féltékenységből megölte...
a hullák fényképét később mutatják...
a sziámi ikrek... a bomba robbant...
fekete: a mentősök is taposták...

az évszak lassuló múlása mégis
minden rémhírnél jobban felkavar
hogy ma sem tettem semmit, nem vezettem
semmilyen hadjáratra önmagam

csak borzadok, csak nézek és vigyázok
 suvickolok embert és tárgyakat
 mintha lemoshatnék két évezrednyi szennyet
 a tücskök húzzák, szép éjszaka van

Ivo Andrić

JELEK AZ ÚT MENTÉN

Részletek

Radics Viktória fordítása

Éjszaka egy tóparton sétálva megéreztem a víz meg a halak meg a hínár átható szagát, mely a tenger illatához hasonlít, apály idején, csak jód és só nélkül, anélkül, ami a tengerszagot a földkerekség legegészségesebb és legkedvesebb illatává teszi.

Az ilyen pillanatnyi érzékcsalódás úgy tud fájni, mint mikor emberekben csalódnak súlyosan. A megtévesztett érzékek lekókadnak, és a lapályból, ahol halálgondolat serken, az igazi tenger után sóvárognak, úgy, ahogy szerelemre vagy fényre vágyunk.

*

Miként a természet minden véglelessége, a hirtelen beköszöntő korai fagy is elfeledett, atavisztikus szokásokat ébreszt fel bennünk, melyeket mélyre temettek a jobb életkörülmények. S amikor ilyenkor, október végén belépünk a házba, és megérezzük, hogy idén először befűtöttek, összedörzsöljük a tenyerünket:

– Nini, ég a tüzecke.

És az ember a fűtőtesthez simul, lehunyja a szemét, és megnyílik előtte a szétszaggatott balkáni síkság, rajta az ember, amint fáradtan és dideregve a pásztortűzhöz kuporodik, miközben veri a szél, és minden baj sújtja.

*

Jön a tavasz. Én egy kis számárra gondolok, a cigányok öreg, beteg samarára, kopott szőrén a málhanyereg mély nyomaival. Kieresztették a zsendülő fűre, ő meg úgy emelgeti a nagy, kócos fejét, mintha jobban kívánná a levegőt meg a látóhatárt, mint a fűvet; és nyugtalan fülével szántja a tavaszi eget.

Ezt a képet hozta nekem a tavasz visegradi gyerekkoromból.

*

A paraszt egy marok szénát tart a felbolygatott és makacs borjú elé, akit vágni visznek. Megy a széna után, mely folyton eliramlik előle, és így gyorsan odaér a vágóhídra, ahol már várja a hentes marka meg a kötelek.

Az elérhetetlen, maroknyi szénába törlik a véres kést, amivel lemészárolták a kis jószágot.

*

Én olyan közegben születtem és nevelkedtem, ahol úgy tartják, hogy minden nyilvános fellépésben van valami megengedhetetlen és szégyenletes. Ezért történik meg velem gyakran a következő: azt álmodom, hogy egy nagy színpadon, láthatatlan, de szigorú és nagyszámú közönség előtt játszom, mégpedig egy olyan szerepet, amit előtte el sem olvastam, és egyetlen szót sem tudok belőle.

Lehetetlen elmondani, miféle gondolatok nem rohannak végig ilyenkor a fejemben, és milyen kínszenvedés az ilyen álom. Márpedig elég gyakran álmodom.

*

Anita, *la Mejicana*. Idő előtt elhízott és elhervadt, fertőzött, a szesztől meg a kábítószerektől tébolyult. A régi városrész egy sötét, koszos sikátorában várakozik. Vagy húsz francia szót ismer csupán. Boldog, ha spanyolul beszélhet valakivel. Ilyenkor sír és nevet, lelkesen széttárja a karját, és az ujjait harapdálja a kétségbeeséstől. Mindezt szünet nélkül váltakozva. És mesél vég nélkül, összefüggéstelenül és logikátlanul ontja a szót. Guadalahariról, Mexikóról, ahol az édesanyja él („*mamacita*”), valami Joselitőről, akivel Párizsba érkezett, s aki teljesen elpárolgott, és elhagyta őt.

– Itt én el vagyok veszve, boldogtalan vagyok. Mindenki azt mondja, hogy bolond vagyok, hülye, mert nem tudok beszélni, mint ők. Ez csak azért van. Bármit mondok, csak röhögnek: *Quelle blague!* Mást sem tudnak.

Olyan kézmozdulattal és arkifejezéssel, mely a legnagyobb tragédiához méltó:

– Üldöznek, mint egy barmot, mint egy rongyot. Pedig én csak boldogtalan vagyok, el vagyok veszve az idegenben. És nincs kétezer frankom, hogy visszatérjek Mexikóba.

Végletes, fenséges undorral:

– *Buah! Plata! Y siempre esa plata!* (Pfu! Pénz! És mindig csak ez a pénz!)

Egészségtelen, idő előtt, szomorúan megöregedett teste most egyszerűen friss és megelevenedett. Merész fejmozdulatai fenséges érzelmeket fejeznek ki; karja nemes, lába karcsú. A szeme pedig – nem csalódom, mert jól láttam –, a szeme egy megharagított és megríkatott lányé, egy ártatlan, jóságos, mélyen érző leányé, aki hisz istenben, szeret minden embert, és nem képes a legparányibb gonoszságra vagy csúfságra sem.

*

Szarajevó. Orientális, ghandis póreség és elhanyagoltság. Pompa olyan dolgokban, melyek egyébként sehol és senkinek nem képezik fényűzés tárgyát. A világ leghidegebb és legegészségesebb vize. A legkülönösebb házak, melyek keletkezésüktől fogva romosnak és roskadozónak tűnnek, egészségtelennek látszanak, ám amelyekben oly kellemes és hosszú az élet, mint szinte sehol másutt. A férfiak és nők beszédében jellegzetes, színtelen, összeolvadó magánhangzók, melyektől a kisfiúk és a kislányok beszéde akaratlan gögicselésnek hallatszik.

Mindez csenddel borítva.

*

Egy kis borbélyműhelyben. Betér egy rosszul öltözött, vézna, középkorú ember, kezében egy kis csomaggal. Rossz kiejtés, idegen hangsúly. Kérdi, meg lehet-e itt pihenni egy kicsit. A gazda a pénztárnál ül, és hallgat. A vendéget borotváló inas a gazdára néz. Kínos csend, melyben nemcsak az ollócsattogás hallatszik, hanem a tűz ropogása is a

kályhából. Ekkor a gazda mégis elszánja magát a válaszra. Nem lehet, ez nem pihenőhely. És szétnéz maga körül minden irányban, keresi valaki tekintetét a szemével, melynek pillantását érdemes látni és megjegyezni, ám amelyet leírni nem lehet. Az idegen csöndesen így szól: „kérem”, és zavartan távozik.

Hol fog megpihenni ez az ember, kérdem én. Márpedig pihenni muszáj.

*

Belgrád fölött úgy ragyog a nap, mintha sohasem menne le. Ám amikor nyugodni tér ezeken az őszi napokon, úgy huny ki, mint a parázs a vízben. Úgy tűnik, mintha nemcsak a nap menne le, hanem vele együtt a föld is. A napkoronggal együtt elsüllyed a távolban a hegyek kék hajkoszorúja, majd foszladozni kezd a szerémségi síkság is, felgöngyölödik, mint a megfestett vászon.

Felgöngyölík a szőnyeget. Az előadásnak vége.

Pillanatnyi illúzió, mely nyomtalanul elmúlik, akár az érthetetlen borzongás gerinctájt.

Kora gyerekkorom egyik legnagyobb és legszebb szenzációja volt az első cirkuszi előadás, amire elvittek. Csakhogy ez sem nélkülözte a rettenetes meg a sírás pillanatát.

Amikor az első jelenet, az akrobatamutatóványok és a tréfák után elkezdték felgöngyölni a szőnyeget, és előkészíteni a porondot a következő számhoz, a gyerek bömbölni kezdett. Könyörgött a felnőttekhez, ne engedjék meg, hogy felgöngyölítsék a szép, nagy szőnyeget, melyet olyan szélesnek és tarkának látott, mint valami égi mezőt, és ne szakadjon meg az akrobaták meg a bohócok gyönyörű játéka. Hiába csitították, hogy ez csak az első szám volt, a játék folytatódik, és még sokkal szebb dolgok következnek. A gyerek keservesen és hangosan zokogott, és csak akkor nyugodott meg, amikor megjelentek a lovak meg a fehér szamarak a sörényükbe font csöngettyűkkel s kék szalagokkal. És miközben ismét nevetett ámuldozván, a könnyek maguktól felszáradtak az arcán.

A nap rég lement. A pillanatnyi illúzióknak vége. Ismét feltűnnek az ismert, mozdulatlan körvonalak. A síkság elsötétül és megmerevedik, a látóhatárra elvágólagos vonalat rajzol. Belgrád felgyújtja a végtelenségbe szóródó fényeit, és olybá tűnik, mint valami játékszer, óriásoknak való.

*

*„J'aime le brusque plongeon dans une vie
inconnue qu'est la phrase entendue au vol.”*

(André Maurois)

Kora reggel a külvárosban, egy útkereszteződésben, összeverődött emberek, amint valamit magyaráznak, ám mindannyiukat túlkiabálja egy női hang. Rendőri írnok, arca sárga s fekete, mellette, mint egy árnyék, a pandúr, arca akár egy fakatonáé, ádámsutkája alatt bádoglemezen a 283-as számjegy. Egy lányos arcú fiatalasszony. Egy nagydarab, harmincas ember, valahogy zavarban, amint eltökélten védekezne. Mellette a nála valamivel idősebb, kemény, vizsla nő, leszorított fekete hajjal. Valamivel odébb két öszes, gyengén öltözött polgár. A női hang folyton ugyanazzal a mondattal némítja el és kiabálja túl a többieket: „Megvirradt, és a lámpa ég!”

Félpercenként, sőt gyakrabban is kiejti ugyanezeket a szavakat, de mindig más hangon, és teljesen más dallammal. Hol dacosan és kurtán, belemászva a nagydarab férfi arcába, mintha bűnösségének legfőbb bizonyítékát vágná a szemébe, hol sírósan

és szomorúan, úgy fordulván a rendőri írnokhhoz, mint ennek a lámpának és ennek a virradatnak az áldozata, hol jajongva, mint egy siratóasszony, hol közönségesen ordibálva, csakis ezeket a szavakat sikongatva, mert megállt az agya, és nem talál más szavakat.

A többiek mind hiába akarnak megszólalni. Egyesek nyilván a saját hasznukra fordítanak a magyarázatot, mások csupán tanúskodnának, a pandúr ki szeretné gubancolni ezt a gombolyagot, hogy meg hozza a határozatot, és szabaduljon ebből a csődületből, melyet nem könnyen és nem is jó szívvel visel el. De minden ilyen próbálkozást, bárkié legyen, meghiúsítja a leszorított fekete hajú asszony: „Megvirradt! A lámpa ég!”

Ha valóban megőrül, vagy ha szívrohamot kap, és meghal, úgy veszi el az eszét, vagy úgy válik el a világtól, hogy csakis ezt az egy képet és csak ezeket a szavakat viszi magával.

Továbbmegyek, de hallom a hátam mögül, egyenlőtlen, rövid időközönként és meglepő hanghordozással:

– Megvirradt, de a lámpa ég!

Sokáig hordozom ingerült fülemben ezeket a szavakat s a különféle hangfekvéseket, melyekben elhangzott. Nyilván szóhoz tud majd jutni még valaki a nő mellett, és mondani fog neki valamit azon az érthetetlen mondaton kívül, amit jelszóként vagy harci kiáltásként hajtogat. Akkor majd nyilván fény derül mindenre, ami az éjszaka történt, és kiderül, ki a bűnös a történetekben. Ám én, a járókelő, nemigen fogok még egyszer ebben az utcában megfordulni, nemhogy összetalálkoznék ugyanezekkel az emberekkel, amint ugyanilyen izgatottan gyülekeznek. Nem marad más hátra, mint találgatni, mi történhetett az éjjel, képzeletben megteremteni egy éjszakai drámát a messzi külvárosban, miközben még visszhangzik és reszket bennem az eszeveszett asszony hangja. Mi történhetett?

Házasságtörők, akiket elcsigázott a szerelem, és megcsalt az álom, és akiket hajnalban, az ágyban ért a leleplezés és a kettős bűn terhe: hogy házasságtörést követtek el, és elfelejtették eloltani a lámpát?

A nagydarab férfi görbe utakon járt az éjjel, ez a dühödtt asszony pedig hiába kereste, várta, kereste ismét, míg végül rátalált?

Hazárdjátékosok, akik ebben a házban töltötték az éjszakát, elvakulva a szenvedélytől, olyannyira tompultak, hogy étellel-itallal, nőekkel, rendőrökkel mit sem törődve nem tudták megkülönböztetni a nappalt az éjszakától, sem a lámpát a naptól meg a holdtól. Ez most az epilógus a nappali fényben, a rendőrség részvételével meg ezzel az asszonnyal, aki magánkívül van az ura verekedése, az elkártyázott pénz vagy mindkettő miatt?

Csak nem valami összeesküvés? Vagy sötét ügylet, amit lelepleztek a bizalmatlan szomszédok? Vagy tán csak hisztérikus női képzelgés és botrányszomj? Elég, túl sok is volt neki egy szál égve felejtett lámpa, menten égzengést-földindulást csinált belőle?

Mindegyik említett lehetőség fönnáll, miként számtalan egyéb is, melyek nem jutnak eszembe, ám amelyek ugyanilyen lehetségesek és valószerűtlenek.

E futólagos képzelődés fő értelme nem abban áll, hogy szert teszünk ama pontos és szilárd meggyőződésre, miszerint egy jelentéktelen apróságból roppant esemény fabrikálható, ellenkezőleg, abban, hogy arra a – bár kevésbé világos és megbízható – gondolatra vezet, mely szerint fordítva is lehetséges.

Amikor orosz cigánynótákat hallok vagy itteni szerelmes énekeket, ahogy a kávéházakban éneklik errefelé, rám tör az a fájdalmas és megrázó szégyenérzet, amit gyerekkoromban ismertem, a szégyen az érzelmek magamutogatásától, mely rosszabb, mint amit a testi meztelenség okoz.

*

A kórház közelében találkoztam egy öregemberrel, akit elnémított és magatehetetlené rokasztott a hideg meg a szegénység. Vékony ruhában, kékre-zöldre fagyva; csak az ősz bajsza és haja súgták, nem tudni, mi által, hogy valaha jobb napokat látott. Nem koldul. Csak szánalmasan nézi a járókelőket, és halkán szűkül, nehezen húzva a lábát a hóban. Adtam neki egy kis pénzt. Nem köszönte meg. Elgémberedett markába fogta a pénzt, és tovább szűkölt csendesen, mintha ez tartaná életben.

Távolodva még hallottam magam mögött a szűkülő hangot, s mielőtt még teljesen kikopott volna a fülemből, arra gondoltam: maholnap ez az ember halott lesz, azaz arra az oldalra tér, ahol az emberiség zöme tartózkodik. S egy pillanatra feltűnt előttem apró alakja fénnel övezve és átváltozva, amint eltűnik a dicsőségben, amit nemlétezésnek hívnak.

*

Azt hiszem, a magasra csapó izgalom megvilágosító pillanatát tizennyolc évesen éltem át a zavaros vizű Drina homokos torkolatánál. Viharos nyári alkonyat volt. Szomorkásan, magányosan baktattam, amikor világúri hullám lepett meg jártomban, és megtorpantott. A földhöz szögezett, és egyúttal felemelt, nem tudom, e két benyomás közül melyik volt pontos, miként e végtelenül hosszú pillanat tartama is felmérhetetlen.

Emlékezetem és benyomásaim szerint – melyekbe nem vethetek nagy bizodalmat – hanggal kezdődött mindez, azonban nem tartozott az ismerős, bár szokatlan emberi hangok közé. S amikor azt mondom: „kezdődött”, ezzel csak azt a pillanatot jelölöm, amikor ez a hang elért hozzám.

Hang is, meg fény is volt e pillanatban, és egyetlen erőbe, egyetlen lendületbe fonódtak szétválaszthatatlanul. Fény-hang volt, mely nem mennydörgésszerűen jelentkezik, hanem fokozódik, erősödik s felragyog, ébreszt, felemel, és mindent magával sodor, amit körkörös hullámai megérintenek, úgyhogy csodálatosan megváltozik és letisztul minden, amit maga után hagy. Időközönként, rendszertelenül, szabálytalan – néhány napos, éves vagy évszázados – ritmusban bukkan fel, oly pillanatokban, melyek világegyetemünk érettségének jelei, mindennél erősebb, eredete szerint távoli és szokatlan, teljesen kívül esik hallásunk és látásunk hatókörén, és meghaladja felfogásunk lehetőségeit, úgyhogy csak az általa előidézett változások révén láthatjuk és mérlegelhetjük.

Ezek a nagy, hirtelen és megmentő változások pillanatai az emberek vagy az emberi közösségek életében. Ilyen pillanatokról álmodik, mesél vagy énekel az emberiség öröktől fogva; hitetlenkedve fogadjuk, ám mindannyiunknak hinni kell bennük, hogy elviseljük mindazt, ami emberéletünk során hihetetlennek tűnik.

Ez az a felfoghatatlan erő, mely kivételesen fényes pillanatokban a legmasszívabb, legreménytelenebb tömlöcök ajtait is megnyitja épp akkor, amikor a legkevesebb a kilátás és a remény. A király szépséges leánya jön el ilyenkor az udvarhölgyeivel, hogy bilincseitől eloldja és megszabadítsa a nemes foglyot, akit a lelketlen király bezárt, hogy ott rohadjon és gebedjen meg, holott büntelen.

Ez az a megváltó suhintás, mely olykor egy csapásra megoldja a legsúlyosabb em-

beri bonyodalmakat és konfliktusokat, vértelen megoldásokat kínálva fel a szeretet és a megértés alapján ott, ahol a legsúlyosabb összeütközések és esztelen zavarok fenyegetnek. E fény-hang, mely valódi erő, habár láthatatlan és megmagyarázhatatlan eredetű, nem csak a legreménytelenebb tömlöcöket nyitja meg; messzebbre és mélyebbre is megy; fényt visz az emberközi viszonyokba, és sehol sem veszít erejéből. Néha a vérünkbe is behatol, a gondolatainkba vagy az álmainkba, ahol megváltó hatást fejt ki, és megvédhet bennünket azoktól a megpróbáltatásoktól, melyeknek oly gyakran ki vagyunk téve gondolatban és álmunkban, melyekkel szemben alig van fegyverünk, vagy teljesen tehetetlenek vagyunk. Észre térítheti, felemelheti, kalauzolhatja és felbátoríthatja a gyöngé és kevésbé leleményes embert is, mert megvéd bennünket mindentől, ami sötét és alacsonyrendű bennünk és körülünk, megszabadít a félelemtől és a kudartól, és szerencsés helyzetet teremt, melyben nincs is szükség bátorságra.

*

Ma Zimony és Batajnica között szörnyű látvány tárult elé. Autószerencsétlenségben meghalt egy asszony, a férje csak könnyebb sérüléseket szenvedett. Az autó az út mellett hevert szétlapulva és összeroncsolódva, az asszony az aszfalton elnyúlva egy esőköpeny alatt. Köréjük gyűlt a nép, magyarázták a történeteket. Várták a rendőrséget meg a halottaskocsit.

A férfi ötvenes éveiben járó, ősz, jól öltözött bécsi zsidó, aki üzleti ügyei miatt hosszabb ideje Belgrádban él. Véres volt a homloka meg a keze. Félelmetesen higgadt, mintha várna valami fontosat és megmentőt. A kérdésekre összeszedetten válaszolt. Csak minden alkalommal, amikor a halott feleségéről szólva jelen időben beszélt („A feleségem elmegy...”), gyorsan kijavította magát, és múlt időbe tette az igét („Az én feleségem elment...”). És ezt olyan lelkiismeretesen csinálta, mintha valami kötelességet teljesítene, amivel a szerencsétlenségének tartozik, amihez még nem szokhatott hozzá, ám szeretné megmutatni, hogy teljes mértékben tudatosította.

*

„La fuite et le séjour en Égypte sont un mystère qui m'est très cher: il me soutient, il est mon modèle dans les voyages et l'éloignement.”

(Ch. de Foucauld)

Még egy olyan „találkozás”, amely oly nagy és őszinte örömben részesít, amit az élő emberek és a kedves tárgyak sem tudnak megadni. Több mint húsz éve, hogy a szamarukkal menekülő férfi, asszony és gyermek alakjában mélyebb jelentést keresek, és az emberi sors kiábrázolását vélem megtalálni benne. Itt e három emberalakban képviselve van mindkét nem és mindhárom életkor, a gyerekkor, az ifjúság és az öregség. Itt egy állat, melyhez életünk szomorú szimbiózissal kötődik. Itt a bizonytalanság, mely minden mozdulatunkat és pillantásunkat kíséri, s vele az őrangyal gondolata. Itt az elfáradás és a pihenés, a gond, a türelem és az unalom és a távoli Egyiptomba, a jobb földbe vetett remény. Mindez az élet meghosszabbítása végett, azért, hogy a gyermek megmeneküljön a szörnyű haláltól. S ez a gyermek jó harminc év múlva, mikor felnő, és beteljesíti küldetését, még borzasztóbb halállal hal, melytől nincs menekvés, és nincs Egyiptom.

*

Egy sovány, sápadt, gyengén öltözött, piszkos ember, akinek a tekintete kósza, arcán pedig meghatározatlan, ám látható bűn nyoma ül, elébe megy az utcán a járókelőknek, és koldul. Nem tudom, minek alapján ítéli meg az embereket, de látom, hogy megválogatja, kikhez megy oda. És mindenkinek ugyanazt mondja:

– Kérem önt, uram, mint az Istent. Tegnap óta semmit sem ettem.

Nyilván elég szép pénzt begyűjt imigyen rimánkodva. Ám mivel folyton ismételve a panaszt az éhezésről, és szüntelen színészkedik az arcával, az egész testével és minden izmával, eljutott odáig, hogy valóban úgy néz ki, mint egy hulla, azok pedig, akik valóban éheznek, de nem koldulnak, valamivel jobban festenek, mint ő.

Ez az ember a szerepének a betege, és hiába van pénze, bele fog halni a hazugságába, mintha tényleg éhen halna.

*

Szarajevó júliusban sem nélkülözi a frissességet. Derűsek, napsugarasak a reggelek, ám amint közeleg a délelőtt, és megugrik a nap az égen, a Bakija fölött és a Trebevic körül megjelennek a fehér fellegek, sűrű fehér, ezüstös vagy szürke felhőtömegek. És ezek a felhők, miután elértek egy bizonyos méretet, egész nap csak állnak-álldogálnak a napfényben fürdő város fölött mozdulatlanul és súlyosan, és süttetik a hasukat a nappal.

A ráérő emberek elüldögélnek a kertekben meg a balkonokon, kávézgatnak, pipázgatnak, és állandóan a szemük előtt vannak ezek a felhők, akár a selyem királyi palástok, melyek a képzeletükben bizonytalan hadjáratok és csaták látványait és a hatalom meg a pompa különös, mértéktelen képeit hívják elő.

*

Miért nem tudnak a balkáni országok belépni a művelt világba, még legjobb és legtehetségesebb képviselőiken keresztül sem? A válasz nem egyszerű. Ám úgy tűnik, az okok egyike abban rejlik, hogy itt hiányzik az ember tisztelete, teljes méltóságának és teljes belső szabadságának feltétel nélküli és következetes tiszteletben tartása. Ez a mi nagy gyengénk, és ebben a tekintetben valamennyien gyakran és öntudatlanul vétünk.

Ezt az iskolát még nem jártuk ki, s nem sajátítottuk el ezt a tudományt. Ezt a hiányosságot mindenüvé magunkkal visszük mint származásunk eredendő bűnét és a kisebbrendűség pecsétjét, mely kendőzhetetlen.

Erről kellene beszélni, és ezen dolgozni.

*

Amikor a parasztnak súlyos családi gondja van, vagy nagy kár sújtotta a portáját, *lát-ni* kell, hogyan gondolkozik, „veri a fejét” vagy búsul, mintha nehéz fizikai munkát végezne. Ül, kicsit görnyedten, verejtékcseppek lepik el a homlokát, néz maga elé, és időről időre félhangos szavak hagyják el a száját. Mindezt bizonyos súlyos, méltóságteljes komolysággal, amit a városiak és a tanult emberek nem ismernek. Szemlátomást minden gondnak, ami lesújt rá, teljesen odaadja magát, és önmagát nem kímélve emésztdődik és rágódik, míg meg nem oldja, vagy át nem vészeli. Ám éppen ezért az ő szelleme előtte és utána valóban nyugodt, és nem ismeri a mi egészségtelen nyugtalanságainkat, hiú gondolatainkat és a képzelet csiklandásait, melyek elrontják nappalainkat és éjszakáinkat, és elgyengítve tesznek ki az élet fontos és nagy erőfeszítéseinek.

*

1941-ben, Belgrád bombázása után a városlakók közül sokan menekültek az úton az Avala felé. Az egyik megkér egy parasztot, hogy vegye fel a szekerére, és vigye el egy darabon, pénzt is kínál érte. A paraszt visszautasítja. Ez tovább kérleli, hisz a szekéren még hárman is elférnének. „El – mondja a paraszt –, de nem veszek föl. Látni akarlak, ahogy gyalog mész.”

*

Nem szeretjük a korai lefekvést, sem a korán kelést, mert a betegségre emlékeztetnek, börtönrre, drámai fordulatokra és súlyos életeseményekre.

*

Egy vonat étkezőkocsijában láttam egy férfit, akinek az arca nem ismeri a mosolyt. Fojtott volt a hangja, a tartása pedig hiénaszerűen támadásra kész. Egy társasággal ült a szomszéd asztalnál, s míg azok beszéltek, ez hallgatott. A beszélgetésből kivettem, hogy nem iszik, nem cigarettázik, nem olvas könyveket, és nem jár színházba. „Én mértéketlenül élek”, jelentette ki ő maga.

Később felpozsdült a beszélgetés ennél az asztalnál, mert a hiénaszerű férfin kívül mind vörösbort ittak, és forró volt a nap. Élénken vitatkoztak. Számomra érthetetlen, helyi jellegű összetűzésekről és viszályokról volt szó. Ez a mosolytalan, magas férfi, aki nem iszik és nem dohányzik, ezúttal sem beszélt sokat. Csak egyszer szólalt fel: „Én az ilyen embert a saját kezemmel ölném meg.” És felemelte, kissé begörbítette a hosszú, szürke mutatóujját, mintha ravaszt sütne el.

*

N. asszonynak villája volt a Topcideren. Volt egy szál, érettségi előtt álló fia is, rest, tehetségtelen és elkényeztetett gyerek, aki nehezen tanult. A házuk előtt az utcán egy sor magas, lombos hársfa állt, amelyeket a község ültetett oda sok évvel ezelőtt. Júniusban kivirágoztak a hársfák, és átható illatot árasztottak, mely belengte N. asszony villáját meg a kertet körötte. N. asszony fia panaszkodott, hogy a hársillat „idegesíti”, megfájdul tőle a feje, és ezért nem bír tanulni.

N. asszony arra kérte a tanácselnököt, akit jól ismert, és valami rokonságban is állt vele, hogy rendelje el a hársfák kivágását, ültessenek a helyükbe gesztenyefákat, hogy a fia meg legyen kímélve az illattól, amit nehezen visel, s hogy tudjon tanulni.

Igaz, ami igaz, a tanácselnök nem tett eleget ennek a kérésnek, ám akkor is tény marad, hogy a hölgy valóban ezt kérte.

*

Túl sokat szenvedett ez a nép a zűrzavartól, az erőszaktól és az igazságtalanságoktól, és túlságosan is hozzászokott, hogy alattomos morgolódással tűrjön vagy lázadozzon, már ahogy az idők és a körülmények lehetővé tették. A gonoszságot forraló, bosszúszomjas gondolatok meg az időnkénti lázadások között telt el a keserves és kietlen élet. Minden másra érzéketlenek és hozzáférhetetlenek. Olykor felmerül az emberben a kérdés, nem mérgezett-e mindörökre a legtöbb balkáni nép szelleme; talán soha többé nem is lesz képes másra, mint eltérni vagy elkövetni az erőszakot.

*

Mifelénk gyakori az az embertípus, mely úgy gondolja, hogy a veszekedés tett, a gorbombaság pedig ugyanaz, mint az erő, hogy sértegetni az ellenfelet ugyanaz, mint üt-

ni, hogy a visszafogott beszéd gyengeség, az előrelátás kísérlete pedig pusztá naplopás; röviden: hogy az úgynevezett létfenntartási harc szüntelen ugatásból és vicscorgásból áll, fölváltva.

*

– Mama, mi az Istennek a vezetékneve?

– Mindenható.

– Látod! Mondom én, Haleta meg azt mondja, hogy az Istennek nincs vezetékneve.

*

Egy mozlim öregasszony fejből mondja, mintha csak olvasná:

– Az Isten sehun sincsen. Sem fönn, sem lenn, sem elő, sem hátú, sem balra, sem jobbra. Nem született, és nem is szülhet, miként meg sem halhat. Nincs alakja, és nem néz ki sehogyan sem. Ő minden. Aki kimondja, hogy „Istenem!”, és eközben az égbe mutat, az máris kitért a hitből.

*

Mifelénk az emberek, különösen a dinári típus természetében van, hogy nem marad meg egyetlen elgondolásnál, egyetlen alkotásnál sem kitartóan és következetesen, nem kíséri figyelemmel a természetes fejlődésüket, hogy hathasson rájuk. Ellenkezőleg, az első lelkesedés után odahagyja a művet, visszatér a kiindulópontra, összezavarja a forrást a gondolataival és a tekintetével, majd nagy lendülettel átsuhan a mű egész jövődjé, megvalósulatlan s csak elgondolt menete fölött, anticipálja, majd ismét visszatér a pontra, ahol a mű természetes fejlődésének abban a percében tart. Ily módon a dolgok inkább az unszolására, semmint a hatása alatt fejlődnek; mert ő nem bennük van, hanem fölöttük és mellettük. Ezért a legtöbb esetben nem is alkot műveket, és nem kormányozza az eseményeket, hanem csak reagál rájuk, mert sokkal több erőt fektet abba, hogy úttörő, bíró, harcos és néző legyen, semmint alkotó, munkás és őrző. Meglátszik rajta a hajlam, hogy ne várja be a dolgok fejlődését, és ne vegyen részt ebben munkával és türelemmel.

*

Egy kongresszuson.

Szép, magas, dús fekete hajú nő, a bőre fehér, a szeme fekete, kissé távolabb ül tőlem, és vonzza a tekintetem. De ezen a szép, szabályos, nyugodt arcon van valami halotti, távoli, mintha súlyos gond nyomasztaná, mely az embert teljes egészében igénybe veszi. Bármennyit figyeltem, nem tudtam elcsípni rajta egyetlen sugarát sem annak a fénynek, mely egyébként mindig feltűnik az ilyen szép nők arcán. – Amikor felállt, láttam, hogy a jobb lábát amputálták, egy rövid botra támaszkodva jár, s minden lépésnél alig észrevehetően fintorog a fájdalomtól. Úgy megrezsentem, mintha megütöttek volna. És miközben elnéztem, ahogy sántikálva eltávozik az egyetlen, bal, tökéletesen megformált lábán, rám is átháramlott annak a gondnak egy része.

*

A tizenötödik évében jár, ám fejlett és erős, nagy, kökényfekete szeme van, mely mindig nedves és mosolygós. Az ajka gyönyörűen szabálytalan, vidáman csucsi és súlyos, úgyhogy lassan és tökéletlenül formálja a hangokat. Az alsó s a felső ajka formáját és alakját tekintve majdnem egyforma; ezek a kissé még sápadt ajkak szinte sosem érnek össze, mert alig érintik egymást, szétválasztja őket a mosoly, s megmutatkoznak közöttük az erős, fehér fogak; ez a száj folyton kiszárad, s a lány gyakran megnedvesíti ra-

gyógó fogaival harapdálva, vagy megnyalva a széles, erős nyelvével, mely olyan, mint a piros, húsos bibe egy különös trópusi virág szirmai közt.

Köszönt nekünk. Azaz az idős asszonynak köszönt, aki mögöttem ült, ám a köszönés előbb átgördült rajtam, s csak aztán jutott el annak, akinek szánták. A köszönésében derű és ártatlan zavar bujkált. Derékban kicsit meghajolt, egy zavarban lévő, kicsit sutta és jól nevelt fiú mozdulatával. E könnyed, aranyosan mosolygó zavarban lakozott mindama feltöretlen öröm, amivel a lány, anélkül, hogy sejtelve lenne róla, mindenkint megajándékoz, aki csak ránéz.

*

Ez az ember valami szívelégtelenségben szenved. Minden pillanatban észben tartja a baját, és olyan riadt, hogy úgy jár-kél, mint egy árnyék, és úgy beszél, mint aki beteg. Az arckifejezése feszült és révedt, mint azé, aki a füléhez emeli a karóráját, hogy meghallgassa, jár-e; csak ez a karórás embernél egy-két másodpercig tart, nála meg állandó arckifejezés.

*

Elnézve honfitársainkat a színházban, a koncertteremben vagy valami előadáson, gyakran felmerült bennem a kérdés: miért olyan szembeötlőek a mieinken mindazok a fizikai funkciók, melyek a valóban civilizált emberen, míg társaságban van, ritkán kerülnek felszínre. Miközben az előadó előad vagy az énekes énekel, a mi emberünk köhög, tüsszög, ásít, nyújtózkodik, csuklik vagy sóhajtozik. Piszkálja a fogát vagy a fülét, és vakarózik, ahányszor csak rájön, és akárhol viszket neki. Nincs önkontrollja, eszébe sem jut, hogy legyűrhetné az apró és nagyobb fizikai szükségleteit, hanem ellenkezőleg, szabadjára engedi őket, és eleget tesz nekik, anélkül, hogy aggasztaná, látják-e, és hogyan véleményezik ezt a körülötte lévő emberek. Olykor egyszerűen az az érzésed támad, hogy az egész ember menten szétszóródik itt előtted. De nem fog, ne félj, a következő hangversenyre is el fog jönni – és ugyanolyan lesz, mint ma ezen. Egyszerűen nem gondol a másikkal, nem jutott még el arra a fokra, melyen az ember elkezd tekintettel lenni a környezetére.

*

A bosnyák kisvárosok kültelki részein jellegzetes kis kertek figyelhetők meg, amelyek leggyakrabban a ház mögött húzódnak, nem pedig előtte. Rendszerint szabálytalan alakúak és egészen kicsinyek, a ház háta és a szomszéd fal vagy a magas, hézagtalanul összeillesztett deszkakerítés közti árnyékos helyre szorulva. Két-három, elég magas, különböző nagyságú, rendszerint tojásdad alakú, de mindig szabálytalan formájú ágyásból állnak, melyeket mindig ugyanazokkal a hazai, ártatlanul egyszerű, alacsony növésű, élénk színű virágokkal ültetnek be: körömvirággal, sarkantyúval, violával, kakukkfűvel és harangvirággal. A virágokat olyan sűrűn és szabálytalanul ültetik, valahogy a szerencsés véletlenben bízva, hogy az ilyen ágyás – az is meglehet, hogy szándékosan – tarka szőnyegmintához hasonlít, mely sohasem lesz megszöve.

Az ágyások közti ösvények nem szélesebbek egy arasznál; éppen hogy elfér rajtuk az ember egyik talpa, miközben ülteti és kapálja a kertecskét, később azonban ezeket is benövi a zsenge fű, itt-ott meghintve a szétszóródott magokból sarjadt virágszálakkal. Szorosan a kissé mindig megdőlt kerítés mellett – mely mintha újonnan sem lett volna sem egyenes, sem sima – zsálya, nőszirmom vagy bíbor dália nő.

Elveszettnek és kicsit titokzatosnak tűnnek ezek a kertecskék. Talányos egyszerűségükben és keresetlenségükben – melynek eredete azonban szövevényes – van valami a rítusokból és a varázslásból, a túlcsonduló életörömből, melyet marokra fogott és le-

lohasztott mindaz, ami az életben nem szépség, nem játék, sem gondtalanság; de van benne valami végrendelkezés-szerű és temetői is.

Olyanok ezek a kertek, mint a megbúvó oltárok, melyek a rövid életű, fojtott, ám erőteljes érzelmeket dicsőítik, amelyek túlmennek a mindennapi, feltétlen szükségleteken, felette állnak a személyes és a közös élet kényszerein és korlátain; ezért jut nekik olyan kevés hely, és ezért ültették be és gondozták őket oly szeretettel, hogy azt első pillantásra megérezni.

*

A Zeleni venac piacon a parasztok nagyban és kicsiben árulják a bort meg a pálinkát. Az emberek palackokkal jönnek, és veszik az italt. Mindegyikük több helyen megkóstolja az árut, mielőtt megvenné. De mindig sodródniak itt szép számmal részegesek is, férfiak-nők, akik keveset vagy semmit sem vásárolnak, ám sokat kóstolnak. Mind félrészegesek vagy teljesen azok. Az italt áruló parasztok közt vannak olyan gazdák is, akik józanul és elővigyázatosan azon vannak, hogy minél jobb vásárt csapjanak, de akadnak olyanok is, akik szintén isznak. Mindebből részeg láрма kerekedik vidám kiáltozással és szellemes tréfálkozásokkal. „Rajta, rajta, emberek, csak gyorsan, amíg a készlet tart! Az áru beszél – a gazda ugat. Nyomás, emberek!”, kiáltozik egy szánalmasan öltözött, piszkos és borostás, ravasz arcú paraszt. Egy boroshordónál hosszú kvaterkázás folyik a félrészeg polgárok meg az ugyanilyen pityókás árus közt. Egy kövér, püföft férfi, télikabát nélkül, pedig november van, így magyaráz: „Menj egyenesen, és tégy jót, és ne félj senkitől.”

„Csúszik, mint a kúti víz”, kiáltozza egy paraszt.

*

Mindenütt belebotlik az ember az ilyen turistákba. Fiatal emberek, ketten-hárman, vagy ifjú párok, gyakran öt-hat éves gyerekekkel utaznak az autójukkal országból országbá. Ha nem találnak szállást a hotelben, vagy takarékoskodni akarnak, sátrat bontanak, és – kempingeznek. Estefelé látni lehet tábortüzeik kékes füstjét: a tűz körül szorgoskodik az asszony, az ember pedig javít, megerősít valamit a sátoron, miközben a gyerek a fűben játszadozik.

Elnéztem őket kora reggel, amikor felkelnek, kicsit duzzadt arccal és kócosan, ám nevetve, vidám csatakiáltásokat hallatva. Az asszony öltözködik és fésülködik, a férj borotválkozik a sátor lapjára akasztott tükör előtt, a gyerek pedig a napon hunyorogva várja a konzervreggelit.

Mint minden újdonság, ez is zavarba hozza egy kicsit azt, aki nem szokott hozzá az ilyenfajta utazásokhoz. Ezek az emberek mind keresztülmentek a háborún és a kaszárnyán vagy a lágeren, vagy legalább valami ifjúsági szervezetben, ami nem áll túl messze ezektől. Mindenképp van ebben valami háborús és ősi és primitív. A két utóbbi nagy háborúban emberek milliói vágtak neki a világnak saját akarattukból vagy kényszerből, és most, úgy látszik, nem bírnak megállni, nem tudják föladni a szokást, hogy behatoljanak idegen országokba, még ha csak útlevéllal is, hogy legyűrjék a teret és az ebből fakadó nehézségeket, hogy „feltalálják magukat”.

Az autóikban festői rendetlenség: üres Chianti-palack, egy doboz jugoszláv cigareta, amerikai konzerv, jelvények, zászlócskák, turistaprospektusok és reklámok az országokról, melyeken végigmentek, képes magazin képregényekkel, rádió, amelyből mindig ugyanaz az ütemes néger zene szól, piros vagy sárga műanyag étkészlet.

Mindazzal, ami rajtuk és körülöttük van, hazájuk fejlett ipari termelésére emlékez-

tetnek, ám ugyanakkor a sátoros cigányokra is, akik az én gyerekkoromban a házunk közelében vertek sátrat, amit mi, gyerekek izgatott kíváncsisággal fogadtunk, a szüleink pedig bizalmatlanul és óvatosan.

*

Fiatal pár a strandon, férj és feleség. Ujjukon karikagyűrű. Mellettük két éves gyerek. A nő olvas. A férfi semmit sem csinál, és minden percben beszélgetést kezdeményez. A nő kéri, hogy hagyja őt nyugodtan olvasni. Idegesség és rosszmájúság nélkül mondja ezt. Rövid hallgatás után a férfi megint beszélgetni kezd.

– Na jó, teneked Hemingway érdekesebb, mint én?

– Ez nem jó hasonlat – mondja a nő szárazon, és tovább olvas.

Valamivel később a férfi ismét belekezd, eléggé fölöslegesen.

– Na jó, de ez azt jelenti, hogy ő jobban érdekel téged.

– Mondom: ezt nem lehet összehasonlítani!

Hallgatás.

Mindketten egészségesek és szépek, és mindenben boldogoknak látszanak.

*

Beszélgetések Szarajevó peremén.

Valahogy hosszan elnyúló, kedvetlen délután. A földön is, az égen is a kietlenség és az unalom határozatlan színei. Egy idősebb, vézna férfi a régi temető rogyant kerítésére támaszkodik. Nem messze tőle, a meredek, hepehupás utca közepén néhány kölyök. Megtorpantak, mint egy támadásra készülő kis csapat, hangosan civakodnak, senki senkit nem hallgat meg és nem hall, hisz köztük minden csak játék, mely magában hordozza értelmét, nem pedig abban, amit mondanak vagy tesznek. Egyikük, mint egy zászlót, magasra emel egy kétágú botot, melyen egy megölt denevér csügg.

A kerítésre támaszkodó ember hosszan elnézi a gyerekjátékot. Amikor egy kicsit elcsendesednek, erőtlen, ám korholó hangon előadja nekik, hogy a denevér ártatlan, mi több, már-már hasznos állat, melyet nem kell megölni. A kislány elnémulnak. Aki a botot tartja a denevérral, az jön a legjobban zavarba. Lesunyt szemmel, kissé lejjebb eresztett karral áll. Mégis ő talál először szavakat, egy elnyújtott és dacos

– Miiii? – hagyja el a száját.

– Hát igen, bűn; ez nem kígyó.

– Akkor... mért hasonlít kígyóra? – mondja a gyerek kicsit habozva.

Mindjárt a segítségére siet egy másik, apró termetű és pimasz kölyök.

– Mért nem hasonlít...?

Nem jutott eszébe, mire, és elhallgatott, de mindjárt felharsant egy harmadik gyerek, gúnyosan, vidáman:

– Mért nem hasonlít... macskára?

Ez egyszeriben feloldotta a zavart, és elvágta a csöndet a gyerekek közt. Mind egyszerre kezdtek zsidongani, csúfondárosan nevetős arcukat az idős ember felé fordítva.

– Mért nem hasonlít tehénre?

– ...lóra?

– ...házra?

És ezekkel a szavakkal, akárha csatakiáltásokat hallatva, továbbmentek, rézbőrűek csapata magasan a fejek fölé emelt tróféával.

Az ember, aki mintha a hátával támasztotta volna meg a temető kerítését, utánuk nézett.

– Megölnétek ti a macskát is. A lónak is kitepnétek a farkát. A házat is romba döntétek, amilyenek vagytok. És...

Nem lehetett hallani a mondókájának a végét, mert az már csak halk mormolás volt, a fogatlan száj kérődzése.

Ismét elcsendesült minden. Még hosszabbra nyúlott a délután, még nagyobb lett a kietlenség.

Darányi Sándor

A LIPÓTMEZŐN

„– Hamvasztás lesz? Azt hittem, nincsenek rokonai. – Egyszerűbb így. – A papírjai, tessék.”
Nem haltál meg, ha nincs róla bizonyítvány, s nem is élsz,
Míg hátára nem kap egy árkus. E nyomortanyán
A köztes lét erjed, kádakban a bor, mit az árnyak
Hörpölnek. Málló vakolat, rozsdás, kilógó csövek
A vécében, kipukkadt a tolószék
Mindkét gumija.

Az alagsorban szegényházi vásár.
Ruhák közt turkáló páriák.
Az udvar keramitja csupa só.
Ételhordóján merengve a pizsamás
Rád vakkant, egyre szerencsét kíván.

Hogy az öregeket szedelőzködni látom,
Egy kép motoszkal bennem mostanában.
Mint pavilon a ködben, elterül,
Forogni kezd, örvénylő golyohad
Rusznál, a Duna felett, hol vashíd
Szeli ketté az árteret. Rekkenő napon
Slapic lépett elő a szürke vasoszlop
Mögül, igazoltatott, nem érdekelte, hogy pisilned
Kellett. Soká forgatta vörös útlevelünk,
Te egyik lábadról másikra álltál, a topolyák
Sorfala messze, az irtáson drótkerítés;
Végül jól kiléptünk. A folyam elmaradt.
Máskor Periprava előtt, hajnalban, egy traktor pótkocsijáról
Haldokló golyót láttam, nekirepült a
Távvezetékeknek, vonaglott, a pillantása azonban
Maradt, ami volt, az a kissé értetlen, kívülálló
Szem, mint akit vagy cserbenhagyott
Mimikája a döntő pillanatban, vagy

Szelídebb a végnél, melyet nem ismer,
S nem tudja, ha mindjárt.

Azon tűnődöm, boldogok voltunk-e aznap?
S mit változtat, ha nem. Mindig az ablak
Győz végül, a kilátás, hogy lesz ez még így sem,
Kunkori szúnyogháló, felpöndörődő, semmirekellő;
Méregetem a párkányt, a szomszéd pavilont, fülelem
Az infúzió szörcsögését, hátha
Kiragyog a múlt, megszépül az ártér,
De nem, csak a szél áll el, csak a hó
Pilinkéz, parkra vattakabát.

MINT EGY KIRÁNDULÁS

Ha a legjobbat adom is, rossz mindenképpen:
Ebben fáradtam el.
És nincs már más, csak ez a kimerültség,
Hogy folyton hegyre fel.
Se völgymenet, se potyaút, se ingyen-
Jegy; minden csupa átmenet,
Mely kezdetébe vezet vissza,
A jövő helyett.

Fekszel az ágyon, zihálsz görcsösen, kibontva pelenkád.
Megint nem sikerült.
Az ágyneműt is mosni kell. Szívószálon itatlak.
Szobádra csend terült.
Az óra rég megállt, a feszület szóltan;
Iszony és megszokás
Közt őrlődünk, szemek a malomban –
Mint egy kirándulás

A senkiföldjére, expedíció a pokolba, a szenvedés
Bozótján át veled,
Hol eltűnsz majd váratlanul, elnyel a föld, kiürül
Hályogos tekinteted,
Fel-alá száguldó szemed megtorpan, álomi ébren-
Léted kiszakad,
S mint toll felhőzik ki belőle a lélek,
A rémült, a szabad.

VALE

Ez az öl szült: fehér füstpamacs.
 Ez az emlő táplált: csüggedt bőrszirony.
 Az ajk ez, mely hozsannát trillázni fölöttem
 Dalra fakadt, míg Jézusát keze tisztába tette.

De a kép nem lépett elő a tükörből.
 A jajsztótól a szív meg nem hasadt.
 Én sem lettem megváltó. Minden ment tovább.
 Most pedig itt ez a vég, ez az ócska ciha:

Rád borul, alvó váz. Tudatod cihelődik.
 Hagyd mind a gyertyalángot; ne kapaszkodj
 A virrasztóba, ijedve új állapotodtól.
 Nincs hova lépned, túl zuhatag peremén.

Míg szólni tudtál, ugyanúgy szeretttél.
 Míg ujjad babrált, még ciróगतott.
 Órizlek. Itt leszel. Menj most nyugodtan.
 Pihend ki életed daganatát.

Mészöly Miklós

A ZSIDÓKÉRDÉS ÚTVESZTŐI (II)

Magyar reflexiók

Közzéteszi Wilhelm András

(Sigfried és a húségbizonyíték)

A zsidó sorsérzékelés különös rövidzárlatától jutottunk idáig. Lélektani légkörét próbáltuk megközelíteni, hogy a németiség-zsidóság viszony specifikumához is közelebb jussunk – ti., hogy miért kellett a judaizmus-kereszténység antinómiának ebben a viszonyban olyan képletté összeállnia, amilyenné összeállt és a fasizmusban lelepleződött. A kérdés további kitérőt igényel, hogy az összefüggések még világosabbak legyenek.

Peter Lilienthal filmrendezővel nemrég interjút készítették, ott olvashatjuk: „...*olyan családból származom, melynek tagjai pontosan olyanok, mint a filmjeim »kisemberei«, akik soha sincsenek felkészülve a történelem fordulataira. Vajon mit érthetett annak idején anyai nagypám családja abból, hogy merre halad a világ Németországban? Semmit; komolyan mondom,*

még a neve is erre vall: Sigfried Izrael volt a keresztnéve. Azt hitte: elég »hűségbizonyítvány« németsege mellett az ősi germán név...

Kísértetiesen ismerős sorok. A '14-es háború végéig a mi társadalmi fejlődésünk is nagyjában hasonló ellentmondásokkal harmonizálta a zsidókérdést – egy-egy „eset” mélypontjától és hullámverésétől eltekintve. Ami a reformkorral mint szellemi-politikai érlelődés megkezdődött, annak eredménye a zsidókérdésben különösen reményt keltőnek mutatkozott a dualizmus, a millennium elő- és utóidőszakában. A közös érdekű, a közös jelenlét nem kis hagyományaira támaszkodó együtt munkálkodás példáját adta, az érzelmi demagógiát beszédes tényekkel cáfolta. Noha a baljós csendstratégia árnyékában. Mint a németeknél s még sok helyen. Ennek ellenére ami feszültség volt, *korrekt* feszültség tudott maradni. S ez nincs ellentétben a Tiszaeszlár kapcsán mondottakkal: a helyzet összetettségét, az áldemokratizmus kórképét mutatja. Mégis volt és kellett legyen távlati esély is, hogy az irracionális feszültségek a maguk egymást kiegészítő dinamizmusában találják meg a megoldásukat: a hasznos adottságkülönbségek felismerésében. Ha nem ilyen lett volna az egyenleg, a zsidóság nem érezhette volna olyan vonzó és boldogulást biztosító helynek Magyarországot, mint ahogy a lélekszám növekedése bizonyítja. Ugyanez mondható el a régi Monarchiáról, Németországról is – nálunk azonban a fasiszta háború sem változtatott ezen. S ez nem figyelmen kívül hagyható.

Mint ahogy a tömeges Amerikába vándorlás ténye sem. Ennek a kivándorlásnak nagy hagyománya van, már jóval korábban megkezdődött, a háború után újra megnövekedett, de motivációja döntően más, mint az európai, a keletről nyugatra vándorlásé. Amerika mint nemzettest eredendően szabadon választott haza (a feketéket kivéve), önkéntes kisebbségek, diaszpórák ötvözete – ami nem jelenti azt, hogy az indiánok és általában a színesek „jelenlétének” máig elintézetlen erkölcsi, politikai és társadalmi problémájától mentesek. *A zsidóság számára* viszont kétségkívül kevesebb potenciális és gyakorlati veszélykihívást jelent egy ilyen nemzettest, mint azok a nemzetállamok (elsősorban egyes európai államok), melyeknek a történelmileg kialakult értéksúlypontja pontosan az ellenkezője. Persze adódott s adódhat Amerikában is őket érintő megkülönböztetés, de az eddig még sosem fajult a nemzeti sorshoz való kötöttség kétségbevonásáig, *idegenségük* kinyilatkoztatásáig, durva éreztetéséig – mint a színesek esetében. A két kérdés nem összemosható. Amit a *Nouvel Observateur* cikkírója „*váratlan katasztrófa*” lehetőségeként felvet, azt ott valóban csak a gazdasági-politikai feszültség robbanthatná ki: a zsidóság befolyásának olyan monopolizálódása, mely a nemzettestet közösen vállalt egységén belül jelentene veszélyes kihívást – ti. a szintén saját „mássalgal és gyökerekkel” rendelkező többi amerikai befolyásával szemben. (A Ford által támogatott széles körű antiszemita agitáció például ilyen jellegű volt.) Aminek egyúttal következménye is, hogy az a háttér-motiváció, melyet elemzésünk itt középpontba helyez, Amerikában még elfojtásként is halványabb. A másság-idegenség kölcsönössége jótékonyan háttérbe szorította a vallásos türelmetlenség irracionálisát és hagyományát – következésképp azt is, ami *eltolásként* ráépülhet. Másrészt ebben a szférában is elfogadott lett az általános versenyszellem (reklám, toborzás); és ez a legrosszabb esetben is a „piac” feszültségét teremti meg a hitek, hagyományok között, de nem irracionalizálja őket. Olyan ideológiájú és gyűlöletháterű faszizmus, mint amilyen a német volt, Amerikában elképzelhetetlen. (Az idegenség kérdését ott csak az indián vethetné fel.) Így általános vonzerejét nagy valószínűséggel éppen az adja – a „gazdaságító” eltekintve –, hogy korszerűnek ítélt és érzett *felszabadulást* ígér, távolodást a ha-

gyománys „nemzeti” irracionális rétegzettségétől, mely már korlátozó közérzet is lehet. („*Nézzek immár nagyobbakra is*” – írja Ady.) Nem nehéz belátni, hogy a zsidóság számára mindez a szokottnál csábítóbb lehet. De csak *lehet*. Lebecsülnénk Európa változatlan vonzerejét, ha túlzottan általánosíthatónak gondolnánk a fentiek érvényét. Erős tények, melyek az Amerikába áramlást motiválják zsidók és nem zsidók számára, de nem feltétlenek. Még akkor is, ha a mai legfejlettebb civilizációs szinten csábít is a nagy kísérletre: különböző fajták *önkéntes* társulására, *egyenjogú* államok közös államkeretében. Nagy kísérlet, de nem teheti zárójelbe, amit a klasszikus nemzetállamok eddig létrehoztak, s ami szerep még rájuk vár – ha képesek lesznek a szellemi korszerűsöedésre.

Nálunk – de ugyanúgy Németországban is más vagy hasonló jellegű okból – a millenniumi remények szertefoszlása, majd a Trianon utáni sorselégedetlenség átlagszinten – kisiklatta a magyarság-zsidóság viszonyát. Fontos adalék viszont, hogy ahol közösen kerültek kisebbségi sorsba, ott az együvé tartozásnak és bajtársiasságnak új, elmélyültebb formája tudott megszületni, minden önvizsgálódási járvány nélkül – s ez nem kíván bővebb értelmezést. Erdély szép példája volt ennek, és ma is az. Kétségkívül elősegítette ezt a szombatosok, unitáriusok vallási és társadalmi összefonódottsága is Erdéllyel, olyan háttérrel biztosítva, mely inkább a rokonságot, mint az antinómiákat tette belső élménnyé. Másra hívja fel a figyelmet egy csehszlovákiai adat, mely gondolatmenetünkhöz is társítható. A Masaryk-féle politika a zsidóságnak lehetőséget adott, hogy revízió alá vegye nemzetiségi hovatartozását. A korábban magyar nemzetiségű zsidók többsége a cseh nemzetiséget választotta. Kérdés, hogy miért. Erdély többnemzetiségű múltjában – úgy tűnik – a zsidóság számára mindig természetes gyökeret jelentett az erdélyi magyar kultúra s annak légköre. A csehszlovákiai volt magyar országrésznek már a földrajzi adottságok miatt sem alakulhatott ki hasonló kulturális autonómiája; történelmileg Magyarország vonzásában élt. Mint az akkor még nemzetiségstátusú szlovák lakosság is, az elkülönülés és egymásrautaltság feszültségeivel együtt. A Trianont követő időszak nemcsak gyanakvást, de légüres teret is teremtett. A magyar lakoságnak gyakorlatilag nem maradt más saját támasza, csak az az ön maga, amellyel hátere nélkül rendelkezett. A zsidóság helyzete lélektanilag annyiban volt más, hogy az országon belül adva volt egy olyan potenciális vonzási-kötődési centrum, amely iránt korábban sem lehetett közömbös, de a hirtelen talajvesztettség légkörében természetes háttérrel is ígérhetett – az elveszített helyett. Ezt képviselte a Prága központú diaszpóratömörülés, mely a közép-kelet-európai zsidó szellemiség és hagyományörzés szempontjából nagy történelmi múltra tekinthetett vissza. Ugyanakkor jellemző sajátja volt, hogy erős elkülönültségben őrizte meg magát a cseh társadalmi közegben; helyette sokkal inkább egy *monarchiás németség* szellemi légköréhez tudott kapcsolódni. Viszont a hozzá közeledést és kapcsolódást a cseh nemzetiség vállalása könnyítette meg, s tehetette pszichésen természetessé, hiszen ez a zsidó diaszpóra kezdetől cseh nemzetiségűnek vallotta magát. A zsidóság németséghez való történelmi viszonyának valóban különleges esete ez – egy hasonlóképpen „megcsavart” döntési mechanizmus tükrében.

A monarchiás németségnek nálunk is megvolt a vonzereje, és nem csak a zsidóság számára. De ez a magyarság és zsidóság között nem teremtett szellemi-kulturális elkülönülést. Ha szabad így kifejezni magunkat, nálunk „magyarabb” volt a zsidóságnak nemcsak Budapesten, de vidéken is sok szálon meghatározott „németsége”. S talán épp a legkiválóbbak statisztikája bizonyítja ezt. Kafka olyasmit hozott létre németül, amihez a területenkívüliséget biztosította Prága; Füst Berzsenyihez tért meg ko-

losszálisan. Ezek nem értékelések – tények. A fasizmus ilyen előzményekbe taposott bele. Érthető, hogy utána új érzékenységi góccok születtek, régiek új fénytörést kaptak. Kölcsönösen kezdett halványodni a múlt, melynek eredményei nyugat-európai összehasonlításban is megállták a helyüket. De hogy mégiscsak kezdetét jelentették a gyógyulásnak, Peter Lilienthal sorai is sejtetik. A kétértelmű tünetek sehol sem hiányoztak a térségben. Ha politikai-szociológiai vetületében akarnánk sommázni a lényegét, így fogalmazhatnánk: az a kényszerképzet uralkodott (és nem évül), miszerint *nem tartozik* a nyilvánvaló emberi-demokratikus jogok közé, hogy valaki az áthasonulásnak abban a formájában vagy egyáltalán anélkül lehessen *korrekt állampolgár*, amelyet öntévesztés és hazugság nélkül érez vállalhatónak. A „Sigfried” erről beszél képletesen és nyíltan. S egyformán érvényes arra az esetre, ha csak kényszeredett kompenzálást takar mint „hűségbizonyíték”, és arra is, ha a valódi áthasonulás megejtő neofitasága. Jelzi, hogy az elintézetlenségek úgy temetődtek el, hogy „halottnézésre” nem került sor. S így nem is kaphatta meg társadalmi természetességét a demokrácia közhelye – ti. az, hogy a közösen vállalt nemzeti léten belül sem az ún. államalkotó néphez való tartozás, sem a teljes asszimiláció lélektani hitelessége és állampolgári értéke *nem becsülhető többre*, mint azoké, akik pszichésen csak korrekt állampolgárok tudnak, illetve akarnak lenni.

S ehhez mindjárt hozzá kell fűzni az antiszemita durva következtelenségét. A „korrekt állampolgár” jelentéstartalmát zsidókkal kapcsolatban eleve ellenséges tartózkodásnak, kívülállásnak, vállalt és fitogtatott idegenségnek, kozmopolitizmusnak stb. bélyegzi, s mint ilyet építi bele az előítélet-rendszerébe. Nem zsidókkal szemben ezt nem teszi, vagy nem ilyen hangsúllyal. De ami leginkább leleplező: a maga számára éppenséggel mást igényel. Választott új hazájában például elvárja és természetesnek találja, hogy érvényesülését megkülönböztetett módon ne akadályozzák, pogrom ne fenyegetse, megbízható állampolgárnak tekintsék, de közben legyen joga hozzá, hogy kedve szerint őrizze vagy ne őrizze faji hovatartozását, sajátosságait, rokonszenveit; hogy szervezkedhessen stb. Idegen társadalomba bevetve, bekéredzkedve – a magunk féltett bőréből kiindulva – azonnal érzékenyebbek leszünk az emberi jogok egyetemes érvénye iránt. Ha *mi* követeljük és éljük ezeket a jogokat, egyszeriben természetes lesz, hogy azok a befogadó ország érdekeit kifogásolható módon nem veszélyeztetik – sőt liberalizmusának, demokráciájának, nagyvonalúságának, magyarán: igazságérzetének a díszére válnak. Otthon ezzel szemben mindig készebbek és alkalmasabbak vagyunk a különbözőképpen ideologizált jogfosztások és korlátozások jogosságát másokkal szemben elfogadni. Különösen a politikai emigrációk örök görbe tükre ez. Persze az emberi helyzeté is.

Végül kiegészíthetjük mindezt egy finomító megjegyzéssel, mely a kérdésnek egy másik összefüggésére utal. A *már* Izraellel rendelkező zsidóság problémáját – megőrizve és fenntartva, ami sajátos benne – az eddiginél egyértelműbben lehet már összevetni az általános kisebbségi kérdésekkel is. Amikor antiszemiták vagyunk, az eddiginél „figyelmeztetőbben” kell megélnünk, hogy az indulat lélektanát tekintve teljesen hasonló pályán mozgunk, mint amikor románok, szlovákok, magyarok stb. táplálnak egymással szemben gyűlöletig elmenő ellenérzést. Mint néplélektani torzulás, egyik sem menthetőbb a másiknál. Targyszerűen nézve valóban az a helyzet, hogy minden kisebbségnek (néhány kivételtől eltekintve) elvileg megvan a lehetősége a maga alijájára. Elvileg van „menedékük”: ősi szent föld, ősi föld, őshaza, anyaország; vagy csak ezeknek töredéke, ahová idegenből vagy elszakított, elveszített, egykori országrészből

kell, illetve lehet visszatérni. Mint ahogy az ilyen exodusok, visszavándorlások tegnap és ma újra kényszerré váltak. Ezek a megoldások a történelmi abszurd kiáltóan anakronisztikus formái. Egyrészt, mert a *nemzetek közti* öikuméniának, az erre való ránevelődésnek kizárólag a jogbiztosított kisebbségi lét, diaszpóralét lehet a záloga, sőt előfeltétele. Vagyis annak, hogy bárki teljes jogúan megmaradhasson ott, ahol a gyökerei vannak, elmenjen onnét, és visszatérjen, ha akar. Másrészt, miután gyakorlatilag homogén nemzettest nincs, a kisebbségi lét, diaszpóralét *nemzeti* emancipációja nélkül sikeres *nemzeten belüli* demokratizálódás sem lehetséges. Ha a zsidókérdés próbáját nem tudjuk kiállni, jogunk is vitatható lesz, hogy kisebbségi vagy diaszpórákérdésben egyetemes jogokra hivatkozzunk. Vagy ami ugyanaz: ha nyilvánvaló jogtiprást jogok győzelmének nyilvánítunk. A hatalom ilyen önigazoló fellengzőségében legalább akkora többletvészély van, mint az antiszemitizmus agitációs módszerében, mikor faji, nemzeti, népi stb. értékek és érdekek védelmében lép fel.

S legvégül: itt bukkan elő ismét a kérdés, hogy a fasizmus a zsidóban mit próbált elpusztítani: archaikus idegent vagy archaikus rokont? Illetve: Sigfried Izrael honnét hívta, miből mibe akarta átmenteni azt, aki ő volt. És ki volt ő?

(Gettó és választottság)

Az európai gettók történetében a zsidóké mindig kivételezettnek számított. S főképp azért, mert nemcsak kívülről *parancsolt* volt, hanem belülről *igényelt* is, noha a két motiváció mindvégig bonyolultan egymásba szövődött. Azokban az országokban, ahol a polgárosodás hamarabb kezdődött meg (és itt Magyarország Nyugat legszélső határán fekszik), ez a folyamat hamarabb biztosított lehetőséget olyan zsidó elkülönülésre, mely gettó volt ugyan, de már a zártság „oldottabb” formáját is jelenthette: előbb tudott hasonlítani azokhoz az elkülönülési formákhoz, melyek minden település fejlődése során jobban vagy kevésbé kirajzolódtak. Ennek maradványait vagy új változatait a modern településszerkezetekben is bőven megtaláljuk. Ma ugyan már más településtechnikai szempontok a döntőbbek, de a speciális elkülönülési hajlam ennek ellenére igyekszik érvényesülni. (A zsidóság számára a mai New York-Manhattan alakulhatott legjelentősebben ilyené, ahol az egyéb központosulások mellett az ő jelenlétük a leghangsúlyosabb; Jeruzsálem, Budapest csak utána következnek.) Az ilyen településen belüli eloszlásszerkezeteket történelmileg a foglalkozások, hivatások tömörülése, a rang, vagyon, felekezeti, faji származás szerinti elkülönülés határozta meg a különböző osztályok nagy családján belül. A zsidóság beilleszkedése ezekbe a szerkezetekbe hosszú időn át tiltott vagy külön engedélyhez kötött volt. Közép-Kelet-Európában és Oroszországban a legtovább, így a „gettószindróma” is ott maradt inkább élő, megteremtve modern-pszichés változatait. A zsidó gettót *minden más* vallástól és fajtól való elkülönítésként kellett megélni. Ez pszichésen azt jelentette, hogy művi hangsúllyal teremtődtek feltételek, melyek a gettólakók *valamilyen*, tehát *természetes* másságának közérzetét és tudatát – vallásuk és fajuk eredendő egysége folytán – irracionalizálták, vagy akár ontológiai-metafizikai másságként erősítették meg, és szentesítették. (A „titokzatos nép”). S ez elvileg akkor is így lett volna, ha a gettó lakói nem hittek volna benne. Így eleve feltűnik a *ráfogás* mozzanata; anélkül, hogy ez a választottság-külde-tettségek közérzet lényegét érinthetné. (Más aspektus a zsidó vagy keresztény teológiai álláspont. A mi megközelítésünk kizárólag gyakorlati-lélektani – miután az antiszemitizmus ebben a szférában okoz sebesülést.) Kérdésfeltevésünk tehát csak az, hogy a választottság mint minőség mennyiben és miként lehet függvénye külső társadalmi ma-

gattársnak és döntésnek, s ez hogyan találkozik a címzett tudati tartalmaival. Illetve hogyan akkor, ha a gettósors elfogadását hit támogatja.

Bizonyos, hogy a kívülről parancsoltság minden feltételt biztosított, hogy a gettó lakóinak *világi* értelemben is tudati problémája legyen – ha más nem – a *negatív választottság* mint vád és éreztetés. Párhuzamosan azzal, amit a Szent Könyvekből (s egyúttal történelemkönyvekből) másfelől tudtak; illetve hinniük is kellett. Figyelemre méltó, hogy az utóbbinak máig ható kritikus vetülete is van – s ez éppen a szocialista társadalmakban válhatott elfojtott komplexussá. Számos zsidó, köztük reprezentatív személyiségek vállalják politikai-ideológiai alapon is az ateizmust, ugyanakkor nem zárkóznak el a rituális együttlétektől, szertartásoktól, vallásuk szerinti temetést kérnek stb. Nyilván a hit és származás pszichés oszthatatlansága teremt itt következtelenséget, mely kétértelműségben stabilizálja a személyiséget. Ez bonyolultabb létezési ponthelyzet, mint a kikeresztelkedés. Itt nem csak azt kell megélni, hogy a vallásosság kiesésével sem szűnik meg az antiszemitizmus „figyelmeztetése”, hanem azt is, hogy a hovatartozásnak nincs általános („nemzetközi”) dimenziója, amelyből *származni* lehet. A legbelső lelki élet és hangoltság pedig – különösen az elmúlás tényével szemközt – legalábbis emlékeztet erre. S ez a vallásos *visszakapcsolásba* is belebonyolít. Egy nem zsidóból lett ateistát ez nem „fenyegeti”.

A pszichés helyzet tehát mindenképpen választ követel: a negatív megkülönböztetés irracionálisát a tudatban helyére kell tenni. Több vonatkozásban láttuk, hogy az emancipáció nem minden rekeszhez kulcs. S tudjuk azt is, hogy amit a valóság közvetlen indokoltság nélkül közvetlenné tesz, egy bizonyos ponton túl bizonyítás nélküli meggyőződésre, axióma felvételére kényszerít: a hit így kér helyet a logikában. Az antiszemitizmus hasonló kényszerítéssel állítja élére a kérdést: ki vagyok mint zsidó, s ha olyannak ítéltetem, amilyennek ítéltetem, az milyen axiómára támaszkodva magyarázható és megérthető. Egy ilyen tisztázás funkciója nem olyasmi, amiről le lehet mondani. Élő vallásosság esetén nincs szükség ilyesmire: a választottság közérzetében siker és megpróbáltatás egyformán értelmet kap.

A kérdések viszont nélküle is ugyanúgy fogalmazódnak meg, csak most világi hangsúllyal: miért érvényesek rám külön játékszabályok a gyűlöletben és tűrésben? – ha rajtam múlik, mi az ok, melyről magam sem tudok? – ha ráfogás, mi az igény másokban, melynek nem tudok megfelelni? Sarah Bernhardt *bon mot*-ja: Mi lenne, ha antiszemitizmus helyett a nem zsidók, keresztények valóban különbek lennének, mint mi? – De van más determináns is. A psziché a legteljesebb belső átalakulás esetén is fontos jegeket őriz meg múltjából. Nyilván még fokozottabban, ha évezredek faj-vallás közérzet a háttér. Elszakadást még hasonló vallásos motiváció nélkül sem tapasztalunk, a gyökerek elfelejtetten is vízjelezik a mindenkori magatartásformákat, karaktermegnyilatkozásokat, az életvezetést stb. A gyökerek magukat továbbítva hoznak létre *új minőséget* a keveredésben; s a történelmi zsidóság relatív vérségi-szellemi belterjessége sajátosan nehezíti ezt. Vallásos tudattartalmaik és beidegzéseik – elvilágiasodott formában is – kritikusabban tudnak belejátszani a személyiség-egyensúly alakulásába. A választottság-küldettség pedig – mint örökségük magmája – már alapképletét tekintve is kiélezett konfliktusgóc az *ember* egyetemes elhivatottsága szemszögéből. A társas együttélés történelmi folyamatában, immár igazságtalan következményekkel terhelve: ez tudott szembeállítódni a „*minden ember fenség*” axiómájával, mely az önértékelés egyetemes bázisa. S amit a történelem valóban realizál is, a maga rotációja szerint. Más fogalomra téve a hangsúlyt: egy egész nép fogadta el, hogy kollektív és

személyes fennmaradásának, önértékelésének eszmei biztosítékát predestinációs *magántulajdonának* tekintse; amibe csak beleszületni lehet. (S ami majd a zsidóság-marxizmus viszony összefüggését teszi speciálissá – különösen a mi térségünkben.) Mindehhez ugyanakkor szorosan kapcsolódik a zsidó vallásos gondolat jellege. A zsidóság a vallástörténetben már rég formálódó monoteizmus eszméjét olyan időpontban tudta „felkínálni”, mint hasonló eséllyel korábban egyetlen monoteista tendenciával rendelkező vallásos eszme sem. Befogadására a világtörténelem legnagyobb *központosító* vállalkozása, a Római Birodalom állt készen. A bibliai „eljövetelnek” így politikai evidenciája is volt – s ha úgy vesszük, a teológiai álláspont itt teljesen egybeesik a történelmi szükségszerűséggel is. A zsidó szerep viszont itt vált kétszeresen kritikussá mind vallásos, mind világi értelemben. *Vallásos* eszméjét ugyanis nem ő, hanem a kereszténység tehetta meg egy új *kultúra* és *civilizáció* alapjává azáltal, hogy a római eidosz saját *világi* megvalósításának kiteljesítéséhez a kereszténységet választotta, nem a zsidó vallást. Más vallásos és nem vallásos eszmék közegeiben hasonló feladatot végzett el s szerepet töltött be a görög eidosz. Mindkettő mindenekelőtt olyan mércét adott, mely nem maradt meg az abszolutizált saját törvény módosíthatatlan pozíciójában: „augurságukat” úgy fogadták el viszonylagosnak, hogy folyamatosan *befogadtak*. Azaz: *fejlődőképesen* maradtak önmaguk. A zsidóság sorsalkulásában a választottság „kisajátítódása” axiomatikus kihívássá lett.

Próbáljuk azonban tovább részletezni, hogy miért kritikus helyzet ez, függetlenül attól, hogy hit támogatja-e vagy a diszkrimináció teremt hozzá önmitologizálásra is készítő lelki miliőt. Először is olyan irracionális determináltság a kiindulópontja, melyben szükségszerű *látszattal* van benne az önkiválasztottság, az önküldettség pszichológiai eleme is. S ez már nem esik messze – még ha *visszahatólagosan* is – attól a belső hangoltságtól, melyet metafizikai exhibícióval, narcizmussal lehet jellemezni. Ez pedig – a vallási háttér közvetlen közbejötté nélkül is – a pszichés mechanizmusok világi meghatározójaként is érvényesülni tud. Gyakorlatilag ez két véglet kristályosodását teszi lehetővé: egyrészt az Istennek-sorsnak-körülményeknek már-már a létezési élehetlenségig kiszolgáltatott *jámbor* típusát – másrészt azét, amelyik a létezési élelmisségben, előnykihasználásban, szerepvállalási nyugtalanságban és készségben megkülönböztetetten *dinamikus*. Természetesen mindegyik az általános tipológiának is két véglete. Sajátos zsidó hangsúlyát azonban – s főképp az antiszemitizmus torzító értékelésével fölnagyítva – csak olyan háttértől kaphatta, amelyik nem „általános”. Ilyen háttérnek gondoljuk az agyonhivatkozott gazdasági monopóliumra való törekvést és képességet? S azok a népek, melyek szintén élen jártak és járnak ebben? Másról van szó. A zsidóság esetében egy eredendően, aprólékosan szabályozott, tudatosan nyilvánossá tett *igazság* és *titokhordozás* szerepének *önveszélyes* vállalására került sor. Egy ilyen képlet pedig magában hordta a *homogenitás fejlődésképtelenségét*. Nem minden vonatkozásban volt ez így, de ahol igen, ott ellentmondásosan: szó szerint és mégsem úgy. A paradoxon ugyanis az, hogy elzárkózó következetessége révén *hatást kifejtő* fejlődésképtelenséggé is lett. A saját érték tudata, kifejezésre juttatása a legtermészetesebb dolog, viszont minősítő jellegzetessége, hogy nyitott és expanzív, hatni, hasonítani, megnyerni, legyőzni, részeltetni akar. Imperializmus van benne, ami lehet pozitív vagy negatív, de imperializmus. Pszichológiailag is ez a természetes módja a fejlődőképes önkibontakoztatásnak: ha „próba” alá veti magát. Különben a világot is gettósítja a maga számára, maga körül. S persze a másik oldal is magát zárja gettóba a teljesség szempontjából, amikor kizár. Mind a kettő az emberi kommunio felmondása.

A zsidóság kezdeti, sokszázados, mérsékelt bekapcsolódása az egyetemes *világi* kultúra építésébe nemcsak a látható és láthatatlan gettóba szorításon múltott, hanem azon is, hogy önmaga szellemi világlasításának folyamatát nem annyira önmagától kezdeményezte; sőt a védekező megmaradás görcsével inkább nehezítette, s csak az emberi jogok konvenciójának a fejlődése bátorította fel rá. Bár a világlasodás megkésett folyamata sem pótolhatta számukra a szétszóródás és vándorlás következményét: a *világi-népi* kultúra kiesését fejlődésükben; hogy nem népdalkincsük van, hanem szent énekeik, nem mesekincsük, hanem legendáik. Ezekhez a mélyen bensőséges világi rétegekhez (a nemzeti kultúrák talapzatához) gyakorlatilag csak idegen közegen át kerülhettek közelebb – vagy teheték teljesen a magukévá, aminek kimagasló *személyes* példái vannak. Általános közösségi hangoltsággá viszont éppen a megőrzött diaszpóratudat miatt nem válhatott. Világi vonatkozásban *nem gátolt* népcsoportok (diaszpóraként, nemzetiségként, kisebbségként) már csak azért sem ismerik ezt a problémát, mert a saját világi-népi kultúrájuk egyúttal megkönnyíti az élménykapcsolódást az adott nemzeti kultúrák hasonló rétegéhez. Nyilván erre a különbségre vezethető vissza pszichésen a zsidóknál sokszor tapasztalt zavar, érzelmi járatlanság, valamiféle „illetéktelenségi” komplexus, ha ilyen hagyományok *elő-közösségi* jelentkezésével találkozunk – noha ugyanakkor jelentős és természetes az *alkotó* bekapcsolódásuk e hagyományok felhasználásába és továbbfejlesztésébe. Mintha az motiválna itt, hogy a nemzeti specifikummal való társadalmi találkozás, az abba való belebocsátkozás jobban leleplezheti a *hiányt* – s az már kockázat is. A jelenségre Szabó Miklós is utal, mikor azt írja, hogy „a zsidó származású értelmiség nem vette magára annak a terhét, hogy azt olvassák a fejére: ő akarja megmondani a magyarnak, hogy milyen az igazi magyarság. Ezzel azonban, hogy ezt nem vette magára, magára vette azt, hogy valóban bizonytalan magyarságában, magyar voltában. S mert ezt állandóan a fejére olvassák, elkerülhetetlenül bizonytalanná is vált ebben az azonosságtudatban”. (Mozgó Világ, 1982. IX.) Bármilyen nemzethez való tartozás: vagy az adott specifikumban való *otthonosságot* jelenti – vagy az együttéléssel szentesített, elvitathatatlan állampolgári *illetékességet*. Ha ezt nálunk a nem zsidók kétségbe vonják, a zsidók „illetéktelenségi” komplexusba húzódnak vissza: kölcsönösen teszik zárójelbe a Vámbéryk, Goldziherek, Ballagi Mórok – a ’48-as zsidó honvédek *nemzeti* teljesítményeit. És ez független attól, amit előbb a zsidóság szellemi világlasodásának megkésett történelmi tényéről mondtunk, illetve a világi-népi kultúra kieséséről. Ez mindenképp tény marad, s kétségkívül olyan determinánsokat hozott létre, melyek a zsidóság nemzetibe való asszimilálódását nem megakadályozza, hanem lehetőséget tart fent, hogy azt speciális tege.

Tekinthetjük ezt elkerülhetlen folyamatnak is – avagy nem. Talán joggal vethető fel, hogy a zsidóság öntevékeny szekularizálódása a nem gazdasági szférában: jobban *siettetette* volna az emberi és polgári jogokban való részesedést is. Ha a Spinozák lehettek volna számosabban már őt megelőzően is – hozzá hasonló papjai a szellem „kommuniójának”. Bár az alapkompexust egy ilyen fejlődési irány sem szüntette volna meg *önmagában* – csak jobb miliőt teremthetett volna hozzá. A probléma magva más elfojtások burkában van. Igaz, hogy minden kommunió felmondásában fontos tényező a számszerűség, a mennyien mennyi ellenében – de a *kritikus kivételesség* mégis akkor következik be, ha a „gettók” természetes közösségéből olyan csoport válik ki, amelynek *tartoznak*, amelynek valamilyen teljesítményét *választják* történelmi súllyal: hogy *módosítsák*. S ha az ebből már kimarad. Az antiszemitizmus ettől igazságtalan; a zsidó sors viszont ettől önfelelős nem racionalizálható értelemben.

A rabbinus irányzat mindenesetre döntően hozzájárult, hogy a zsidó közérzet még ma is „genetikusan” éljen meg olyan „másíthatatlanságot”, mely nem predestinációs, hanem szabad akarati probléma is – lehetne. De ennek végiggondolása már teológiai illetékességet igényel. Itt továbbra is csak gyakorlati-lélektani vonatkozásokat feszegetünk: elsősorban a központi fontosságúnak talált választottság-közérzet kérdését. Továbbá, hogy az antiszemitizmus milyen jegyekből kovácsol érvet, melyek a vallásos háttértől elszakadva már a világi kompenzálás eszközei is lettek. Ezeknek kétoldalú tudatosításán múlik az anakronisztikus beidegzések terápiája.

Sommázva: a zsidóság anélkül őrizte meg metafizikai vízióját, hogy gyakorlatilag a másét kétségbe vonta vagy akadályozta volna. *Harcos* egyháza sosem lett. Eszménye volt, melyet „elárulni” és „elorozni” lehetett, kitárni az öikuménia felé – de mint eszme magában is hordta a kifosztás *lehetőségét* és *értelmét*. A biológiai másság valóban megoszt-hatatlan közvetlenül; az egyetemesbe kiáramlásnak viszont csak eszmei (vagy annak objektívációja) lehet tárgya. Az eszmei „párolg”; még ha eredendően magába *zárkózó* is. A faji kirekesztéséből – ha valami egyetemesíthető nem társul hozzá – nincs kiút; nincs megváltása, még a kirekesztő faj számára sem. A zsidóság már a *választott* várakozás miatt sem maradt megváltás nélkül – ti. már annak ténye is előlegez belőle valamit: valami kitüntettségét. A német fasizmus politikai-hatalmi-vallási analógia ezzel szemben az abszurdizált embertelenség és kiúttalanság örök példája marad. Bántó összevetésüket csupán a tragikus kapcsolódásuk teszi indokolttá – és szimbolikussá.

Vagyis – a hiteles metafizikai vízió kihívás is, hogy „szent” préda legyen; akitől viszont sikeresen vesznek el valamit, az kényszerül is rá, hogy kompenzálási mechanizmusokat alakítson ki.

(A teljesítmény és önértékelési komplexus buktatói)

M. hosszabb „kerülgetős” beszélgetés után egyszer így vall: „Tudom, hogy kínos ilyesmit mondani, de ha jobban végiggondolod, mi azért mindenben jobban az élen vagyunk.”

Efféléről általában nem vagy csak alig lehet meztelen beszélgetést kezdeményezni. Ritka az ilyen megnyilatkozás, s nyilván nem választható el az önértékelés alapjainak speciális örökségétől. Viszont, ha ilyen belső hangoltság fordítódik le világi gyakorlatra, nagy valószínűséggel hív ki olyan megítélést, mely hamarosan az alap-októl független igazságtalanságba csap át. Az itt érintett komplexus nyíltan a *teljesítménnyel* kapcsolatos. Ennek alábbi részletezése egy nem közép-kelet-európai zsidó számára bizonyára túlbonyolított – vagy nem is érthető egészen. Egyszerűen azért, mert a társadalmi légkör, amelyben él, már régóta nem teszi önkéntelen reflexévé az egymást számontartást. S főképp nem olyan érzelmi hangsúllyal, mint ami a térségünkben meglehetősen általános: ki zsidó, ki nem zsidó valamilyen poszton, vállalkozásban, látványosabb alkotóágazatban stb. Hogy mennyire így van ez, mutatja az árulkodó méricskélés, mellyel még hivatalos szinten is bizonyos „arányszám” betartását igyekeznek biztosítani – függetlenül a gyakorlati hasznosságtól. És ugyanúgy megvan ennek a magánéleti vetülete is, kölcsönösen. Az amerikai demokratizmus és pragmatizmus – csak egy példa a sok közül – nem törte a fejét „arányszámon”, mikor az atomklánt megszervezte; s ebben nem a kivételes alkalom, hanem az elvszerűség a döntő. A mi térségünk „elvszerűsége” e téren nem egyéb, mint a numerus clausus nyakatekert újabb alkalmazása valamilyen nyakatekert „igazságos” elosztódás nevében. Magyarán: a társadalmi őszinteség és bizalom alapvető hiányáról van szó. Másfajta torzulás, mikor kétségbe-

vonhatatlan rátermettségű személyek, csoportok *mellé* politikai és nem szakmai kritériumok alapján ellensúlyszemélyeket vagy csoportokat *kell* állítani – általában még ma is. Ez a gyakorlat olyan feltételek között alakult ki, hogy nemcsak az antiszemitizmusnak adott gyűnyagot, hanem a demokratizmust is alapjaiban kezdte ki s tette kritikusává a fejlődését.

Kétségtelen, hogy a zsidó sors természetesebbé tette, hogy általában számon tartásuk egymást. Kompenzációja ez a létérzés otthontalanságának: virtuális önmegerősítés. Csupán hibás tudati tartalmakat szülhet, akaratlan hozzájárulást a „zsidó térhódítás” demagógiájához, ha erőszakoltan s már illetéktelenül vetül ki egyes teljesítményekre. A tárgyilagos megítélés mégsem ennyire egyszerű. Közismert Mahler vallo-mása a maga többszörös idegenségéről: mint európai idegen Németországban, mint német Ausztriában, mint zsidó mindenütt. Ami, ha mazochista módon keserű is: világos beszéd. Másfelől az antiszemitizmus amúgy is kész rá, hogy ott is zsidót mutasson ki, ahol nincs. Mindennek ellenére: hová sorolhatnánk Mahlert máshová, mint a német zeneszerzők nagyjai közé? Illetve: milyen jupon kifogásoljam, hogy ő vagy más meghatározónak érzi a származását? A mindennapos kis antiszemitizmus viszont ilyen mozzanatokból építkezik. Ezek a kisarkított relációk mutatják, mennyire messze vagyunk annak a demokratikus normának a társadalmi természetességétől, melyet a „korrekt állampolgár” jogával kapcsolatban állapítottunk meg. Mahler és a hozzá hasonlóan érző mások vállalt zsidóságukkal is azoknak a kultúráknak a szerves egységébe fognak tartozni, melyekből nem is tudnák kiszakítani magukat – s ami döntőbb: nem is akarják. Helyzetről van tehát szó, mely nem szükségszerű, hogy konfliktusgóc legyen; lehetne a demokratizmus illusztrációja is.

A fenti példamodelltől meg kell különböztetni bizonyos túlzó „kiemeléseket”. Számunkra ez a problematikusabb. Jelentkezése azokban a diaszpórákban erősebb, ahol az antiszemitizmus is felszíthatóbb. Az ilyen légkör jobban készítet – úgy tűnik – az önértékelés és öntudat rendhagyó megtámogatására is. Ennek példamodellje lehet *U.*-nak az az érzelmileg motivált esztétikai értékelése például, mely Proustban a zsidó géniust tartja *elsősorban* kiemelendőnek. Első pillanatban fel sem tűnik talán, hogy az ilyen közelítések elvileg milyen abszurd következményekhez vezetnek – főképp, ha kollektíve élnék vele. Egy szlovák értékelje Petőfit úgy, mint a szlovák géniusz megnyilatkozását? Tehetné, ha volna nyomjele, hogy Petőfi egyetértene vele. S akkor egy magyarnak *csak így* volna joga Petőfit magyar költőnek tekinteni. De akkor is a magyar irodalom óriása volna – mint Mahler a német zeneirodalomé. A felismerendő igazság mégiscsak az, hogy a zsidóság *világi* teljesítményei más-más nemzeti kultúrák televényéből nőttek ki, e kultúrák jóvoltából és azokhoz kapcsolódva. Ha úgy próbáljuk összegezni ezeket a teljesítményeket, mint speciális értéktöbbletek, hozzájárulások halmazát: legalább annyira hamis és elfogult statisztikát kapunk, mintha nacionalista buzgósággal minden faj és nép, etnikai csoport hasonló értékminősítő hangsúllyal tartaná számon, hogy mit adott tehetségekben egy másik faj és nép, etnikai csoport kultúrájának, civilizációjának, s szükségesnek tartaná ezt a „sajátjaként” is elkönyvelni. Az ilyen statisztikákban volna ugyan formális „igazság” (a vérségi származás rossz emlékü minősítő kiemelése) – csak éppen nem volna mit kezdeni vele. A teljesítmények milyen versenyében jöhetne szóba? S miféle haszonnal, mit bizonyítva? Túlzó kompenzálásoknak mindig józanító próbája, ha általános gyakorlatként próbáljuk elképzelni őket. Bizonyos határig szükséges, hogy tudjuk, mit adtunk a világnak, önbecsülésünknek tartozunk vele. Az viszont már ellenérzést válthat ki, s az önbizonygatás fe-

szélyező benyomását keltheti, ha idegen kertből is szakítunk virágot – anélkül, hogy *áthajolna* hozzánk. Még ha a sorshelyzet önterápiájának reflexe is ez.

A jelenség egyébként kapcsolatba hozható az infantilis-szubjektív *kiterjesztések* ismert mechanizmusával. Olyan belső készlet ez, mely birtokló kapcsolat kimutatására, bizonyítására törekszik *azzal, ami van*. S megvan ennek az archaikus vetülete is. A „vezető törzs” belső bizonyossága, például, hogy a hatóerők és értékek vele kapcsolatosak, ő a közvetítőjük. „Legyetek a föld sója!” – ez már archaikusan is ismert önmegerősítő önútravaló. Aminek viszont pszichésen tovább élő szekularizálódása lehet ismét kritikus a már részletezett okokból. Különösen ma, mikor a legkisebb népközösségek is az öntudatburjánzás időszakát élik fejlődésük menetrendje szerint. S ezt az emberi emancipáció egyetemes lépéseként valóban igyekszünk is – legalább elvileg – szentesíteni. „A föld *minden* porszeme révén sós”: korunkban így fogalmazódik időszerűvé a választottságidea. Mint ahogy a teljesítmények – a dolog lényegét tekintve – szinte minden téren „*teamesednek*”. Carlyle igazsága úgy marad érvényes, hogy kiszűrődik belőle az érdem magát mitologizáló eleme. Az érdem ma azáltal igazabb, közösségibb, sőt *személyesebb*, hogy átláthatóbb a struktúrája – a kollektív származása. Nemcsak a személyi kultusz válik anakronisztikussá, hanem egy-egy kiszemelt csoport, párt, vallás stb. kritikussá határig feszített értékarisztokratizmusa és kultusza is. Hiszen csakugyan a szocializálódás a magasabb rendű távlat.

Ezek a kiegészítések persze szélre esnek már. Inkább csak oldalfényt adnak egy jelenségnek, melyet egyébként is nehéz úgy érinteni, hogy ne adjunk okot a félreértésre. Ám akkor is megkerülhetetlen, hogy ne tudatosítsuk: az ilyen önterápiás reflexek figyelmen kívül hagyják azt a statisztikai optikát, hogy valami *ugyanaz* mindig, és szükségképpen többféle értékvaltozattá lesz, ha többféle (más) feltételek közé plántálódhat. Minden nép „tehetségexportja” bizonyítja ezt. Csak ilyenkor már a más-más feltételek lesznek a létrehozók, meghatározók, a teljesítmény elidegeníthetetlen gazdái. A zsidó statisztikai optika sajátja, hogy a faji tudat rendhagyó megőrzése folytán vérségi megjelölhetőségük nyilvánosabb, „exportjuk” számon tarthatóbb, mint más népeké. De ez a teljesítményük kisajátíthatatlan magyarságán, németiségén, angolságán stb. ugyanúgy nem változtat, mint bárki másén, akiknek a származását nem szoktuk minősítő értékeléssel számon tartani – sem azok magukat.

Az elemzett jelenségben egyébként nem csupán *M. fenti* vallomásának kompenzáló túlzása lappang; és nem csupán Proustok, kimagasló értékhordozó személyek lehetnek tárgyai. Idetartozik a származás-nyilvántartás köznapi *kölcsönös* reflexe is, melyet nyugodtan nevezhetünk patológiásnak. Ennek erőssége kétségkívül hullámszik – mint minden patológia, melyre még nem találódott ki oki kezelés, csak tüneti. Valójában semmiben nem különbözik ez az „árjásító” tébolytól, legfeljebb polgári-békés változata annak – amíg polgári és békés a világ. A patológia irracionális jellegét még feltűnőbbé teszi, mikor az előítélet már azt is nyomozza, kiből *mennyi* ilyen vagy olyan vér folyik. Ez térségünkben egyúttal a zsidó „félvérség” lelki hordozásának nagyon is gyakorlati komplexusát teremtheti meg. Az antiszemita bibliai következetességgel keres és feltételez sokadízíglen ható jegyeket. Így a kevert származású – különösen, ha tudják róla, hogy az, másrészt az asszimilációs készség amúgy is gyanú alatt áll – származástudatában pusztán morális okokból is a zsidó ágat helyezi előtérbe érzelmileg (többnyire), mint vélt vagy valós értékmeghatározót. Ha ezt belülről őszintén éli meg, a psziché logikája szerint érzelmi és értékkonfliktusba kerülhet azzal a másik „fajisággal”, melynek szintén részese, melynek közegébe beleszületett, s benne is él. Az így ki-

élezett megosztottság bonyolultabb képlet a már tárgyalt kettős érzésnél. A személyiség itt „zsidósága” miatt csupán részlegesen támadható. S miközben egyértelműségben szeretné tudni magát, a tudatos és nem tudatos összehasonlítások révén bizonytalan, de *értékelő* megkülönböztetésekig juthat el. Ha ez eléri a valamelyik irányba húzó elfogultság vagy egyszerűen a *döntés* küszöbét (gondoljunk ismét a „korrekt állampolgár” kétségbe vont jogaira) – s ha ez kifelé is megnyilvánul: semmi biztosíték nincs, hogy ne gyanú, szemrehányás, értetlenség legyen a társadalmi válasz – akár egyik, akár másik oldalról. *Valamilyen* hűtlenséget a patológiás gyakorlat mindenképp kimutathat – ti. hogy a két egyforma vérségi kötöttség között végül is mi teremt „hierarchiát”, ami indokolja az „árulást”. A kérdés így élezhető ki patológiásan; amiből a szó legnaturálisabb értelmében következhet be a közérzeti széthasítottság. De még ezen belül is akkor lesz igazán kritikussá a pszichés helyzet, ha a döntés nem a *lelkiismeretnek* tesz eleget, hanem az antiszemitizmusnak, illetve a zsidóságba gubózásnak *akar* válaszolni vele. Tudjuk, kemény követelmény a *pusztán* lelkiismereti döntés egy megtépzott társadalom légkörében, de ön- és környezetterápiás fontossága ettől még nem lesz kisebb. És nem zsidók számára sem annak felismerése, hogy itt lelki magánügyről van szó.

A jelenség történetéhez tartozik egyébként, hogy a holocaust alatti és utáni zsidó tudat – még azoknál is, akik a fasiszta osztályozás szerint sem számítottak zsidónak, vagy asszimilációjuk természete sem indokolta közvetlenül, hogy zsidó származásukra tegyék a hangsúlyt – általában megerősödött. Valójában az lett volna meglepő, ha nem így történik. A tragédiában való veszély nélküli, képzelt részesedés *az igazsághoz* való tartozásunk élményét erősíti meg: ez a részvét nemes önzése. Tiszta lelkiismerettel, ép erkölcsi érzékkel nem zsidó sem kerülhette ezt meg. A részben zsidó származásúaknál azonban ez nemcsak erkölcsi azonosulás volt egy megtizedelt néppel, hanem a korábbinál tudatosabb sorsvállalás is énjük „másik felével”. Hogy ez a komplexus mennyire valós, tapasztalatból tudjuk. Sok fél-, negyed-, sőt nyolcadvérségű zsidót ismerünk, aki korábbi egyértelmű – vagy egyértelműbb – német, osztrák, lengyel, magyar identitását erősen megbillentette hazája belesodródása a fasiszmusba. Akár úgy, hogy *általában* is elidegenedtek a hazájuktól, olyan érzelmi abszurdba kényszeredve, hogy tragédiájuk készítéseit egy történelmi jelen idejével nem azonosítható identitás-foglalattal egészére is kivetítsék. Zsidó származásúaknál érthető módon kevésbé összetett pszichésen egy ilyen folyamat. Nem zsidó származásúaknál pedig gyakorlatilag ismeretlen probléma. Hogy miért? – egész tanulmányunk a válasz labirintusát nyomozza.

Sarkíthatjuk azonban másképp is a teljesítmény és önértékelési komplexus kérdését, mint ahogy a fentiekben tettük.

A vallástörténetbe belépő zsidóság helyzetét jellemezhetjük olyan hangsúllyal is, hogy *ugyanazt tette* egyetlen népcsoportként, „fajként”, mint a népeket-fajokat egyesítő kereszténység: *hitet képviselt*. Csupán a nyitottság, a kommunió más normái, más magára vállalt hitbeli kötelezése szerint. Ami nem felróható, csak tudomásul vehető – ti. a vallások különbözősége. Tanulságos összehasonlítani a zsidók sorsalakulását az indiai párszik történelmi sorsalakulásával. (Számosan foglalkoztak ezzel az analógiával, köztük Toynbee is.) Paradox módon éppen a hasonlóság emeli ki itt a lényeges különbséget. A párszik Kr. u. 700 körül érkeztek Perzsiából Indiába, szent könyvük az AVESZTA, Zarathusztra kinyilatkoztatásainak tanítványai által lejegyzett gyűjteménye. Egy nemrég közzétett interjúban Jamsetjee Tata, a leggazdagabb párszi nyilatkozott vallásuk múltjáról, jelen helyzetéről. Nem érdektelen, ha idézzük itt néhány közlését. „*Vallásunk minden idegen hatás ellenére, Nagy Sándor hadjárata után is újra kivirágzott Irán-*

ban. De 1340 évvel ezelőtt széthullott birodalmunk, és menekülni kényszerültünk. Elsajátítottuk a hendi nyelvet, elfelejtettük őseinkét. Már csak tudósok olvassák eredetiben az AVESZTÁ-t. A városi élet hatása, a hajsza a sikerért, a gyarapodásért alássa mindazt, ami még hitünkéből megmaradt. Gyülekezetünk apró kavics a soknyelvű India hatalmas kőhegyében. Ha nem akarjuk elveszíteni tekintélyünket, éberem kell őrizniünk szokásainkat.” A Zarathusztra-hívók iskoláit pancsajatok, vallási alapítványok tartják fenn. A pancsajat egyúttal a gyülekezeti vitás ügyek legfontosabb döntő fóruma is. Nemrég éppen a Tata család egy házassági ügyével kapcsolatban kellett állást foglalnia, és a döntés világosan leszögezi: aki Zarathusztra hitére tért át, még nem válik teljes jogú párszivá. A „párszi” nem egyszerű vallási fogalom, mindenekelőtt nemzetiséget és vallási közösséghez tartozást jelent, s csak az Iránból Indiába vándorolt emigránsok leszármazottai tekinthetők a törzshöz tartozóknak. Tata további közlése, hogy az indiai átlaghoz képest a párszik igen magas élet színvonalon élnek, közülük kerül ki még ma is a legtöbb vállalkozó, jogász, orvos és tudós; s a párszik ragaszkodnak is ahhoz, amit elértek. Viszont amióta a kormány kezdi szigorúbban ellenőrizni a magánvállalatok tevékenységét, egyre több párszi hagyja el az országot, legtöbbször Angliában, Kanadában, az Egyesült Államokban keresnek új hazát. – Az analógia kevésbé publicisztikus vonatkozásai érdekeseek itt számunkra – s ahogy a fontos különbségre rávezetnek. A párszik esetében az következett be, hogy válásuk révén és miatt lettek nemzetiségű Indiában, illetve szűnt meg számukra Irán mint haza, mint a vérségi hovatartozásuk, vérségi alijájuk földje. A szó eredeti értelmében tehát nem fajvallás az övék, csupán az Indiába vándoroltakra *korlátozva* lett az a fajvallás jellegét tekintve egyértelműbben vethető össze a zsidó vallással a sintoizmus, ott viszont hiányzik az elvándorlással bekövetkező sorshelyzet hasonlósága, ami viszont a pársziktól nagyon is feltűnő. Amiben egyformán hasonlóak: lényegüknél fogva egyiknek sem állhat *középpontjában* a hittedzés, a térítés, a hívás: vállalt hitgetőjük van. Ebből adódóan, illetve erre *ráépülve* mégsem mindegyik tett szert kritikus kivételességre. Nincs antipárszizmus, nincs antisintoizmus: nincs világi feszültségsszövevény sem körülöttük. Az ok a már említett: nem *tartoznak* nekik, nem *választották* egyiket sem történelmi súllyal, hogy *módosítsák* őket. Így hátterük sincs hozzá, hogy vallásos teljesítményük és önértékelésük a zsidókéhoz hasonló módon, világi vetületben is komplexussá, irritációs göccá legyen.

A zsidó teljesítményproblémának természetesen megvan a gazdasági vonatkozása is, és éppen ez a „legkipécézetebb”. Az a kereskedelmi, gazdasági, pénzügyi többlettudás, melyet a Római Birodalom széthullása után a zsidóság keletről Európába hozott (mint a közép-keleti mozaikállamokban mindig is élő, fejlettebb hagyományt) –, gyökeresen új fejlődés, és nullpontján járult hozzá az egykor fejlett, de továbbra sem nélkülözhető pénzgazdálkodás újra felépítéséhez. Természetesen ez is feszültséggóc lett, s méghozzá olyan, mely könnyen és racionálisan hozható kapcsolatba különböző társadalmi jelenségekkel. A visszatérő kérdés viszont még inkább aláhúzza: vajon az a többlettudás, mely *elsajátítható* – mint ahogy a Nyugat rendkívül gyorsan élre is került az elsajátításban, következésképp a zsidóságot éppen versenytársnak és nem nemzeti érdeket veszélyeztető ellenségnek tekinthette e téren – *önmagában* mért konzervált volna annyi idő után is irracionális fenntartásokat? (A párszik esetében például még a társnemzetiségek felzárkózása *nélkül* sem következett be ilyesmi.) A zsidóság tehát gazdasági szempontból teljes mértékben megfelelt annak, amit a saját érték fejlődőképes kibontakoztatásáról mondtunk. Átadta magát a fejlődés természetes szabad versenyének és hierarchiájának: ahol előtérben tudott maradni, előtérben maradt, ahol nem,

ott a háttérben. S ez egyúttal látványosan „szabályozta” is az antiszemitizmus erősségét és megjelenési formáit. Csupán nem magyarázza a gyökereit. Az a magas rangú tiszt, akit a nürnbergi per után az angol társadalom antiszemitizmusa felől kérdeztek, nyilván az említett tényekre gondolva mondta, hogy „van nálunk is, de lényegében még sincs, mert nincs kisebbségi érzésünk a zsidókkal szemben”. Európa keleti államaiban, ahol az általános és nem csak egy kasztra szorító gazdasági érzék a fejlődés torzulásai következtében csökevényesebb maradt, ott meggyőzőbb *látszattá* válhatott a zsidókérdés egyértelműen gazdasági motiváltsága. Csak miközben állítjuk ezt, a gazdasági érzék és tudás már rég nem zsidó monopólium (hacsak nem teszik azzá) – hanem szabad verseny kérdése. A helyi antiszemitizmusok ezt úgy értékelik a maguk igazolására, hogy a zsidóság gazdasági befolyása nemzetközi szinten is összegeződni tud, s ez a helyi versenyt eleve egyenlőtlené teszi. Az értékelésből csak az marad ki, hogy *minden* nemzetközi összegeződés, melyet *bármilyen* csoport monopolizál, *szintén* versenyeredmény már. S ilyen eredményt demokratikusan megváltoztatni (ha az már kollektív érdekeket veszélyeztet) csak további demokratikus versennyel lehet – beleértve a nagyobb kollektív igazságosságot biztosító törvényes szabályozás nemzetek közti, pártok közti versenyét. Egyébként csak erőszakkal, gazdasági fasizmussal.

Sokfelé kalandoztunk a fenti néhány „fejezetben”. Itt most csak egy észrevételt emelnénk ki: úgy tűnik, hogy a változott feltételek hatására szekularizálódott beidegzéseket is változatlanul ugyanaz a mélyréteg motiválja – az archaikusból átindázó küldetéses szerep jellege. Másrészt e szerep érvényének és közvetlen használhatóságának elbizonytalanodása. Egy ortodox hívőben ma sem lehet elbizonytalanodás: sikertelenség és megpróbáltatás az *érdemes várakozásban* egyformán megkapja a maga távlatát. De nem ez a többség. A zsidóság valódi közérzetproblémája (másképp a diaszpórában, másképp Izraelben) az önmaga világi megfogalmazása és hordozása a meggyengült vagy elsorvadt vallásos hangoltság mellett. Továbbá, hogy milyen hangoltságú tudattal tartásuk számon egymást, mint népet. Az antiszemitizmus árnyékában ez alig oldható meg skizoid és kompenzációs jegyek nélkül. Lehet, hogy a kérdés nem vethető fel ilyen tételesen, és nem mindenütt egyformán. De a magva talán elfogadható reálisnak. A miénkhez hasonló elemzés – még ha beleérzésre tesz is kísérletet – mindenképpen közelítés marad. A kérdés mindennapos lélektanáról ugyanakkor rendkívül nehéz úgy beszélgetést kezdeményezni, hogy ne sablonok árnyékolják le, elfojtás és lakályosított hamis tudati elemek – kölcsönösen. Illetve ne indulati vagy „irodalmiasított” túlzás billentse meg a tárgyilagosságot. A szubjektív adalékok és helyesbítések nem mellőzhetők – más szerzők tollából.

De befejezésül adjunk ebből is ízelítőt.

A zsidó közérzet szakadékába különösen élesen világít be Theodor Herzl megjegyzése: „*Csak két generáción át hagynának bennünket békén, és talán mi is nyomtalanul eltűnénk a népek sorában.*”

Jakob Wassermann lírai kétségbeeséssel így fogalmaz: „*Minden hiábavaló: hiába idézzük a költők és gondolkodók népe előtt költők és gondolkodók szellemét. Minden előítélet, mit már rég elintéztnek hittél, ezrével teremt újat, mint féreg a dögön! Hiábavaló jobb arcunkat odatartani, ha már megütötték a balt. Nem indítja meg, nem gondolkoztatja el s nem fegyverzi le őket: megütik másik arcunkat is. Hiábavaló értelmes szavakkal érvelni az őrjöngő ordításban. Azt mondják: még mukkanni mer? Tömjétek be a száját. Hiábavaló jó példaadással hatást elérni. A válasz: nem tudunk, nem hallottunk semmiről, nem láttunk semmit. Hiábavaló óvatosan*

meghúzódní. Akkor gyávák vagyunk, mert rossz a lelkiismeretünk. Hiábavaló kezét nyújtva közjünk vegyülni. Azt felelik: mit merészel ez a tolakodó! Hiábavaló hü polgártársnak, igaz bajtársnak lenni. Azt mondják: Proteus, aki mindenhez ért. Hiábavaló segíteni kezükről levenni a rabszolgáncot. Azt felelik: biztosan megkapta már a profitját. Hiába kivonni a mérget a méregből. Új mérget főznek! Hiábavaló élni értük vagy értük halni! A válasz csak az: zsidó!”

Az ilyen megnyilatkozások sarkított realizmusukkal együtt is: tragikusan sarkított csőd és hibás mérleg. Ilyen sommázással ugyanis háttérben marad, hogy nemcsak kívülről parancsolt gettó az előzmény (értjük ezt minden területre *átvitt* értelemben), hanem igényelt és önként fenntartott is. A zsidó önelemzés – és a kívülről megkísérelt – csak akkor nem lesz elfogult, ha állandóan mérlegre teszi a kettő állandó egymásba szövődését. Mind a történelmi múlt folyamatában – mind a „láthatatlan gettó” tünetcsoportjának jelenében.

(Két emlék)

Tanulmányunk szerves törésvonalához érkeztünk. Itt kellene összegeznünk a német-ség-zsidóság viszony összefüggéseit, melyeket eddig körbejártunk csak, hogy gazdagabb legyen a következtetés alapzata. Összetevőket kerestünk, hogy a német fasizmus *irányelvszerű* antiszemitizmusát mért nem tartjuk véletlennek; s egyúttal igyekeztünk az összetevők pszichés és társadalmi vonatkozásait általában is számba venni. A holocaust új zsidóságot hagyott életben, mindenekelőtt a mi térségünkben, de azon kívül is. És új problémákat. Ezeknek a jelenét és múltba is visszautaló összetevőit kellene a következőkben szemügyre venni.

Vizsgálódásunknak erre a törésvonalára azonban két kódértékű emléket szeretnénk előbb – akár koszorúként is – odahelyezni. Emlék arról, hogy a kiszemeltség, a kiválasztottság közérzetét hogyan ébresztheti fel a tragikusan szembesítő határhelyzet – akár az elszenvedés, akár az okozás pólusán következik ez be –, s hogy milyen belső tartalmakhoz történhet ilyenkor *visszakapcsolás*.

K. Zs.-t tizennyolc évesen deportálták a vidéki kisvárosból. Járulékos, bár nem elhanyagolható körülmény, hogy érdekesen, megkülönböztetetten csúnya lány volt, s éppen az erős sémi vonások diszharmoníája tette „csúnyává”. Reformátusként nőtt fel, s a kisváros légköre olyan volt, hogy semmilyen lelki sérülésben nem kellett része legyen. Ilyesmit még a vidéki magyar kálvinizmus erősen ÓSZÖVETSÉG-re hangolt vallás-oktatása, templomi témalégköre sem élezhetett ki társai között (a bibliai történet szokásos „világi” lefordítása és aktualizálása – különösen az első iskolaévekben, a gyermek szókimondásával és merev-ártatlan logikájával). Ami korábban is megvolt benne: egy kívülálló megvertségének öntudatos hunyászkodása. S ez jól egyeztethető is a csúnyaságkomplexus mindennapos lélektanával. A deportálás előtti nyáron tett csupán egy váratlan megjegyzést, mely túlnutatott ezen: „Mi azért gazdagabbak vagyunk, mint ti.” Nem nehéz fölfejteti ebben a belső áthangolódás állomásait, indítékait. És M. idézett megjegyzését is eszünkbe hozhatja – a különbség azonban döntő. Ott a tudati örökség egy eleme világi kompenzálásként kritikus túlzásba csap át – itt a szó legtisztább értelmében katartikus *visszatálalásról* van szó. A tragikus határhelyzet közeledeése arra az irracionális központra irányította a figyelmet, mely támadva volt, s az elkerülhetetlen előérzetében, pusztán lelki védekezésésként is, kivételes érték középponttá formálódott. Másrészt az elkerülhetetlen elviselését irracionálisan megemeli, ha kollektív sorsra fűződhet rá (*mi – ti*). S ez már önmagában is *valamilyen* hit, hitigazolás, archaikus képzet, hagyomány, mítosz-mitológia határára sodródást is jelent: átcsaphat

a szakralizálódásba, az ott várható felismerésekkel, hívásokkal együtt – szemközt olyan kategóriákkal, melyek a pusztulás küszöbén értelemmel különösen nem „meghaladhatók”. S ebben az esetben mindennek egyáltalán nem kellett határozatlan körvonalúnak maradnia: volt szegletköve a templomnak, amelyhez ő is odatámaszkodhatott. A család elhurcolása előtt egyik barátjának átadott egy csoportképből kivágott fejet, a sajtóját; hogy ha nem térne vissza, adja át nekünk. Mi száznegyvenből a túlélő néhány közé „választódtunk”, történetesen egy kolerajárvány áldozatainak emlékére épített kápolna fedezékében. K. elpusztult. Mikor a képet megkaptuk később, hátlapján egy elmosódó G betűt találtunk. Nincs más valószínűsíthető magyarázat rá, csak az, hogy a fölismert *gazdagság* emblémájával, a megoszthatatlan kiváltság rejtjelével búcsúzott el tőlünk. Nehéz elképzelni személytelenebbül személyesebb, kiszolgáltatottabb büszkeséget.

Másképp tragikus képlet a következő emlék. Jugoszláviában a Balkánon végigvert német hadsereg több ezer foglyával kerültünk egy táborba. A partizán technika, a láthatatlan ellenség szívóssága lelkileg végsőkéig elcsigázta őket. Feltűnő magas számban jelentkeztek patológiás viselkedésviárok (tudatkieséses éjszakai járkálások, beszéd-kényszer, exhibíciós és autisztikus tünetek stb.). És a hirtelen halálesetek magas száma is inkább látszott összefüggni a hirtelen önelengedés sokkjával, mint a fizikai leromlottsággal. Hogy táborunk légköre mennyire volt kivétel, nem tudjuk megítélni; de feltehető, hogy fogolytársunk megnyilatkozását megkönnyítette a tábor önellenőrzést gyengítő hangulata. Egy szászországi altiszt haldoklott mellettünk több napja, s valami nehezen meghatározható távolságtartással mutatkozott kiegyensúlyozottnak – *fö-löttesnek* és tőlünk *különbözőnek*. Egy ilyen benyomással azonban óvatosan kell bánni: megtévesztően hiteles tünete lehet a halálelfogadás nem megosztható élményének is. Kapcsolatunkat az agónia során – a rendhagyó mozzanatok mellett – az ilyen helyzetek általános pszichológiája határozta meg: kapaszkodás az élőbe, görcsös bensőségeség, a testi érintés igénylése, a pillantás pillantásba fúródó tapadása stb. Várta a szavunkat is, és nem lehetett elkerülni a botcsinálta pap szerepét sem. Banális realizmussal esett szó róla, hogy ha a levegőbe zuhanunk ki – ez volt az ügyetlen hasonlat, végre is huszonhárom évesek voltunk –, akkor másképp kell úszni próbálni, mint amikor vízbe esünk. Arról próbáltunk beszélni neki, hogy akiket tudva-tudatlanul megöltünk, azokkal ilyenkor fogunk kezét. Fogolytársunk először *hierarchiát* éreztető hosszú hallgatással válaszolt csak, míg vizezett ronggyal a száját törölgettük; majd töredék szavak jeleztek, hogy engesztelhetetlen szereptudattal fog meghalni. Lényege szerint azzal, hogy *mi* ezt nem értjük, *ők* tudják a jövőt, *most* csak nem sikerült.

Két összenőtt, összehasonlíthatatlan emlék.

(A „német dió”)

Tacitus GERMANIA-jában nem egy jellemzéstörödéket találunk, melyet jószerivel ma is találónak érezhetünk – hasonlóképpen sok más népre is. Ilyeneket például: Összeházasodás útján nem vegyülnek, sajátlagos, tiszta és csupán magához hasonló fajnak tartják magukat; sokaságukban lelik örömüket; náluk senki nem nevet a bűnön; hasonlók és erősek párosulnak egymással; egész hitrendszerük arra céloz, hogy náluk van a népnek bölcsője, ott van a mindenek fölött uralkodó isten. – Van azonban egy közlése, melynek szimbolikus aurája megüt: „*Nem napok szerint számítanak, mint mi, hanem az éjnek szerint; úgy rendelkeznek, úgy tűzik ki a határidőt, mintha az éj vezetné be a napot.*” El-

pusztult katonanaplónk megmaradt lapja őriz néhány ezzel rímelő sort: „*Útban észak felé (akkori nevén Pozenben); semmi dolgom a városban. Ha volna, akkor is a törvényszéket keresném, ahol E. T. A. Hoffmann bírászkodott nappal, ember módjára; s a házat, ahol a démonnival tépette magát éjszaka. De nincs szerencsém. Vagy bombatűz világít, vagy a téli nap tűz. Az éjszaka, akár a nappal. Nincs benned beosztás, Germánia.*” Nyilván csak gyengíteniék az ilyen gondolatvillantások jogosságát, ha bármit is hozzáfűznénk. Hiszen az „éjben ott-honosság” sosem volt fajtához kötött kiváltság. De hogy hol, mikor és mire kapat, az már olyan dió, amelyet minden esetben külön kell feltörni.

MÉSZÖLY MIKLÓS LEVELESLÁDÁJÁBÓL*

Közreadja és jegyzetelte Fogarassy Miklós

I.

Dr. Basch Lóránt

Budapest, 1948. október 4.

Ügyvéd

Budapest, XII.

Városmajor u. 48.

Dr. Mészöly Miklós úrnak

Szekszárd

Rákóczi út

Kedves Mészöly Uram!

Megbeszéltem ügyét a kultuszban Kardos tanácsos úrral. Ott épp jelen volt Waldhauser is. A munka-jutalom ez év végéig szól, és erre az időre szó sincs pótlistáról.¹ Ellenben adjon be egy kérvényt a Kultuszminisztérium Művészeti osztályához, és abban kérjen 500,- Ft segílyt, hivatkozva irodalmi munkásságára és helyzetére. Kardos jóindulattal fogja kezelni, és ha egyszer már segílyt kapott, akkor megvan a remény arra, hogy ez valamiképp állandósuljon.

Novelláját nem látom elhelyezhetőnek tárgyánál fogva. A háború emlékét idézni éppenséggel nem időszerű, talán épp az időszerűségénél fogva. Egyébként készség-

* Mészöly Miklós hagyatékából.

¹ A Vallás és Közoktatási Minisztérium 1948-as ún. „munka-jutalma” írók munkához, álláshoz jutását segítette; Mészöly Miklós, aki fel akart költözni Szekszárdra, és álláshoz szeretett volna jutni a fővárosban, más ismerősei segítségével is próbálkozott. Végül szekszárdi barátja és újságírótársa, Szilágyi Dezső segítségével a Bábszínházban lett dramaturg.

gel nyitom meg bárhol is az ajtót, hogy beléphessen. Ha Pestre jön, nehogy elkerüljön. Kardos Tiborral is beszéltem, a kultuszminisztérium egyelőre több írot nem küld ki Rómába; de ő azon fáradozik, hogy olasz ösztöndíjakat szerezzen; és ha sikerülne, Önről se fog megfeledkezni.²

Szívélyes üdvözlettel: híve:
Basch Lóránt

2.

Molnár Kata³
Bpest, 1955. V. 31.
Bpest II. (Hűvösvölgy)
Vöröshadsereg u. 87.

(Levelezőlap)

Molnár (Mészöly) Miklós író
Budapest I.
Városmajor utca 48.

Kedves jóbarátaim, Ali és Miklós,
Kommentár nélkül közlöm ezúttal Veletek, hogy majdnem a szomszédotokban lakom immár, kb. tíz napja, s most már eléggé rendben vagyok a szobámmal, hogy fölajánlhassam Nektek: gyertek, gyertek mielőbb, hadd lássalak Benneteket, Szigliget óta hiányoztok nekem. Azt se bánom, ha jöttötöket megelőzi egy-két sorotok, sőt még jobb is, de mindenképpen arról van szó, hogy ha írtok is, írjátok azt, hogy jöttök.

Szívből, szeretettel ölel Mindkettőtöket

Molnár Kata

3.

[Népművelési Minisztérium]
1955. szeptember 28.
Kiadói Főigazgatóság
Budapest, VI.
Sztálin út 105.

Mészöly Miklós elvtársnak,
Budapest
Városmajor u. 48.

A Kiadói Főigazgatóság az Írószövetséggel egyetértésben elhatározta, hogy íróink közül azokat, akik erre kedvet éreznek, felkéri: új művek megírásával segítsék a gyermekirodalom fejlődését.

1955. október 1-én, szombaton délben 12 órakor a Kiadói Főigazgatóságon szeretnénk megbeszélni a megbízatás kérdéseit. Erre a megbeszélésre Elvtársat szeretettel meghívom.

(Köpeczi Béla) [+pecsét]
főigazgató

² Kardos Tibor irodalomtörténész (1909–1973) 1946–1949 között a Római Magyar Akadémia igazgatója volt.

³ Molnár Kata (1899–1967) regényíró, novellista.

4.

Dunántúl szerkesztősége

Pécs, 1955. dec. 22.

Pécs

Széchenyi tér 16.

Kedves Miklós,

„Szerelem” című elbeszéléseidet köszönettel megkaptuk, el is olvastam, de közlésre – főként terjedelmi okokból – egyelőre nincs sok remény. A jövőben csak kéthavonként jelenhetünk meg, s továbbra is törleszteniünk kell nagy adósságunkat: Kodolányi Móricz-emlékezésének folytatását, hiszen még alig jutottunk túl a felén. Egy 35 flekkes elbeszélés ilyen megkötések mellett a legjobb akarattal sem fér a lapba, hiába, az irodalmat néha collstockkal is kell mérni.

S most hadd szóljak néhány szót (egészen szubjektíven) a „Szerelem”-ről. Nekem ez az írás, amellet, hogy messze jobb a Dunántúlban közölt novellák átlagánál, kevésbé tetszett, mint régebben küldött két elbeszélése. Valahogy nem látom eléggé indokoltnak a különben kitűnően megrajzolt főhős passzivitását – vagy ha az volt a célod, hogy az alkatból eredő tehetetlenséget, az indokolatlan passzivitást bosszantóvá tedd, akkor meg az iróniát hiányolom. Hősöd magatartásának vannak persze valóságos okai is (társadalmi helyzete, az „anyós” cselvetései), csak éppen nem elég nyomósak. Ezek a külső körülmények nemigen győznek meg engem a korosodó szerelmes „messzemenő terveiről” és a sikert előkészítő tetteiről (bútorvásárlás stb.). Ugyanakkor az a gyanúm, hogy nem mindegyik részlet illeszkedik szervesen az egészbe, s egyik-másik figura a valóságos szerepénél nagyobb rangot követel magának. (A lányról viszont többet szerettem volna hallani.)

Kedves Miklós, a fentieket nem azért írtam, hogy megszíveljed – Te jobb mestere vagy a „szakmának” –, hanem hogy „kiírjam” magamból. S épp ezért csak futólag említém: az elbeszélés hangulatteremtő ereje, egy-egy figura árnyalt és gondos rajza, a stílus kivételes kulturáltsága emlékezetes olvasmánnyá tette írásodat. Ha valamennyivel rövidebb lenne, vitatható aggályaim ellenére is közölnék.

Annál is inkább, mivel a legközelebbi számban feltétlenül szeretnénk szerepeltetni Téged.⁴ Kevés a jó novellistánk, s főként kevés a jó dunántúli. Nagyon kérlek tehát, nézz körül a portádon, s továbbra sem feledkezve meg rólunk, küldj újabb írásaidból. Mindezt ne vedd afféle szerkesztői formalizmusnak – ha nem törekednék a legigazabb őszinteségre, negatív megjegyzéseimet is elhallgattam volna.

A következő szám lapzártája: január 10.

Remélem, addig jelentkezel.

Meleg barátsággal üdvözlő:

Galsai Pongrác

⁴ Mészöly, bár küldött írásokat (lásd 5. sz., Csorba Győző-levelet), ezt követően már nem jelent meg az 1956-ban egyébként is megszűnt *Dunántúlban*.

5.

Dunántúl szerkesztősége

Pécs, 1956. szeptember 11.

Pécs

Széchenyi tér 24.

Kedves Miki,

Egy roppant kényes és nehéz ügyben fordulok Hozzád. Már régóta töröm a fejem azon, miként lehetne Sinka Istvánt megszólaltatni, illetve ismét bekapcsolni az irodalmi élet nyilvánosságába. Sajnos, én magam személyesen nem ismerem, s ezért nem is akartam közvetlenül hozzá fordulni. Viszont úgy emlékszem, hogy amikor Te legutóbb nálunk jártál, említetted, hogy közelebbi kapcsolatban vagy vele. Mit gondolsz, hogyan fogadná, ha kérnél tőle néhány verset a Dunántúl számára? Elmondhatod neki, hogy mi a legsötétebb időben is iparkodtunk helyet adni a mellőzött, méltatlanul elhallgattatott íróknak, s ez adja az erkölcsi bátorságot, hogy vele is megpróbálkozzunk.

Kedves Miki, nagyon kérlek, tégy meg mindent a siker érdekében, ezzel igen jó szolgálatot tehetnél lapunknak, s nagy hálaóra köteleznél minket. Ha esetleg személyesen nem tudnád elintézni, akkor arra kérlek, adj tanácsot, mitévők legyünk. Válaszodat igen sürgősen várom, mert hamarosan hat hétre Berlinbe megyek.

Nem tudom, itt lévő írásaidról kaptál-e Galsaitól tájékoztatást, Galsait sem tudom megkérdezni, mert ő már kb. két hete a Szovjetunióban van. Én annyit tudok, hogy mesédet most azért nem közöltük, mert Déry novelláját kellett hoznunk, s ezzel magával is elegendő eleven szöveget gyűjtöttünk a fejünkre. A másik írásod nekem nagyon tetszett, azt hiszem azonban, hogy a pillanatnyi irodalompolitikai helyzet még nem elég érett az ilyesfajta írások közlésére. Ez csak az egyéni véleményem, közösen még nem tárgyaltuk meg a dolgot.

Hogy vagy egyébként? Ha addig még Magyarországon leszek, remélem, a közgyűlésen találkozunk. Akkor majd elbeszélgetünk hosszabban.

Gyors válaszodat várom, s a régi barátsággal ölelek:

Csorba Győző

6.

[Lengyel Balázs Mészöly Miklósnak]

1957. IV. 26.

Kedves Miklósom,

Kíméletesebb vagyok: írógépem írok. Engem is bosszantott, hogy erre a kritikadologra már csak egy mondat helyem jutott. Szóval a következőképpen áll az ügy: itt járt kint B. Nagy, s egy délutánon át sok mindenről beszélgettünk. Megkérdeztem, hogy áll a Bodnár-kritika ügye. Úgy látom, hogy ők azt se fogják lehozni, mégpedig amennyire megsejtettem, azért, mert lényegében egy volt marxista, tehát politikus szemléletű és esztétikájú ember dicsér meg benne valamit, amit ők, ha már politikáról van szó, el akarnak ítéltetni; nem is igen tehetnek mást, helyzetük szerint.⁵ Én nem is kínál-

⁵ A levél eleje egy korábbi levélváltásra utal, illetőleg a SÖTÉT JELEK (1957) című Mészöly-kötetről esetlegesen készített Lengyel Balázs-kritika ügyét hozza szóba. – B. Nagy László (1927–1973) irodalomtörténész,

tam magam ezután, mert éreztem, hogy ez egy kínos ügy. Kis idő múlva aztán B. Nagy maga kérdezte, hogy nem volna-e kedvem a kötetről írni. Azt feleltem, szívesen, de csak tiszta esztétikai szempontból, a kötet politikai problémáit fel sem vetve, mert hát mi az ördögöt tudok én csinálni azzal. Annál hiteltelenebb nincs, mint ha én mentegem, tudván a tudandókat. B. Nagy erre rögtön rávágta, hogy ő is így képzelte. A módszer, a novellatechnika, az atmoszférateremtés eszközeinek az elemzése stb. – Azt mondta, hogy a Stiglic neki nem nagyon tetszik, s hogy a kötet színvonala sem egyenletes. Ez aztán igazán nem baj – mármint ha ő ilyeneket mond. Különben nem látszott rosszindulatú embernek, de nem tudom, mennyire törleszkedő, mennyi benne az őszinte jóakarát. Tehát most, hogy 28-án felmegyek és fönt leszek szerda reggelig, akkor fogok vele beszélni, mit várhatok a Kassák-cikket illetően, s ebből látni fogom, hogy szó lehet-e, tartja-e a szavát a Sötét jelek-kritikát illetően. Tehát, összefoglalva azt gondolom: 1. a Bodnár-kritikát azért nem hozzák le, mert társadalmi szemléletű és dicsérő. Nemcsak politikai, de művészi álláspontjukat se fejezi ki. 2. Lehet, hogy eltűrik, hogy egy politikamentes esztétikai elemzést írjak – ez furcsamód nekik kevésbé kényes. Ha lehet, megteszem. Hamarosan eldől a dolog.

Persze úgy van ez, hogy közben előre kezdek már félni is tőle, látom én, nem valami jól járok a kritikáimmal. Magda⁶ fel sem hívott utána, én hívtam fel, pedig – nem azért mondom – de a kritika kétségtelenül segítette a könyv sikerét, és bátorította a többi dicsérő kritikust [...]. Ezért kicsit bosszús vagyok és kedvetlen. Az igazság az, hogy elég sokat magamra vállaltam azért a kritikáért (egyáltalán írtam abba a lapba), vigyáztam, hogy ne csonkítsák meg túlságosan stb. No, mindegy. Most éppen elkészültem a Lessing-átírással, már csak át kell futnom, hogy olvashatók-e a javításaim. Ezek szerint az öregek mindig megszegyenítenek bennünket. Ez a Kazinczy 150 évvel ezelőtt olyan szépen fordított, hogy az valamiként csodálatosan megáll, pedig közben kétszer legalább kifordult sarkaiból az egész magyar nyelv! Persze néhol bele kellett nyúlnom, mert precíz (!) ízlése nem állta a dialógus intellektuális feszültségét, s minden élcen, viccen, szellemességen tompított kicsit. No de ma még leteszem munkáját. S visszatérek egy Lorca-tanulmányhoz, amit készülök írni. Ez minden, amit magamról tudok mondani. Ágnesre rengeteget morgok, vicsorgok magamban a válás miatt, mert hiányzik, hiába, s úgy élek, ahogy nem szeretek élni. No ezt ismeritek! Az ifjúsági regényre⁷ kíváncsi vagyok, és a novellára is, úgy látszik, a Boa⁸ nagyon szorgalmas. Apropó Boa, majd ízekre szedem (hiszen úgylis ismétli magát) a kritikámban, akkor nem venni észre, hogy hosszú. Jó?

Köszönöm a levelet. Alit csókolom, téged szeretettel ölel:

Balázs

műfordító, filmrendező, filmkritikus. Ebben az időben a *Kortárs* egyik szerkesztője. Bodnár Györgynek a kötetéről írott kritikája nem jelent meg a *Kortársban*; emlékező bevezetéssel, más Mészöly-cikkeivel együtt közreadta a TAGJAI VAGYUNK EGYMÁSNAK című Mészöly-émlékkönyvben (Szépirodalmi–Európa Alapítvány, 1991). A *Kortárs* Lengyel Balázst sem kérte fel a Mészöly-kötetről szóló kritika megírására.

⁶ Lengyel Balázs: SZABÓ MAGDA, A LÍRIKUS című cikkéről van szó (megjelent: KÖZELKÉPEK című kötetében).

⁷ FEKETE GÓLYA (Móra, 1960).

⁸ Mészöly Miklós baráti beceneve.

7.

Mészöly Miklós írónak
Milano, 1958. május 24.
Budapest, XII.
Városmajor u. 48.

Kedves Barátom,

Közös barátunk beszélt Rólad. Elmondta, hogy szeretnél kijönni Olaszországba, mert regényt szándékozol írni egy magyar festőről, aki sokat élt Dél-Olaszországban. Tudva, hogy az ilyen tanulmányútnak valutáris nehézségei vannak, én Téged nagyon szívesen látlak, akár egy hónapra is, és minden más tekintetben is, erőmhöz képest segítségedre leszek. Apám huszonöt éven át karmestere volt a magyar Operaháznak, én magam is ennyi időt töltöttem el a vendéglátó és vendégszerető magyarok között, szerencsére még nem felejtettem el a nyelvet sem, bár alkalmam magyarul beszélni vajmi kevés. Semmi esetre se árt azonban, ha Te is megtanulsz annyira olaszul, amennyire csak tudsz, mert mi olaszok kevés idegen nyelvet beszélünk igazán jól, noha sok idegen megfordul nálunk. Nem vagyok gazdag ember természetesen, csak tisztviselő a milánói RAI televíziójának dramaturgiai osztályán, de amim van, szívesen megosztom egy magyar íróval, annál is inkább, mert szándékomban van magyar szerzőket fordítani, és szeretnék minél több magyar íróat megismerni.

Szívesen várlak tehát, és várom értesítésedet.

Szívélyes üdvözlettel
Sergio Failoni⁹
Milano, Corso Sempione 20.

8.

[Várkonyi Nándor Mészöly Miklósnak]
Pécs, 1959. augusztus 12.

Kedves Miklósom!

Ne neheztelj, hogy ilyen későn reagálok küldeményeidre, de beteg voltam, sőt vagyok, igen ütődött állapotban, de minthogy nem javul, nem akarom lelkiismeret-furdalások által még jobban megnehezíteni. Szeretném illő módon megköszönni kedvességedet, figyelmedet; a könyv csakugyan jól jött, sok haszonnal olvastam el, úgyszintén Laci is, mint bizonyára megírta; azóta nyilván megkaptad már, s reméljük, nem volt kényelmetlenséged miatta. Még egyszer köszönöm, mert még jobban esett, kedves leveledet; nagy örömet okozott, hogy így emlékezetben tartasz, s ilyen jó érzésekkel gondolsz rám. Az nem csoda, ha nemigen tudják a kapcsolatot tartani manapság azok sem, akik pedig összetartoznának, éppen elég, ha magamagát tudja tartani az ember. De hála istennek, szó sincs kallódásról, s amint láttad és látod, az első jeladásra beáll a kontaktus. R. Laci¹⁰ a tanúm, milyen sokszor emlegetünk Téged, s hogy mennyire féltettelek a Rád nehezedő sorstól. Nagy megkönnyebbülés számomra, hogy semmi defektus

⁹ A levélben említett (talán Csontváryról tervezett?) regény sohasem készült el. Mészöly nem utazott Olaszországba. A levélíró apja, Sergio Failoni (1890–1948), Toscanini tanítványa 1928-tól 1948-ig volt az Operaház karmestere. Fia (1923–1968) tervezett műfordításaira nem került sor.

¹⁰ Rajnai László (1923–2002) irodalomtörténész, kritikus, műfordító. A *Sorsunk* segédszerkesztője volt.

nem ért, s hogy a nehéz küszködés talán érlelte is nagy és szép tehetségedet. Mert tulajdonképpen erről akarnék néhány szót írni. Ti. Laci révén éppen most olvashattam novelláskötetedet; Isten a megmondhatója, de vén koromra kissé megcsömöröltem a rengeteg szépliteratúrától, amit magamba szedtem egy életen át, azonban könyved olyan tiszta gyönyörűséget szerzett, hogy le sem tehettem, míg a végére nem jutottam. Többet nyújtott, mint amit valaha is el tudtam volna képzelni Felőled. Tiszta, oldatlan költészet ez, olyasmiket és úgy mondasz el Magadról és az emberekről, amiket lírában talán nem is lehet; saját epikus eszközeid vannak, nem tanultál senkitől, s azt hiszem, ez a legnagyobb dolgok egyike. Nem bókvágyból mondom, hanem mert tények, amiknek elemi hatása elől kitérni nem lehet. Végtelenül örülök, hogy látom – mikor annyian kallódtak el – Te éppen ellenkezőleg, birtokába jutottál emberi és művészi lényednek, megtartottad, s bizonyos, hogy még jobban fejleszteni fogod. Mert az is bizonyos, hogy sokat kell még dolgoznod, s nem könnyen – de ezeket a dolgokat Rajtad kívül nem tudja elmondani senki sem. Gondolhatod, mennyire megnyugtat, hogy nagyarányú munkákon dolgozol, regényen, filmen, bár az utóbbi veszedelmes műfaj, tisztára külső okokból, amiket nem kell magyaráznom. A külső siker, érvényesülés amúgy is lutri, de remélem, hogy ez nem fogja befolyásolni munkakedvedet.

Nagy örömet szerezél, Kedves Miklósom, voltaképpen csak ezt akartam mondani; láz, hűlés, fejfájás, makacs köhögés kínoz, nem tudom szemügyre venni saját impreszióimat sem a könyvedről, ennek tulajdonítsd, ha keveset és zavarosan írtam. – Laci bizonyára elmondta, hogy én is dolgozom, hál' istennek még bírom, a szűkölködés ebben nem zavar. Hanem igen szeretnék még megérni valami becsületesebb időt. – Laci sok szépet mondott k. Feleségedről, add át tiszteletemet, kézcsókomat. – Neked még egyszer köszönöm a köszönendőket, kívánok mindkettőtöknek minden lehetséges jót, s öllelek

igaz szeretettel
Nándor

9.

[Címzés a borítékon: Mészöly Miklós író

Budapest

Városmajor u. 46. v. 48.

Feladó: Németh László, Aszófő]

Aszófő, 1960. június 11-én

Kedves Miklós!

A párnák igazán megszegényítettek. Lehet, hogy én mondtam olyat: szeretnék a feleségemnek egy hasonlót venni, de arra nem gondoltam, hogy ti csináltassátok meg. Igazán gyönyörű darab, kirí a sajkodi házunkból.

Sajnálom, hogy nem tudtatok benézni hozzánk, de a nyár még elég hosszú: pótolhatjátok. Ella július közepe táján kiutazik Olaszországba; alkalom nyílt még egyszer végigzarándokolnia a régi helyeket; Gigi lányom azonban végig itt lesz, s én magam is tudok házigazda lenni, csak jelezzétek egy lapon előre.

A német kiadás tervét nekem Muraközy Tamás említette. Ha többet akarsz tudni róla, hívd föl egyszer a Mezőgazdasági Kiadónál (Báthory u. 10.), ismer és becsül Téged. Várom új munkáidat. Feleségednek add át kézcsókomat és köszönetemet.

A mielőbbi viszontlátásig:

Németh László

10.

[Bóka László Mészöly Miklósnak]

1960. szept. 12.

Kedves Miklós,

Levelével nem várt örömet szerzett. Maga a tény is – de még inkább: a tartalma. Úgy látom, ez a nyár szerencsés volt az alkotásra. A kezdés a nehéz; ha túlér a felén, túl van a handicapeken. A magam *[olvashatatlan szó]* írásainál is ezt tapasztalom. A hangulata olyan, aminőt álmában kívánhat magának az íróember. Ne is jöjjön haza, míg el nem készült, vagy olyan ponthoz nem ért, mely pihenőt parancsol.¹¹ Úgy érzem, az előbbi lesz igaz.

Az én nyaram se volt rossz – ami a munkát illeti. De nem eredményes. Az első fejezetet – a vége felé abbahagytam, és átugrottam három évet, a legfontosabb – negyedik fejezetre, amely Kosztolányi halálával kezdődik, és a Jónás könyvével végződik. Ebbe belemelegedtem. De lassan haladok előre, mert vissza-visszamegyek, mint a távfutó, ha szusszat akar venni. Ezt különben Quintilianustól tanultam, hogy az írást sohasem szabad ott kezdeni, ahol abbahagytad – hanem újból írni a már megírtakat. Hát ezt túlzásba viszem. De mindig új és új ajtórések nyílnak bennem meg, és eszembe jut néha éjjeli ébrenlétkor, ami kimaradt. Ez az a része, ami akkor, amikor Béládival nálam voltak, felvázoltam. És ami ugyanígy kikívánczik belőlem, mint annak idején a József Attila *B[faungarten]-*díja. De mennyire szélesebb mederben és kiágazásokkal. Semmit sem írok le, amire ne emlékeznek, vagy amit dokumentálva nem észlelnék. A barátok, az orvosok mind meghaltak, egyedül Illyésben (voltam nála augusztusban már) és abban a konstantinápolyi orvostanárban, ki a műtétet végezte (és jelenleg Baselban lakik) lehet még támasztékom. Az alkotó képzeletről tartott [...] Babits előadást (nem jelent meg), ott olvastam ezt: „Reprodukáló képzelőerőre a memoáírónak is szüksége van, alkotó képzelet véget ér, ott kezdődik a költészet, a regény, a monda, a történet, ott kezdődik, ahol a hazugság.” Szerencsém ezúttal az alkotó képzelet hiánya. Elválík, hogy a reprodukáláshoz van-e elég? Októberben megjelenik...

Lacika is észrevett reminiscenciákat a Fekete golyóban (A sánta fiúról és a keresztpáról). Babits regényei telve vannak reminiscenciával – az én számomra. De ez más. Ott az emlékezés csak eszköz, de nálam öncél, vizsga és egyben búcsúzás.

Gál István érdeklődött ma, mikor jössz elő. Október elején fogadás lesz az angol bábosok tiszteletére... A Nagyvilágban megjelent N[émeth] L[ászló] tanulmánya Dürrenmattról. Nem nagyon érdekelt; de az auktor se nagyon –

Szóval, jó munkát, szerencsét, kitartást.

Régi barátsággal és bátyi új szeretettel

BL

¹¹ Mészöly vélhetően Szigligetről írt Bókának, és AZ ATLÉTA HALÁLÁ-N dolgozott.

11.

Kiadói Főigazgatóság
1961. május 12.
Budapest, V.
Ikt.sz.: 57.563/1961
Szalay u. 10–14.
Előadó: Tóth Gyula

Mészöly Miklós
Budapest
XII., Városmajor u. 47.

Mellékelten visszaküldjük az „Az atléta halála” című kéziratát. A Magvető Kiadó nem vállalkozik a regény kiadására, mert a lektori jelentés szerint megoldhatatlan problémák jelentkeznek benne. A lektori jelentés aggasztónak találja az író szemléletmódját, tudatosan antirealista irodalmi irányzatát, az impresszionista, kiábrándítóan sötét színek halmozását, és hiányolja a pozitív eszmei mondanivalót.

Szalai Sándor s. k.
osztályvezető

Melléklet: kézirat

12.

[Németh László Mészöly Miklósnak]
Sajkod, 1961. június 23.

Kedves Miklós!

Bocsáss meg, hogy csak most küldöm vissza Az atléta halálát. Ella azt mondta, megkaptátok az útlevelet, s azt hiszem, eddig máris külföldön vagytok.

A regénnyel gondolatban sokat foglalkoztam: a Jelenkorban közölt rész nagy várakozást keltett: az atléta alakja, a hiteles s irodalmunkban felfedezészerű sportvilág, az atlétikához tapadó nő – s ahogy a halála után elindul a múltját felkutatni: mindez nagy regényt ígért... Aztán, a kézirat megkapása után egy csalódáshullám következett. Bár mint pszichológiai regények íróját szoktak számon tartani, egy határon túl nem szerettem a pszichológiát – különösen, ha az bizonyos lélektani iskolákra emlékeztet. S a Pécsi Pici-komplexum – az elbeszélés ide-oda ugráló, most már iskolát jelentő tétováságaival – ilyenre volt gyanús. Most azután – hogy sürgetésedre – még egyszer átvettem felelősebben is a regényt, az összbenyomás kicsit közelebb került az elsőhöz.

Az atléta halála egyrészt fölfedezés, másrészt olyan művész munkája, aki ura a mesterségnek, s azt csinálja meg, amit akar. A részletekbe rengeteg kitűnő s írón megfoggott megfigyelés van beletömörítve (milyen kitűnő például a batakolosi sportvilág leírása!) Az ábrázolt tájak mind tovább élnek az emberben: Karlstejn, a Vlegyásza, Tardos – de az ostrom előtti liget is a bábuszínház körül. Úgy amúgy az alakok: Pici, Réka, a fiúk... az atléta körül a hősi s pátoszteli hallgatagság – az egész emberé, aki egy dologra tette fel az életét, s szakszerű keménységgel szorítja ki – a halálíg. A kis tanítónő ragaszkodása a sajtóságos nagyság iránt.

Ami zavar továbbra is, a lélektanilag felnagyított kis motívumok, amelyekről ezt a magatartást levezeted s [az] a bizonyos eltökélt módszeresség az elbeszélésben: az ember akaratlan is az „önkénteleni gomolygás” törvényeire figyel, ahelyett, hogy magának a gomolygásnak adná oda magát.

Természetesen nagy túlzás – hogy nem közölték... De egy kicsit megértem az ellenőrző tisztviselő helyzetét. Én is azt szeretném, ha ez a művészi tudás s a benned megismert erkölcsiség másra tanítaná az olvasókat. Tudom, hogy rögeszmém egyikének tudod, ha a meglevő s magas színvonalú példákhoz futó nyugati művészet helyett – egy nevelő, de a mi feltételeinkből kiinduló s használati életreceptet adó művészet felé szeretnék tolni, szuggerálni. De hát egyikünk sem szabadulhat attól, amit fontosnak tart.

Kézcsókjait küldi s szeretettel ölel s gratulál

Németh László

Mégsem adom postára a regényt. Kedd reggel megy a vöm, ő kézbesítővel azonnal a lakásodra küldi...

13.

[Mészöly Miklós Németh Lászlónak]¹²

(1961 nyara)

Kedves Laci,

Jólesett s nagyon köszönöm, hogy olyan bőven reflektáltál az Atlétámra. Nem tagadom, mind nagyon az elevenbe vág, amiket kifogásoltál, még ha másképpen gondolom is – de hát épp ezt kéne a műben kellő szuggesztivitással bizonyítani tudni, amit másképpen gondol az ember... S hogy irritált bizonyos szempontból, nekem csak tanulságos lehet; s ez is volt. De egyelőre nem futotta többre.

Az „irályt” persze azért szívesen megvédeném; vagy legalábbis megpróbálnám védeni. Nagy rákfenénk – az egész nemzedéké –, hogy ilyesmire nincs fórum; a fiók a tanunk, vagy egy-két barát. De ilyen szempontból is megmozgatott nagyon a leveled – hogy mennyire hiányzik az önmagunk „lefogalmazása”. (A „fiók” meg olyan patetikus utalás – ki ír ilyesmit fióknak?)

Megpróbálom védeni – mondjuk – a Pécsi Pici-komplexumot, amit általánosnak s csakugyan erős faktornak érzek; bár azért nagyon másképp, mint ahogy bizonyos, kizárólagosságra törő lélektani iskolák gondolják. Hogy nálam ilyen erős hangsúlyt kapott, talán azért is történt, mert alkalmasnak látszott arra, hogy annak a neobarbarizmusnak kamaszkori előtájtait megpróbáljam átvilágítani vele, ami az embertelen háborús bajtársiassághoz vezetett; s azóta is kísért. Persze, szűk spektrum ez egy bizonyos kor lelki atmoszféráját dokumentálni; de nem szabadulhatok a gondolattól, hogy mégis – ha vigasztalan is – így jellemző. S mintha egyre inkább az lenne, most, amikor a nemeket durván egyenjogúsító „gang”-ek, „racket”-ek – a „galerik” világszerte autonóm szabadkőművességekként szerveződnek a társadalmon belül; barbár, indulati,

¹² Kérdéses, hogy valóban misszilis-e a levél. Az író hagyatékában az eredeti, kézzel írt levél maradt meg, és aligha valószínű, hogy Mészöly még egy (elküldött) tisztázatot készített volna róla. Meglehet, elfeledkezett a postázásáról az említett utazás készülődései közben.

agresszív moráljokkal, amihez jól társul – okként vagy okozatként? – a korán fejlett szexualitás s ami vele jár, az aszociális attitűd, a felelőtlenség (vagy érthető kompenzációképp a túlfeszített, hamis bajtársiasság – ami persze, ha célt kap, nagy tettekre is képes; láttuk). Amit szerettem volna megmutatni: hogy az atlétámat ez köti, többek között; s ettől is rugaszkodik. – Ebben az egész lelki atmoszférában persze nagy érték is van; főképp a hallatlan dinamizmus – amit humanizálni, szocializálni kéne... Szóval, a recept. De amihez egyelőre bátorságot éreztem, inkább csak kórképfelvétel volt (s ebben a fázisban, az adott előzmények után, az én morális atlétámat se tudtam hitelen más útra meneszteni, mint a megbocsáthatatlan individualizmus, az önvívás útjára, aminek viszont az az ára, hogy kirajzolja [?] magát a társadalomból, miközben morális premisszákból kiindulva szépen pusztít is maga körül –). Azt hiszem, típus ez – s talán nem extrém, sőt elég gyakori – kint is, idehaza is. A „jobbak” csődje; a morális ellenzék pokoli buktatója. Teszi, hogy „életnek” van igaza, amelyik „halad” – de korszerű két lábon járóvá formálni, hőssé, aki ezt az igazságot sugározza, ma... Férfimunka végül is ez a mi „párttitkár” problematikánk (ahogy Camus-nél az atheista szent; Rieux doktor alakjában pl.). Hiszen rémlik is lassan egy s más az emberben, hogy merre s hogyan – de félek, mert hogy célba találjunk, nemcsak adott feltételeinket kéne számba venni, hanem kivételes szerepünket, kötelességeinket is tisztázni kéne, mindenekelőtt; s nem csupán az anyagi-gazdasági, de főképp lelki-morális szerveződésünk vonatkozásában. S nem veszélytelen, ha az utóbbi izgatja az embert...

Ami a „kis motívumokat” illeti – hát, azokat is megpróbálnám védeni, mint „irályt” – bár tudatosan nem követek vele senkit; vállalom saját rögeszmémnek. A realizmus valahogy így látszik tovább teljesedni számomra. Egy kicsit olcsó (de azért elemzésre méltó) hasonlattal: ahogy a newtoni világkép adekvát formára lelt a kartézianus ábrázolásmódban – ugyanúgy spontán köz- és életérzés nekem (s szeretem hinni, hogy másnak is): a folytonos relativitásélmény, a bizonytalansági együtthatók szüntelen figyelemzetető jelenléte; egy világ, amelyiknek lebontották a falait, nincs biztos mennyezete, padlója – de mindez úgy, hogy ugyanakkor az egész gomolygós (ami mindig volt, csak most különös hangsúlyt kapott), folytonosan behelyeződik a praktikusán nélkülözhetetlen newtoni szabályrendbe is, a jelenségek racionálisan is elképzelhető fizikájába. S ennek a kettősségnek a rohama ma szörnyen erős – a masszív kauzalitásba (s jelenségmagyarázó értékébe) vetett hitünk rendült meg, azt hiszem. Számomra a „kis motívumok” jobban adják a „reális” szuggesztióját. Az ún. „nagy motívumok” többnyire intellektuális „ráfogásként” rontanak rám. Persze, ez így nagyon durva fogalmazás... elméletlenség. Hol a határ? Az ötvözés mértéke?

De azért hidd el: írni (hál' istennek) ártatlanul szoktam, nem ilyen teoretikusan... S a kísérletekről magam is azt tartom: csak az ér belőlük valamit, ami a fokozottabb realizmusigényt segíti kielégíteni, új észrevései és reprodukáló módszer kimunkálásával. S az is csak akkor lesz jó, ha egy alkat sajátja s nem kifundálás.

Ne haragudj ezért az összevissza válaszáért – tulajdonképpen az ellenvéleményed érdekelne nagyon. Talán majd egyszer, szóban.

Aug. közepén utazunk – Bécs, Bazel 1-1 nap, Strasbourg 10 nap, Páris 3-4 hét, Róma 1 hét... Kicsit kései, de nem elkésett ajándék az über-istenektől.

Nagyon sok szeretettel üdvözöl – s még egyszer nagyon köszönöm leveledet

14.

[Várkonyi Nándor Mészöly Miklósnak]

1962. május 26.

Kedves Miklósom!

Szívből örültem a találkozásnak és mindannak, amit magadról elmondta. Remélem, hamarosan látlak Pécsen, és akkor visszatérhetünk ezekre az életbevágó problémákra. Azt sem kell mondanom, mennyire jólesik felajánlott baráti támogatásod, közvetítésed a stuttgarti kiadó felé. Ha csakugyan sima mód nyílik rá, talán nem lesz haszontalan az alábbi, rövidre fogott tájékoztatás:

A munka nem regény, de nem is szabályos kultúrhistoria. Címe: Die Pfeiler von Siriat [?], alcíme: Verschollene Kulturen (Atlantis, Gondwana, Mu). 1957-ben már volt szerződés az új, átdolg. kiadásra, de felbontották. Az első kiadásnak antikvár- és magánforgalomban azonban nagy kelete van, egy komm(unitsa)lap (Kortárs) szerint „példátlan könyvsiker”; antikvár-ára maximális: 100,- ft., magánforgalomban 2-300 ft. körül mozog. Ezt átdolgoztam és kibővítettem, a kézirat terjedelme kb. 900 flekk. Amit ezekből az adatokból alkalmasnak vélsz, használd fel, pontosak, túlzás nélkül. Előre nagy hálával köszönöm. Csak arra kérlek, semmi kényelmetlenséget ne vállalj miattam. De jónak gondoltam, hogy ezeket még hamarjában közöljem Neked.

Üdvözlétedet át fogom adni Rajnai Lacinak, s mindketten örömmel várunk majd Pécsen.

Addig is minden jót, zavartalan, termékeny munkát a székszárdi hegyen. Még egyszer köszönök mindent, s öllelek igaz szeretettel

Nándor

NB. Sárközi Mártának a könyvet és a gépiratot azonnal elküldöm, köszönő és magyarázó (bocsánatot kérő) levéllel.

15.

[Gera György¹³ Mészöly Miklósnak]

Páris, 1964. május 12.

Úgy látszik, azok törődnek az emberrel a legkevesebbet, akikhez ragaszkodik. Talán az öregedés jele, hogy valaki erre rájön. Nem érzelmes zsarolásnak írtam ezt, de biz' isten rosszulesik, hogy ennyire elmaradtatok. Készülődünk hazafelé, minden itt töltött nap egy kicsit utolsó, s megyünk haza ugyanolyan otthontalannak, mint itt voltunk. Érdemes volt? Jó lesz-e? Nyújtjuk a kezünket, de rácsapnak.

Mi tagadás, valahogy másképpen képzeltem el, túl az elfoglaltságokon, meg a napi bosszankodásokon – gyakori párbeszédet. Bennem volna hiba? Meglehet az is. No, mindegy, kár, hogy csak így sikeredett. Hagyjuk hát a nosztalgiát, a középiskolás lamentálást, G. azt mondja, nem illik be a képbe. Tényeket, ridegen, legyen most ez a dolgom.

¹³ Gera György (1922–1977) író, műfordító, esszéista.

Jártam fent a Martonplay-nél a darabjaid miatt, Miklós. Megismerkedtem ugyanis a Théâtre du Tertre igazgatójával, aki hajlandó volna – esetleg – magyar darabot bemutatni. András Mártánál, persze, csak az utolsó példányt találtam, melyet nem ad ki a kezéből; hátha ott megfial, vagy tudom is én. Megígérte, hogy legépeletti – ehhez két hét kell. Jövő héten jelentkezhetem nála, megengedte. Aztán, ha valamelyik darabodat bemutatnák, joggal elmondhatná: ő mindent megtett.

A Lettres Nouvelles különszáma legjobb esetben is csak augusztusban jelenik meg. Hol az anyag késik, hol a fordítók húzzák az időt. Hazamenetelünk is ettől függ. Talán július vagy augusztus végén indulunk. S eltelt egy újabb év lázasan s csekélyke eredménnyel.

Megjelent egy elbeszélésem az Esprit-ben, nem tudom láttátok-e. Ez se hozott bosszúságnál egyebet, ostoba bevezetőt írtak a szám elé. Beauvoirtól kaptam dicsérő levelet: a Temps Modernes valószínűleg augusztus–szeptemberi számában közli a „Costa Bravá”-t. Örölnöm kellene, de nem megy.

Lassan haladok a regénnyel, amit elkezdtem, a 80-ik oldalon tartok. Fülel [?] érdekelné, de egyelőre mindössze az a gondom, hogy ne rekedjek meg.

Betegeskedtem is a reumámmal, sántikáltam egy darabig, most itt a rekkenő meleg egyik napról a másikra, ez talán majd segít.

Csupa bosszúság jutott ki nekünk a múlt hónapban. Andi¹⁴ állása is veszélyben forogott. Most, június 1-én a lakóink utazik el Brazíliába. Tegnap még úgy látszott, Csernusék¹⁵ jönnek a helyébe, az is kútba esett, egyedül meg aligha győzzük a bért.

Szóval, inog minden körülöttünk. Pedig már azt kéne tervezni, mitévők leszünk otthon az új, bútortalan lakásban, a mostanára már szokatlan munkakörülmények között. Káosz. Persze, lehet, hogy ma épp fekete szemüveget vettem fel. De ahogy olvasom a hazai folyóiratokat, még túlságosan is vidámnak tűnök magam előtt.

Június első napjaiban jönnek anyósoméék. Nem csak Andi, én is nagyon várom őket. Úgy látszik, ez is aranyigazság: a távolság olykor közelséget teremt. Az én esetemre, úgy érzem, ez érvényes.

Sajnos, nincs kivétel. Még ti sem. Így hát csak azzal fejezhetem be, hogy mind a kettőtöket öllelek:

Gyuri

16.

[Nemes Nagy Ágnes Mészöly Miklósnak és Polcz Alaine-nek. Datálatlan, Szigligetről az 1960-as évek közepén]

Szép Ali, szép Miklós.

Ha jól értettem a lapotokat, akkor jól érzitek magatokat otthon. De lehet, hogy éppen fordítva írtátok – ez esetben nem kívánt rész törlendő. Igaz, hogy Miklós befejezte a Saulust? Erre iszunk. Elájult az ifjúság a gyönyörtől? Remélem; el is várom tőlük. Egyébként Miklós ne képzelje, hogy ez afféle téli nyaralás (ezt el tudtam olvasni), dolgozom tisztesen, bár sose annyit, mint kéne, s szeretnék. Fordítottam modern angolokat, szerelmemet, Sidney Keyes-t is¹⁶ – hát gyönyörű volt. Hallottatok ilyet? Így kell csalódnom; bár lehet, hogy a válogatás számár. Lehetséges az, hogy a szerelem még-

¹⁴ Gera György felesége, pszichológus.

¹⁵ Csernus Tibor (1927) festő, grafikus. Párizsban él.

¹⁶ Újromantikus angol költő (1922–1943).

sem az „érdem jutalma” (amint a jó Corneille állítja); Babits mindig is tiltakozott ez ellen. De hát az csak mégsem irányadó? Keyes-szel is úgy járok, mint egy derék költőnkkel a közelmúltban (nomina sunt odiosa);¹⁷ lelki életet élt velem, tárt kézzel szórta lábam és szemem elé verseit, s nekem általában az a kínos érzésem volt, hogy: ilyen szép fiú miért ír verseket?

Nagyon vágyom rád, Ali, nem is testi jelenlétedre, csak úgy, asztráltestedre, fluidumodra stb. Az emberek csakugyan rendkívül fárasztók, mi lenne, ha egyszer nem kéne zsúrozni? Mindenkit imádok, de egyszer itt Szigligeten, egyedül lenni... Menjek Pestre? Ott ugyanaz. Hova lehetne, milyen fűrűlyukba bújni egy kis kontemplációért?

De Te, ugye, azért szeretsz engem? Könyörgöm, harcoljatok, az olyan egészséges, majd egyszer megmagyarázom, miért nem adtam kölcsön a lámpát; nagy lelki élet miatt. Iszonyú, röstelltem, pláne előtettek, hisz tudod, különben füttyölök a holmijaimra. – De hagyjuk lelkem undorító fekélyeit, talán nem olyan szórakoztatók, mint én gondolom. De csakugyan: mit csinálnánk, ha nem babusgatnánk örökké a nyavalyáinkat?

Hó van, bár kicsi, de porhó; csináltunk hősobrot, egy gyönyörű szfinxet – a Szigligeti Szfinx, ez lett a neve. A kebleit Artúr¹⁸ működtette, irtózatosan fennhézajzott vele. Sajna, elolvadt. A keblei is. Ó művész, ó szerelem! – Ma ment el egy festő, Szilvász Margit (Solymos Ida hozta), majd mindenkit lefestett, végre van egy szép portrém. Örülök, mint a kutya. A festő öreg volt és bölcs, s a hülye írókat eleve gyönyörűnek festette. Most mindnyájan álmatagon járkálunk, és folyton tükörbe nézünk.

Mi az a lakáslévélválasztás? Vagy rosszul olvasom? A Filatorigátról van szó? – Most nem fecsegek többet, kb. 5-én megyünk haza, sok-sok csók:

Ágnes

17.

[Tandori Dezső Mészöly Miklósnak]

1965. szeptember 22.

Drága Miklós,

Lehet, hogy már itthon vagy, lehet, hogy várni fog ez a levél – mindenesetre hamarosan beszélgetünk újra személyesen. Így főleg csak arról itt, hogy két úr könyvét olvasgatom most (betegem fekszem, tüszős mandulagyulladás, de már kifelé...) Camus-ét és a tiédet. Nagyon megrendítő ezt a kettőt így együtt olvasni; a Pestist és a Te könyvedből a Stiglicet, de a Stiglichez vagy máshoz hozzászámítani a tanulmányokat (épp kezembe került a „Sunt lacrimae...”), és akkor a Pestis Rieux doktorának szavai jutnak eszembe (Tarrou halála után): „...tudta, hogy nem nagy dolog valakit szeretni, vagy legalábbis, hogy egy szerető érzés sohasem elég erős ahhoz, hogy kifejezhesse magát...”, valamint a pestis elmúltá után: „A ritkábbak, mint Tarrou, talán olyasvalamivel kívántak egyesülni, amit nem is bírtak meghatározni, de ami az ő szemükben az egyedül kívánatos jónak látszott. És Rieux arra gondolt, jogos, ha az öröm néha megjutalmazza azokat, akik beérik az emberrel és az ember szegény, de félelmetes szerelmével.” Csodálatos érzés olvasni a Pestist, és nagyszerű volt, hogy kb. fél napja olvastam újra a Te novelláid némelyikét; egy olyan idő-tér pontokkal rendelkező, de ezek nélkül is éppoly lényegesen meglevő közeget érzek, mely – ha akarom – sosem enged el, mely nem úgy háló, mint az artisták alatt feszülő védőháló, hanem úgy, hogy én,

¹⁷ A nevek gyűlöletesek, értsd: említésük kerülendő (latin mondás).

¹⁸ Görgy Gábor (1929).

aki (talán) – az előbbi idézetben legalábbis – azonosítási felületet találok törekvéseimmel, rá-irányítottaságot – mi ebben a hálóban egy csomóvá, görccsé válhatok. Rambert-ra, az újságíróra gondolok, aki nem szökött meg, hanem visszament Rieux kórházába; és arra, hogy Rieux ezt mondta (mintha Ágnes¹⁹ hallanám): „Bocsásson meg, Rambert, de én igazán nem tudom. Ha úgy kívánja, maradjon hát velünk.” – Összevissza idézhetném a könyvet – s épp az egyik idézet értelmében csak ezt, s (itt) nem a tiédet is.

Talán ott kapcsolhatnám mégis, mindenek ellenére könyveiteket (amíg egyszer talán, alaposabban is, más formában is), hogy a Stiglic „sörhabos” passzusára (ahol számon kéri a „kritikus” a festőt: miért nem festi ezt is bele a képbe) találtam egy jó választ (nem elutasítót, de mégis, érezni fogod) a Pestisben: ahol Tarrou, nagy vallomása után javasolja Rieux-nek, menjenek fürdeni a tengerbe – „Elvégre igazán szamárság mindig csak a pestisben élni...” Hát igen – de ezt nem a „kritikus” mondhatja.

Érted most már más oldalakról is talán, miért volt különös egybeesés, hogy ez a két könyv így egy időben került újra elő; – magán a Pestisen belül is szépen éreztethető lenne. Csupán a fenti fürdés-indítványt idézem, aztán be is fejezem – ha megjöttél, s kifújjátok magatokat, úgysis felhívsz –

„Mindent összevéve – szólt Tarrou jámboran – azt szeretném tudni, hogy lesz szent-té valaki.

– De hát maga nem hisz Istenben.

– Ez az. Lehet-e az ember szent; Isten nélkül, az én szememben ma ez az egyetlen kézzelfogható probléma...

– ...tudja – felelte az orvos –, én úgy érzem, inkább a legyőzöttekhez tartozom, mint a szentekhez. Nincs hajlamom, azt hiszem, a hősiességhez meg a szentséghez. Embernek lenni, ez érdekel engem.

– Igen, mi ugyanazt keressük, de én kevésbé vagyok becsvágyó.

Rieux azt gondolta, hogy Tarrou tréfál. Ránézett Tarrou-ra. De az elmosódó fényben, mely az égből jött, szomorú és komoly arcot pillantott meg. Ismét szél kerekedett... Tarrou megrázkódott:

– Tudja, mit kéne tennünk a barátság érdekében?

– Nos, döntsön ön – szólt Rieux.

– Fürödni egyet a tengerben. Még egy leendő szenthez is méltó ez a kedvtelés.

Rieux mosolygott.”

Dezső

18.

[Telegdi Polgár István²⁰ Mészöly Miklósnak és Polcz Alaine-nek. Az 1960-as évek közepe]

Édes Gyerekek!

Nagyon biztató a Saulus-kezdet! Olyan levegője van, amelyet csak a legmagasabb rendű irodalomban szívhatni. Th. Mann-veszély, úgy látom, biztosan nem fenyeget; vi-

¹⁹ Nemes Nagy Ágnesre utal.

²⁰ Telegdi Polgár István (1918–1987) szerkesztő, műfordító. 1976 és 1987 között a *Nagyvilág* olasz rovatát szerkesztette. – A levelet Dobogókőről, az Eötvös-turistaházból címezték. – A levél végén: „Grácia”: Kerényi Grácia (1925–1985) költő, műfordító.

gyázz, Miklós, hogy Kosztolányi se fenyegetsen: K.-nak ugyan sehol sincs ilyen jó 15 oldala, de a hangvételtben van valami, ami rá emlékeztet (egészen távolról, persze, amúgy sem veszélyes). Egy-két stiláris apróságra – majd ha egyben lesz az egész és megengeded – rá fogok böknöni.

Ölel és kézcsók

Pista

u.a. Grácia

19.

[Czigány Lóránt Mészöly Miklósnak]

London, 1968. március 6.

Kedves Miklós,

Hálásan köszönöm novelláskötetedet, melyet már bizonyos ideje megkaptam.²¹ Eddig azért nem „nyilatkoztam”, mert vártam, hogy az itt mellékelt néhány fénykép elkészüljön.

Igen örültem, hogy kötetedet kiadták, nekem kiváló bizonyíték arra, hogy magyarul is lehet „cool” prózát írni. Persze azt is látom, az ÉS-ből, hogy Te is a „pálya szélén” állsz. Köztünk legyen mondvá, a Faragó más pályán jobban megállná a helyét.²²

Szeretettel köszönt

Czigány Lóránt

20.

[Vás István Mészöly Miklósnak]

1968. július 31.

Kedves Miklós,

Köszönöm Saulusodat. Néhány napig nem jutottam hozzá, aztán elővettem, és nem tudtam letenni: egyvégtében olvastam el. Mondhatom-e, hogy a legjobb könyved? Nekem mindenesetre az.

Mellesleg. Előzőleg említettem neked, hogy engem a téma különösképpen érdekel. De ez nem tesz elfogulttá a könyv iránt – sőt. Aminthogy hősödet nem is tudom a bibliai történet Páljának, pontosabban a Levelek írójának [*tekinteni*]. Te talán azt feleled erre, hogy Te nem is Pált írtad meg, hanem Sault. Igen ám, de egy megtérés, isteni látomás, Szentlélek megváltoztathatja a pártállását, világnézetét, hitét, de a természetét aligha, és semmiképpen nem az értelmi berendezését. Pál egyike a történelem legnagyobb intellektusainak, még Lukács Györgyre (nem az esztétikai, a politikai írásaira gondolok) is inkább emlékeztet, mint a te mélyzsidódra. Erre kár is több szót vesztgetni – semmi köze a könyv értékéhez.

A Te figurád, és vele a könyved, úgy, ahogy van, meggyőző, lebilincselő, igaz – ti úgy mondanátok: látomásos. Tömör, drámai, célratörő, sehol semmi fölösleges vagy zavaros vagy szerepjátszó. Nem tartozik semmi iskolához. Azt a nyelvi erőt, biztonságot, amit korai meséidben annyira szerettem, csak itt találtam meg újra, egy más – ha van

²¹ JELENTÉS ÖT EGÉRRŐL.

²² Faragó Vilmos éles bírálatára utal (*Élet és Irodalom*, 1968. 4. sz. 7. o.).

ilyen – magasabb síkon. Költői, minden költőieskedés nélkül. Bámultam a tudásodat, és itt nemcsak az írni tudásra, hanem a tárgyi tudásra, világtudásra gondolok. Szellemes ötleteidet méltatlan is megemlíteni, mégis hozzátartoznak a könyv hatásához. Szóval, mit tagadjam, kis remekmű.

Szokványos gratuláció helyett: őszintén örültem, örülök a könyvednek.

Piroska is köszöni a dedikációt, ő is egészen a hatása alá került.

Alaine kezét csókolja, téged nagy elismeréssel üdvözöl

Pista

21.

[Mérei Ferenc Mészöly Miklósnak]

1969. október 4.

Kedves Miklós!

Néhány hónapja foglalkozom azzal a tervvel, hogy megpróbálom irodalmi művek pszichológiai megközelítését.

A pszichológiai fogalomrendszer, amit használok, azt kívánja, hogy magyar és lehetőleg mai szerző ábrázolási módjának rejtett pszichológiai mondanivalóját keressem.

Elsőnek a „Saulus”-sal próbálkoztam, amelyben a pszichológiai implikációk szinte nyílt-fejtéssel közelíthetők meg.

Mellékelten küldöm a kéziratát.

Feltétlenül tudnom kell, hogy az értelmezés még összeegyeztethető-e a te szándékkal.

Ha igen, akkor megpróbálom valahol publikálni.²³

Remélem, a levél elér, mielőtt visszamennél Bécsbe.

Alainet sokszor üdvözölöm, és várom jelzésedet.

Ölel

Mérei Ferenc

22.

Tiszatáj szerkesztősége

Szeged, 1970. szeptember 26.

Szeged

Magyar Tanácsköztársaság útja 10.

Kedves Mészöly Miklós!

Ne vegye fölös zaklatásnak levelem s a kérést. Azt szeretném, ha írást kapnék Öntől a Tiszatájnak. Itt némi alakulások estek, s egy csoport igyekszik azokat megnyerni, akiket tisztel és becsül. Szóban talán meggyőzőbben mondanám el mindezt, s talán lesz mód rá, hogy megtegyem.

Írásait várja és tisztelettel üdvözli

Ilia Mihály

²³ Mérei írása megjelent: *Kritika*, 1970. 1. sz. 23–26. o.

23.

[Mérei Ferenc Mészöly Miklósnak]

1971. január 15.

Kedves Miklós!

Ezt a levelet az olvasó írja, aki örül annak, hogy írója még csak 50 éves, és így nagy alkotói korszaka még előtte van.

Megköszönjük neked – az egész Mérei család – a Saulust és az Ablakmosót és az Öt egeret, a nyelvet, amelyet senki szebben nem hajlít, a gondolkodás bátorságát, az olvasó örömeit.

Állítólag Flaubert ajánlotta: ne azért olvassunk, hogy tanuljunk, ne azért, hogy szó-rakozzunk, „mais lisez pour vivre!”²⁴

Köszönettel az élet-többletért, sok szeretettel köszöntenek olvasóid

A Mérei család

24.

Magyar Írók Szövetsége

1973. október 15.

Budapest

Bajza u. 18.

Mészöly Miklós

Kedves Barátunk!

Örömmel értesítünk, hogy az Írószövetség 1973. október 9-én tartott választmánya egyhangúan felvett a szövetség tagjai sorába. Amikor munkánkban való aktív közreműködésedre feltétlenül számítunk, egyben arra kérünk, hogy a mellékelt kérdőívet kitöltve, egy db 4x4 cm-es fényképpel együtt küldd vissza az Írószövetség titkárságára.

Eltvársi üdvözlettel

Darvas József
elnök

²⁴ Hanem az élet végett (francia).

FIGYELŐ

VERBUM CORDIS

Pályi András: *Megérkezés*

Kalligram, Pozsony, 2003. 314 oldal, 2490 Ft

„Arról beszélünk, nem másról” – pontosan a könyv közepén olvasható ez a félmondat. Ugye, mindenki tudja, mire vonatkozik a kiemelt „arról”? Igen, *arra*. Arról szól Pályi András regénye. Ám amint megpróbáljuk kifejtetni ezt az utalást, és szóba foglalni a néma tudást, amire vonatkozik, kínos nehézségekbe és bonyodalmakba ütközünk: ki-ki más-más tónusban, stílusban fog megszólalni, más szavakat fog használni, és másként fogja érteni ugyanazt. A szexről, a szerelemről, a csábításról és a csabulásról, az érzékiségről, a titkos (polimorf perverz) énünkről, a szívünkről, a legrejtettebb, szégyellt vonzalmainkról és hajlamainkról, belső életünk legcsiklandósabb, legkényesebb – vagy legbűnösebb? netán éppenséggel ártatlan? – vonulatáról van szó...

A mondat teljes egészében így hangzik: „*Fel-lelegeztem, hát mégiscsak arról beszélünk, nem másról.*” A főhős annak a nőnek a kapcsán mondja ezt, akibe belezúgott, és meg szeretné hódítani. Kettejük közt elindult az a fajta kacskaringós, kétértelműségekkel terhes, tapogatózó férfi-nő kommunikáció, amikor pontosan érzi az ember: *hideg, meleg, meleg, forró...* Szóba kerülnek *azok a dolgok*. Azok, amelyek megbizsergetik a férfit, nőt, és ígéretekkel kecsegtetnek. Ilyenkor kicsit el is változik az ember hangja, szeme, arca: izgalmi állapotba kerül. Az érdekelt felek, bárhogy fűzzék a szót, tudják, hogy most *arról* beszélnek, és ennek fontos, sőt életbevágó következményei is lehetnek.

Ámde amikor a prózaíró beszél *arról* az olvasónak, természetesen hiányzik ez a bizonyos aura, az elértés sejtelve, az erotikus érzékenység és cinkosság meg az egyéb kommunikációs jelek. Az „arról” sokkal tágabb értelművé, nehezen megmagyarázhatóvá és szinte követhetlenné válik, és az író nemigen számíthat együttérzésre. Az intimitás hangulata,

ami az ilyen beszédhez szükséges, nincs meg. Az író nem vallhat „arról” a „senkinek”, és az olvasó nem foghatja a szöveggesztusokat. Hogyan oldotta meg Pályi ezt a problémát?

Amikor „arról” van szó és *pont arról*, az egyes szám első személyű elbeszélés nehezen elkerülhető, lévén a téma módfelett intim. Pályi, aki, mint tudjuk, rendkívüli empátiával rendelkező, színészi vénájú író, ismét a szerepelbeszélést választotta: belebújt egy kitalált figura bőrébe, és nagy átéléssel adja elő a monológjait. Mint a színészek: a saját érzéseit és gondolatait (melyeket más műveiből van szerencsén ismerni) dolgozta bele a figurába, s az „idegen”, kitalált figura dolgait vette magára. Ez az alak – meg van nevezve: Baróti Dániel – azonban nem az olvasóhoz, hanem más-hoz beszél, *monodialógust* folytat, mégpedig két szeretett nőhöz intézi a monológjait, miáltal létrejön az az intim szituáció, ami lehetővé teszi a vágyszöveget, vagyis *azoknak a dolgoknak* a meleg kibeszélését. A szerző, aki nem jelenik meg a szövegben (ahogy a rendező sem a színpadon), az ő másokhoz szóló magánbeszédét idézi. Így az olvasó tanúja lehet egy rendkívül bensőséges megnyilatkozásnak, szerelembeszédnek, anélkül, hogy ez az intimitás kellemetlen lenne, hiszen nem hozzá szólnak, ő csak figyel, fülel. Mint a színházban. Amikor a főhős önmaga vallomásait idézi – ilyenkor kerül sor a szövegben a „mondtam, mondtam” szerzői intervencióra –, vagy a szexuális életét mondja, a beszédter akkor is levegős marad, az olvasóra semmi nyomás nem nehezől.

Ezzel a technikával Pályi elérte a témával járó viszolygás kiküszöbölését: úgy tud idegeneknek a legbensőbb dolgokról írni, hogy elmarad a vallomásosság erőszakossága és hamissága, el a gyónás kenetessége, viszont létrejön a távlat, ami lehetővé teszi a bensőségesség külső szemléletét. A szerző és az olvasó közti viszony így szabad, korrekt és hiteles: idegenek vagyunk. Csupán figyelünk. A szerző és a monologizáló elbeszélő közti távlat – amit a sok „mondta” beszúrás nem hagy elhálványulni – is eltakarítja az irodalmi val-

lomosságban rejlő kétes elemet, mármint hogy ki beszél itt kinek és miért, s hogy jön ahhoz. Ugyanis egy olyan szereplőt hallunk, aki nem a mi fejünket tömi: valakihez beszél, és semmiképp sem lehet azonos az íróval. Messterien oldotta meg Pályi a distancia kérdését, ami annál nagyobb siker, mert, mint hangsúlyozom, a legbensőbb dolgokról van szó, azokról, amelyek a test titkos legmélyén zajlanak, és amelyeket nagyon nehéz ízlésesen, diszkrétan és a fülsértést meg a befogadó manipulálását elkerülve szóba hozni. (Ez talán még a legnagyobb erotikus írónak, De Sade-nak, Bataille-nak és másoknak sem sikerült.)

Nem látjuk, nem tudjuk, mi zajlik a testünkben. (A test a tudatalatti avagy a tudattalan.) Ezért nehéz az interpretációt csökkentve, valamint a naturalizmust elkerülve erről a rejtett és rejtélyes életéről beszélni. Az értelmezés és a pornográfia – ez ennek a témának a Szküllája és Kharübdize. Pályi egyébként kiváló értelmezője a mélyerotikának, ám szépprózában óvakodik az életanyag értelmezői túlterhelésétől és a sok filozofálástól. Ezúttal olyan elbeszélőt választott ennek a Baróti Dánielnek a személyében, akinek az elbeszélését hangsúlyozottan *idézi* (tehát nem azonosul vele teljesen), aki egy közepes intelligenciával rendelkező, filozófiailag műveletlen, mondhatni, „közönséges” ember: „bunkó miniszteriumi elvtárs”. Egy „akárki”, akiben, mint minden „akárkiben”, folyik a saját élet tudálékosságtól mentes, spontán önértelmezése, különösebb fogalmi felvérteztség nélkül. Pontosítok: Baróti Dániel az „akárkiknek” a látszat ellenére szenvedélyes, érzékeny és a *saját* élet élésére elszánt (nem tudom, mekkora) csoportjába tartozik, a valakivé váló, önmagát vállalni igyekvő „akárki” ő, s a regény tematizálja is ezt a megszületési processzust. (Ami egyúttal agóniának fog bizonyulni.) De Baróti nem különösebben tudatos és nem intellektuális figura, nem szellemi ember: „csak” egy hétköznapi férfi. A szókincese nem eredeti, közhelyeket, agyoncsépelet kifejezéseket használ, mint akárki, a világképe sem kimunkáltabb egy átlagemberénél. Pályi András azonban felleli az akárkiben a hasonlíthatatlant, az ő legsajátabb életkalandját, és ezt papírra teszi, mégpedig azáltal, hogy nyelvhez segíti a belső beszédét.

Ha a szókincese nem is, Baróti nyelve azonban egyedi és eredeti. Nemcsak a grammati-

kát értem ezen, hanem a szófűzést, a tónust, a ritmust, a nyelvének a lelkét, a szenvedélyes „belső hangot”, amit Pályi elővarázsol ebből az emberből. A regény legnagyobb részében az ő monológjának a filtanúi vagyunk, olyan monológé azonban, mely sohasem hangzott el; Pályi ugyanis a belső szót, a *verbum cordist*, a „*belső önkimondást*” (Gadamer) artikulálta az ő (egy káder) nyelvének és a saját, pályis nyelvének a vegyítésével. Azért nem a „belső monológ” fogalmat használom, mert ez más: nem olyan, mint mikor gondolkodunk és beszélünk, asszociálunk némán, magunkban, hanem annál tagolatlanabb és intenzívebb, a nyelv előtti tartományban gomolygó. Azért nem a „tudatfolyam” fogalmát használom, mert ez itt inkább a „tudatelőttesben” zajlik. Amit hallunk, az a szív nehezen megfogalmazható, folyamatjellegű szava. Pályi a hőse szívének a „beszédét” írta meg. Azt, amit Baróti önreflexiója szerint egy „anonim műszer” jegyez. Ez az anonim műszer ezúttal a szerző-elbeszélő kezében van.

Ennek a mindannyiunk által ismert, mégis ismeretlen, alig artikulálható beszédnek az ideje más, mint a fizikai idő. Egy pillanatba többórányi „beszéd” tömörülhet, másrészt ez a belső beszéd (*verbum interius*) egy életen át elnyúlik szakadozva. Pályi hőse ezt a hosszú regényt jórészt egy konyhai hokedlin ülve és egy idegen előszobában tanácstalankodva „mondja” végig. Pályi ugyanis az önmagunknak megnyilatkozás sűrű perceit, óráit „gomolyítja ki”; nem belső monológot (gondolkodást, észlelést, asszociációs futamokat) kottáz le, hanem a „belső szót” fejt, százza ki, ad neki hangot.

Baróti Dánielnek van önreflexiója, épp ezáltal válik – a szemünk előtt – akárkiből valakivé. Közvetlenül a szívinfarktusa előtt megy végbe benne két menetben egy eruptív tudatosodási és önismereti, sorsösszegzési folyamat – ennek tartalma a regény tartalma, a regény tartalma pedig egy élet sodra. Ez a folyamat: „*eltávolodás önmagamhoz*”; annak az „*ős-ős skizofréniának*”, „*az élet objektív tudathasadásnak*” a legyőzése – miközben közelíti a vég –, ami a kultúrában zajló emberi élet kiküszöbölhetetlen velejárója, s ami egy hazug társadalomban és kultúrában csak súlyosbodik.

Ahogy idősödik, Baróti Dániel egyre többet küszködik (a „normalitás” határait egyébként,

talán az utolsó napját kivéve soha át nem hágo) kettősségével, nyhe meghasonlottságával, kiváltképp élete utolsó hét évében és, tusakodva, a halálát megelőző órákban. Szokták mondani, hogy az emberben a halála órájában végigmegy az egész élete – ilyesmíról van szó itt is, csak nem „filmes”, hanem, úgymond „költői” verzióban, Baróti tudniillik az élete esszenciájára ébred rá ezekben a drámai órákban. A saját életének a lényege pedig a kapcsolati létének az esszenciája (amihez természetesen a magány is hozzátartozik), épp ezért rendkívül találó, ezt a mindig többgyökű „lényegét” mintegy kiabrázóló írói megoldás az, hogy, *magában másokhoz*, a szerelmeihez s rajtuk keresztül olykor az anyjához meg az apjához beszél, és néha idézi is őket. Belső beszédünk voltaképpen mindig monodialóg, ha nem másokkal, hát önmagunkkal vagy az „Istennel” (ki kit szeret).

Nemcsak regénye, hanem költészete is van mindenki életének. Egy élet költészetének a regényét írta meg Pályi András. A fabula (ami egy élet története) mögött és benne ott a „mélyáram” regénye. A hős ez utóbbit is reflektálja, és a „mélyáram” az ő szava. Mit fed? Szerelem, szex, erotika, érzékiség... De mit fednek ezek? A lét csodájából és átkából való részese drámai „poémáját”, a létezésre való rányílás, ráébredés és az elzárkózások, befulladások hullámozó történetét, azzal, hogy a „lét” a legmegragad(hat)óbban a másik ember testi valóságában nyilatkozik meg, ha megnyilatkozik, s ha az öntest képes ennek befogadására, „kommunikálására”. Az a másik ember pedig, akinek a teste számunkra intenzíven és sokatmondóan van, a szeretett vagy a vágyott embertárs.

A MEGÉRKEZÉS egy szerelmi házasság története. A házasság itt nemcsak életberendezés, hanem két ember egymással való hosszú és töredelmes kalandja: „*szeretkezéseink bűvös története*”, „*két árva testé*”, mely „*csupa seb és csupa vágy, merő elérhetetlenség*”. A házasság itt a szerelem *epikája*, a szerelem lírája pedig a szex. Két szenuális emberről van szó, akik az érzékiségben találtak egymásra, s a szexualitást mindketten, bátran, kalandnak és expedíciónak érzik és tekintik, s fel is fedezik alaposan. A szexualitás számukra az ember kapuja egymásra és egyúttal a létezésre, a mindenségre. A szerelem úgy járja át ezt a szexualitást, mint

a változó szél és a levegő a teret; olykor elül, olykor feltámad. A szerelem „*megilletődötté és átszellemültté teszi*” a test, nemiség leginkább szégyellt tájékait is bebarangoló két embert.

A test-lélek dichotómia nem létezik ebben a prózában (végre egy próza, melyben nem létezik), bár tökéletes harmónia és összezáss is csak kivételes pillanatokban adatik meg. A lélek a testtel nyilatkozik, a testet lélek hevíti, beleértve a gyakori elidegenedés végleteit és fázisait is, az elhidegülést, a közönyt, a test-lélek félrecsúszásokat. Az a bizonyos „mélyáram” ennek a testlélek-lélektest örvénylésnek és változó áramlásnak a története. Alapvetően kettős történet, két emberé, mert ez az a létszint, amely egyedül realizálhatatlan, bár a magány és a kegyetlen árvaság természetesen hozzátartozik. A „mélyáram” a vágy árama, mely vágy élő vagy holt, konkrét vagy képzeletbeli személyekre és személyfelettségekre vonatkozik. A jobbik, a kiteljesedés lehetőségét megadó esetben élőre és konkrétára és személyre. A vágy célja az élvezet, az élvezet pedig e prózában csodálatos létélmény, „legkifejlettebb” formájában eksztázis és elragadtatás, melynek van egy pontja, ahol az ember kilép önmagából, transzcendálja egymást és magamagát. A házaspár ismeri és kimeríthetetlennek tapasztalja ezt az élménytör, örökké tápláló titoknak és forrásnak: istennek.

A MEGÉRKEZÉS élettörténet is – a „saját élet narratívája” –, nem kronologikus sorrendben elbeszélve, Baróti Dánielé. S ezzel együtt természetesen kortörténet. E kor meghatározó történelmi eseményei a „felszabadulás”, a Rákosi-, majd a Kádár-korszak, annak reformista megrendülése és ledermedése, meg a rendszerváltás. Főhősünk párttag, Moszkvában iskolázott diplomata, akinek az élete a szokásosnál is szorosabban és feszültebben kapcsolódik a politikához. Ha az élettörténetnek ezt a vonulatát nézzük, Pályi hozzáállása mai viszonylatban teljességgel szokatlan: nem ironizál ugyanis a párthoz, a „mozgalomhoz”, a szocialista rendszerhez stb. nemcsak érdekből, hanem hittel is kötődő főhősén, nem tünteti fel őt nevetéses színben, hanem empátiával ábrázolja ezt a több mint eszmei kötődést. Azaz nem bírálja ezt a kádert kívülről, a mából, hanem azt mutatja fel, mit jelentett akkor neki (s még sok mindenki másnak) a felszabadulás, a május elsejei felvonulások, a történelmi

küldetéstudat, a baloldali hit, '56 mint „ellenforradalom”, a reformszellem, a szocialista erkölcs és a rendszerváltás. Baróti Dániel nem volt hülye, és a szerző nem látta hülyének amiatt, hogy a magáévá tette a szocialista világszemléletet és etikát, ideológiát. Baróti Dániel nem volt kiemelkedő intellektuál, sem deviáns, sem lázadó, és ezt az író jó ízléssel nem rója fel neki, nem tesz ki olyan hangsúlyokat, melyek ezt a figurát ezért lehúznák a sárga földig. Azt hiszem, Pályi András maradó érdeme, hogy megalkotta a káder figuráját belülről nézve, a reformista szocialista funkcionáriust a mai kor előítéleteit mellőzve. Rendkívül árnyaltan, nem pedig a mai ledorongoló, gőgös attitűddel szemlélteti a megalkuvását, azaz az alkalmazkodását. Véleményem szerint Pályi jó realista abban, ahogy a szocialista eszmekörben nevelkedett, eleinte a szocializmusban hívó, majd abból lassan kiábránduló, de azt sohasem támadó és megtagadó politikus szellemi profilját megrajzolja. Beleértve a lelkesedést, az entuziazmust, a „mozgalmi erotikát”, a hazugságokkal és a hazudozással való megbékélést, a lavírozást és a defetizmust is. És Barótiból nem lesz elleneszenves figura; Pályi nem látta őt romlottnak, velejéig hazug embernek, sőt. Ez egy magas pozícióba került átlagember a szocializmus korából, nem gonosz és nem nemes lelkű, szociális beállítottságát tekintve olyan, mint a többi.

Pályi beemeli a regény szókincsébe a szocialista frazeológiát. Baróti ezen a nyelven beszél, ez az „apanyelve”. Ennek a nyelvi környezetnek a megteremtésével Pályi ismét csak jó realistának bizonyul; ez a nyelv helyettesíti a korábrázolást, amire csak szórványosan kerül sor. Ez a frazeológia jellemzi a legjobban a hős mentalitását, világnézetét is, s mivel ez itt élő nyelv, minden értelmezésnél jobban megérte az olvasóval, milyen lehetett abban a korban élni és azt az ideológiai levegőt szívni. Ez a nem ítélező, hanem szemléltető írói attitűd friss képet ad a „szocializmusról”, s a mai előítéleteink felülvizsgálására készlet.

Baróti önmegvetés nélkül, egy gyakorlatias ember pragmatikus erkölcsével tudatosította és viselte el a maga társadalmi megalkuvását. Férfikorában a politikát már nem a közjóért való erélyes és erényes küzdelem, hanem a kötelező „szakmai” hazudozások terepének te-

kinti. A rendszerváltással nem az igazságosabb világ, hanem a hazugságkészlet és az elit felcserélése következik be számára. Ám Pályi ennek ellenére nem látta őt felettebb cinikus figurának, mindössze átlagpolgárnak, annyicska cinizmussal, amennyi a társadalmi fennmaradáshoz szükséges. Az, hogy Baróti tudatában van korántsem kifogástalan társadalmi erkölcsének, nem teszi őt az olvasó szemében morális szörnyeteggé, sem amorális figurává, hanem csak evickelő kisemberré.

És Pályi nagy találat az, hogy az ilyen, morálisan természetzerűen ingatag, kisszerű politikus figurából, aki bármily „magasan” van, mégiscsak szolgál, kihozza az emberi nagyságot. Megtalálja a maszk, a *persona* alatt rejtkező „másik én”-t, a *szelfet*; ábrázolja a *persona* és a *szelf* kompromisszumait és harcát; felfedezteteti, úgy mond, a hősével ezt az igazabb magamagát, és kivájtja vele a *szelf* szabadságharcát. Ebben is előítélet-mentes, és a mai cinikus kor-szellem kontextusában nemes lelkű Pályi: a kis formátumú ember nagy szívét és nagy bátorságát mutatja fel. Önmagával való élethossziglani vesződése után ez az ember végül joggal mondhatja el magáról: „tisztá szívvel éltem”.

Baróti Dániellel a jövődő felesége, Ica fedezteteti fel a másik, titkos és gazdag, „illegális” világot, melybe a szabad érzékiség a belépő. Icát bizonyos női erotikus zsenialitás jellemzi, Diotima-típus, aki meg tudja adni a szerelmi beavatást, és elő tudja csalogatni „a test angyalát”. Valósággal lehántja a párjáról a politizáns férfivilágban ráépült burkot, ráébreszti tulajdon testének belvilágára és saját potenciáira, felébreszti benne „az állatot vagy a félistent” („...tényleg úgy éreztem, hogy megnyílt alattam a föld vagy fölöttem az ég... valami nem várt természeti csoda történt velem, amikor megtaláltalak”). És a férfi elindul vele egy olyan „hosszú-hosszú testi zarándokúton”, mint mondja, mely bő két évtizedig fog tartani. A házassági pálya szokványa mögött Pályi feltárja a veszélyekkel és meglepetésekkel szolgáló rejtékutat, melyen két ember megújuló élmény tud lenni egymás és önmaga számára. Ahol, mint a mesében, számos csapdán, buktatón, megpróbáltatáson, kihíváson kell úrrá lenniük, a saját korlátaikat kell áttörniük, alászállniuk és felszínre bukniuk.

Pályi pszichologizálás nélkül (bár lélektani tudással felvértezve), Baróti nem túl bonyolult köznyelvén számol be erről a hosszú kaland-

ról; a pszichológizálás és a filozofálás elkerülését és az élethölcösségre, az élettapasztalatokra alapozó, tudálékosságtól mentes, látszólag kissé szimpla és közhelyekkel tarkított, ám mégis összetett dolgokat közölni képes nyelv kialakítását e könyv erényének érzem. Pályi mentes a sznobériától és az írói hiúságtól, és a különféle ideológémákat, frázisokat, közhelyeket, sablonokat görgető, nem kikapált nyelvben megérzi és „bedolgozott hangsúlyival”, lüktető szintaxisával meg is érezteti a gondolatot, a leleményt, a fantáziát. Baróti Dániel, a nem túl okos bürokrata fejében a legsajátabb, egy életen át hordozott és kihordott bölcsességre bukkan, ami olyan eredeti, amilyen egyedi egy élet. Baróti világképe sablonos; világszemlélete azonban csak ezé a szempáré.

Elsősorban is rájön arra, hogy a társadalmi élet, melyben fel kell találnunk magunkat, Potemkin-falu, végül is nem lényeges, s hogy az igazi életünk másutt van („a pénz, a politika, a hatalom világa innen nézve merő illúzió”). A beavatást ebbe a másik életbe az ő számára a szerelem és „a test angyala” hozza meg. A szerelem ebben a regényben újra meg újra, más-más variációban ismétlődő beavatási szertartás. A szex a rítus; a magja azonban a testi mivoltnak, magának az esendő és fenséges emberi lénynek való áhítatos áldozás. Immanencia és transzcendencia itt valóban teljesen egyek, és az istenkérdést áthúzza a gyönyörben feltáruló ábrázolhatatlan és kimondhatatlan „istenség” evidenciája. Rájön arra is Baróti, hogy mi a nyitja ennek az epifániának: az énből való kilépés nem könnyen megszerezhető képessége, az egyébként féltve őrzött integritás kockázatos feladása, a hiúságtól való megszabadulás, valamint a maradéktalan kiszolgáltatottság elviselése. Az ilyen szerelemnek az intimitásra való készség a feltétele, ami különös meghittséget, gyöngédséget, a „belső tapintás”, „belülről érzékelés” képességét jelenti, és bizonyos szegénytelenséget is feltételez. („Van az érzékiségnek egy magasabb szintje is, túl a kalandon és túl az élvezeten, egyáltalán túl azon, ami én vagyok, sőt azt mondhatnám, mondtá, túl a határamon, úgy nevezném ezt: a kettőnk intimitása.”)

Ami nem magától értetődően megy. A kultúra, pláne az átideologizált és zsarnokoskodó kultúra és az egyén pszichés konstitúciója, a szokásrend, az emberi viszonyok szokványos megmerevedése, rutinizálódása és nem utol-

sorban a kiszolgáltatottságtól való félelem, a felnőtt ego páncélzatjellege mind-mind ellenáll ennek. Baróti Dániel, a szürke külügyér magában és az asszonyával párban keresztülverekszik ezeken a gátakon, gátlásokon, és képes eljutni a pórség emberállati állapotába; mondhatni, valahol „ösgyerek”, elemi lény tud maradni. A regény erről az egyszerre szellemi és testi útról is szól, melyen gyakoriak a zuhanások, és sosem tudni, mikor lesz ebből „felfelé zuhanás”, és mikor marad az ember árván és összetörve tulajdon gödrében, megváltatlanul.

Azt hiszem, nagy kérdések függenek ezzel a kis, túlságosan is emberi intimitással. A főhős is sokat bajlódik az ártatlanság és a bűn kérdéseivel. Ebben a hazug *personában*, ebben a *homo duplexben* mindazonáltal – világít rá Pályi – ott az ártatlanság mustármagja, ami csodákra képes. („Nekem az ártatlanság mást jelentett, afféle marslakó-állapotot, mintha most szálltam volna le a földre, tehát nem győzők csodálkoznai, nem győzők kitarulkozni, kinyitlni, magamba szívni mindent, ami körülvesz, igen, ezt hívtam én ártatlanságnak, az odaadásomat meg a kíváncsiságomat.”) Csakhogy ez a mag paradox módon épp attól marad meg, hogy nem zárja páncélba (az ártatlanságot lakat alatt őrizni már nem ártatlanság, hanem számítás), ellenben kiteszi magát annak, amit a belső élet hoz, enged a szenvedélyének, a kísértéseknek.

Mint Pályinál sok minden, ez is a keresztény eszme radikális átfogalmazása. Barótiiban egy csöpp keresztény vallásosság sincs, valahogy mégis ennek megfelelően, bár teljesen más-képp éli a maga lelki életét. Metafizikája „zsigeri metafizika”: ezt Pályi mesterien hozza elő, olyan autentikusan, hogy a posztmodern metafizikaellenesség bukik, amikor ezzel a testbe kódolt metafizikával, tehát a *metafizikusság valóságával* szembesül. (Pályi András más műveire is jellemző a metafizikai kérdések életben tartása és rekontextualizálása.) A kegyelem, ami itt a szerelmi-szexuális elragadtatottság, nem a purifikációnak, hanem a fetrengésnek, az ártatlanság radikális kiforgatásának, perverziójának a jutalma: „testi megbocsátás”. Baróti rátalál a *test kikezdehetetlen ártatlansági fokára*, ami képes megváltani a mégannyira bűnökbe gabalyodott embert is. Paradox, mulandó megváltás ez, de mégis megváltás, a regény tanúsága szerint.

A feltámadás keresztény toposza is hasonlóképp radikálisan át van írva. Nem a lélek és nem a halott, hanem az élő test dicsőül meg, amikor ez megtörténik, nem ember-Isten, hanem ember-ember viszonylatban, a test lelkesül át, s nem a lélek testesül meg. Az Isten a másik testének rejtekében lakozik e próza tanúsága szerint, s rálelni egy életre szóló elhívás. „*Ameddig önmagadba fojtottan vergődsz, addig bűnös vagy*”, megváltatlan; a „megdicsőülés” testközi esemény. Hozzáteve, hogy az egyesülésben a másik teste meg az enyém a világtestté változik át az „egy mindenben” és „mindenben egy” misztikus logikája szerint. Ez a bizonyos feltámadás, amit Baróti él meg néhányszor, a mindenségbe hív meg, s a meghívás olvasatom szerint a halálban realizálódik.

A szerelmi eksztázis incselkedés a halállal, ezért is kell hozzá bátorság. S íme, Baróti, a jellegtelen, szervilis komcsi káder Icával (akinek a neve oly köznapi és snassz) párban nagy bátorságról tesz tanúbizonyságot. A MEGÉRKEZÉS ettől felemelő olvasmány, ami édeskevés mai regényről mondható el. Visszaperli itt Pályi egy kicsit (szerényen) a műfaj régi hőseposz-jellegét, csakhogy az *odüsszea* itt teljes mértékben belső szintéren zajlik. S mintha a világban, amit Baróti elvtárs is egyre inkább hazugnak és unalmasnak és fenyegetőnek tart, ez az emberközi-testemélyi zajlás és történeőssor volna, ami a megmenekülés ígérését hordozza, a hazudozás bűneitől – a kárhozattól – való megváltását.

Baróti Dániel nem bűntudatos figura, és nincsenek túlságos magaemésztő lelkiismeret-furdalásai (ebben is átlagos), a sorsdrámája lal-tensen zajlik, s ami élete utolsó hét évében felerősíti ezt, az egy váratlan és bizarr platói szerelem, ha ugyan szerelemnek nevezhető a fixáció, ami egy nő hangjához és színjátzó lényéhez köti. A szerelmi háromszög, ami ennek a regénynek a struktúráját meghatározza, nem valódi szerelmi háromszög, hanem a vágy struktúrájának háromszögellése. Zengő Zsuzsa, akihez Baróti a maga számára is érthetetlen vonzalom újí, félig-meddig képzeletének teremtménye, s nem a nő valóságának, hanem a hangszínének és a képzeletének van döntő jelentősége a számára. Ennek a nőnek „*érzéki, megbocsátó hangja*” – melyben a hős „*hisz*” – a mű egyik főmotívuma; ez a különös és jellegzetes ízü hang, hívószó gyanánt, megindítja a férfiban azt a lelki drámát, különös utazást,

mely „*mindent kifordít, felkavar, összekuszál*”, s egész életének fináléjaként a végén „*legmélyebb vágyának közelébe*” és egyúttal a halálba viszi. Szíréhang ez, mellyel Baróti számára a nőiség/anyaság közös esszenciája szólal meg, és felidézi benne az anyja emlékét, az anyaö-l-reminiszcenciákat, a gyerekkori „*boldogságsziget*” hangulatát és az ujjongó gyerekörömkét, miként a gyermeki bánat mélységes kiszolgáltatottságát is. A nőnek nincs, nem lehet számára testi valósága (miként az anyjának sem volt, miután ’56-ban elhagyta őt), a fantáziájában viszont valami gyönyörteljes inkarnációban részesíti, mintegy kiszabadítja a platóiságból. (Mondhatni, azt teszi, amit az író, amikor megteremt egy hús-vér alakot.) A regénynek ez a Zengő Zsuzsa-s vonulata a házasságival, az icással szemben a *képzelet és a lélek valóságában* zajlik (ezt a dimenziót Pályi mesterien realizálja a prózában), ám ugyancsak erős testi meg-rázkódtatásokkal jár. Amiből az a tanulság, hogy Pályi testfelfogása messze túlmegy a naturá-lisan, miként a szex is a fizikai aktuson. (Ezért nem találunk nála pornográfiát.) A test *tényleg* tudattalan, a valami más, a kiszámíthatatlan transzformációk birodalma, az átlény-gülések terepe. „*Nem érttem, mi történik ebben az átkozott testben*”, mondja Baróti, és testestül-lekkestül átadja magát ennek a nem tudásnak; akkor kezdi érteni magát, amikor leginkább nem érti.

Zengő Zsuzsa hangjával olyan létszféra nyílik meg neki, mely kecsgeteti, csábítja, újí és hajtja, ami a mindenségben való végső otthon-ra találás lázálmával ajándékozta meg vagy csapja be. Az anyaö-l utáni vágy és a halálvágy – a megváltás vágya – a testében és a tudatlan képzeletében összehurkolódik. Ez a „szorítás” vezet aztán a szívszoruláshoz és ahhoz az eruptív monodialógsorozathoz, ami kitör benne és, töredékesen, belőle, s amit az író „össze-állít”. A belső beszéd hasonlóképp eksztatikus, mint a testi gyönyör. A kettő maradéktalan összetalálkozása vezet el a hőst az utolsó eksztázishoz, ami a halála.

Miért nevezi a főhős Zengő Zsuzsát ismételen csalónak, árulónak? Az olvasó tudja, hogy ezek a vádak alaptalanok. Baróti nagy traumája, hogy az anyja elhagyta; a Zengő Zsuzsának mondott monológban (motyogásban, láz-beszédben, amit a szerző tesz olvashatóvá), rajta keresztül az anyjával számol le, s bocsátana meg neki annak a rejtelmes hangnak a segít-

ségével. Azt hiszem, Barótit a saját roppant megérkezésvágya csalja meg (miként talán minden „ártatlan” embert), és a lét tűnik az ember árulójának, mivel végül is nem avagy csupán a halálban fogadja teljes mértékben el és be.

A regény utolsó három, halálközeli és utáni fejezetében a narráció átvált egyes szám harmadik személybe, kívülről is megmutatja Baróti Dánielt, a halálos szakadást így mintegy a narrációs technika is leképezi, és a vége felé, amikor annak a holttestét látjuk, akit eddig kétszázötven oldalon át beszélni hallottunk, akinek a beszédét átértük – mintha ily módon, az én hangjának végső elnémulásával és a főhős tárgyiasulásával, e kíméletlen megszakadással ábrázolva lenne az ábrázolhatatlan halál. Látunk még alakokat, és hallunk még hangokat, de egy mindörökre kiveszett. Az, amelyik egy regényen át az olvasónak olvasás közben az életet, a mindenséget jelentette, egy önmaga azonosságát hajszoló éné. Az önzonosságot a hulla jelképezi: az élet a keresés és a viszonyokban, kötődésekben való elégedés-feltöltődés, az önmagába vonulás és önmagából kilépés mozgásai, a másikban való önmagára találás és önelvesztés volt.

A regény körszerkezetű, a vége felé szó szerint is megismétlődne az elején hallott monológreszletek. Ez a kompozíció egyszerű a „belső szó” mérhetetlen idejét fejezi ki, másrészt az anyaméh-halál homológiát, a belső élettörténet rondószerkezetét. Van a regényben egy ismétlődő főtéma: azt ábrázolja, ahogy a főhős egy bőrfotelben összekuporodva visszérgörcsben fetreng, s a nagy fájdalom átcsap ünnepi áhítatba. A magzatpóz utó- s a halál előképe ez a jelenet, melyben az árvaságot feloldja, transzcendálja bizonyos anyai s kozmikus öl vagy valami narcisztikus harmónia, melynek a nő öle a mulandó mása. Élet- s halálvágy, fájdalom és gyönyör, kezdet és vég itt a legparadoxálisabb módon és misztikusan egy.

„Most viszont erről szólt a világtörténelem”, mondta Baróti Dániel a feleségével való, közel húsz év után bekövetkező (!) nagy, feltétel nélküli egymásra találásra célozva. „Világfordalmat elsöprő erő”-nek érezte a szerelmüket a kezdeti időszakban is. A regény fontos történelmi dátumok, események és korhangulatok felvillantása között és mögött emezt a másik, egy emberen belül zajló „világtörténelmet”, „szabadságharcot”, „titkos, belső történetet” –

mely teremtés, kiűzetés, menekülés, átkelés és apokalipszis mitikus ritmusára jár – mutatja fel. A „megérkezésről” végül is nem tudunk meg semmit. Az a halott örök titka. Hogy iszonyatos vagy boldogságos-e, nem tudjuk.

Radics Viktória

„...SERCEG A NYELV HEGYÉN A TŰ”

*Bertók László: Valahol, valami
Magvető, 2003. 99 oldal, 1390 Ft*

Az újabb Bertók-kötetek fogadtatásának viszszerző gondolata a hangnembváltás, formai átalakulás tényének és jelentőségének hangsúlyozása. Már az 1998-ban megjelent DESZKATAVASZ bírálói észlelték, így Csűrös Miklós (*Holmi*, 1999. 1.) és Margócsy István (*Élet és Irodalom*, 1998. szept. 11.), hogy mivel a három évvel korábbi, az életmű kanonizálását biztosító szonettkönyv, a HÁROM AZ ÖTÖDIKEN után a Bertók-versekben a kötetlenebb formák, a rímtelen szabad versek kerültek előtérbe, a világkép átrendeződése kezdődött meg a költőnél. A FEBRUÁRI KÉS (2000) recenziói felerősítették e vélekedést, amit Bedecs László (*Jelenkor*, 2001. 4.), a változás tudatosságát is nyomatékosítva, ily módon summázott: „Bertók [...] DESZKATAVASZ című kötetével egy az addigiaktól épp a forma lebontásában, a szabad versszerű építkezésben különböző életszakasz kezdetét jelentette be, hogy új könyvében, a FEBRUÁRI KÉS-ben ennek nyomvonalán haladva, kérdéseit újragondolva és letisztítva lépjen tovább.”

A legújabb Bertók-kötettel, a VALAHO, VALAMI-vel foglalkozó első írások is érintik a metamorfózis gondolatát, ám ezzel együtt az újabb pályaszakasz immár csaknem évtizednyi távlatából szemlélődve a változásban is megőrzött, az egész érett Bertók-líra állandó (és folyamatosan állandósuló) formai jegyei is kellő figyelmet kapnak, kivált Nagy Boglárka elemzésében (*Élet és Irodalom*, 2003. május 2.), mindenekelőtt a geometrikus szerkesztésmódhoz, jelesül a hárompillérű kompozícióhoz való ragaszkodás és az elliptikus, a hiányt, a kiha-

gyást továbbra is a lírai beszédmód konstruktív elemének tekintő mondatszerkesztés megmaradása.

Jelen bírálatunk célja a jelzett és általunk is érzékelt szólamváltozás megvilágítása egy eddig talán kevésbé alkalmazott, inkább csak kritikusi sejtésekben felvetődő megközelítés szempontjából. Az érett Bertók-versekben – tehát már az első szonettkötet, a KÖ A TOLLPIHÉN (1990) óta – fokozatosan erősödő, magára a nyelvre, a költői beszéd lehetőségeire irányuló érdeklődés határozza meg a beszélő pozícióját. Ennek a szemléletmódnak a radikalizálódása, nyelvkritikai attitűddé válása figyelhető meg most, aminek következtében fontos új eredményeket hozó, ám a szerves építkezés folyamatoságának keretei között történő átalakulás jellemzi a szonettek utáni pályaszakaszt, minthogy a költői világnép alapvető megváltozása, a mai magyar líra egésze szempontjából is figyelemre méltó fordulata – éppen a VALAHOL, VALAMI felől visszapillantva láthatjuk igazolódni e megállapítást – lényegében már 1990-ben bekövetkezett. A versbeszéd legújabb fejleményeinek jelentőségét alkalmasint ez a „visszaható” erő mutathatja meg leginkább. Akár üzenetértékűnek tekinthetjük ebből a szempontból, hogy a MINTHA MAGA IS című vers hiányos szerkezetű zárata („*mintha örökké*”) egy 1994-ben, a PRIUSZ című kötet részeként publikált szövegre („*Mintha örökké élnél*”) utal, az új verset egy változatlan érvényességében megőrzött korábbi írás fejezi be. Hasonló, az életművön belüli szövegközöttséget érzékeltető példákat bőven idézhetnénk még. Ugyanakkor a költő levonja a jelzett lírai pozíció végkövetkeztetéseit (erre a fejleményre alkalmaztuk a „radikalizálódás” kifejezést). Feltehetően igaza van tehát Bedecs Lászlónak (*Élet és Irodalom*, 2003. május 2.), amikor a legújabb versekre reflektálva felveti egy jövőbeli, újabb átalakulás lehetőségét. Az említett végkövetkeztetések értelmezése azért is fontos lehet, mert kísérletet tehetünk a nyelvkritikai attitűd uralkodó elemeinek tisztázására s egyúttal arra is, hogy poétikai magyarázatot találjunk a kompozíciós fegyelemnek a versbeszéd egyre erőteljesebb feloldásával párhuzamos megőrzésére.

A kérdés hátterében a nyelv reprezentáló és funkcionális felfogásának – a versformálás szempontjából igen termékenyen megélt – feszültsége áll. Ez már a HÁROM AZ ÖTÖDIKEN kö-

tetben is egyik ihletője volt a lírai alany állandó újraszituálásának, aminek eredményeként, éppen a csonka szó szerkezetek által, egyfelől megfogalmazhatóvá vált, hogy a szó a *semmit „furkálja”*, másfelől viszont ez a semmi „*hozzá igazul*”, mert „*a nyelv van benne legalul, a mondat, ahogy magadat*”...

A korábbi kötetekhez hasonlóan szintén triadikusan szerkesztett, három ciklusból álló VALAHOL, VALAMI nyitó versfüzérének egyik legfőbb témája a nyelv világot leképező, megismerő szerepének mérlegelése az empirikus dimenziókat az alany számára beszűkítő élethelyzetben: „*Amit a tapasztalással / elveszítesz, visszafogod a cselekvésben és a várakozásban. / Lesz időd eltűnődni a tudatalattid / váratlan felbukkanásán, a szó és a / valóság összefüggésin*” – olvassuk a LEHAJOLNI A VÖDÖRÉRT című versben. E töprengés negatív következtetésekhez vezet a nyelv és a nyelven kívülinek feltételezett realitás viszonyát illetően, aminek finom előrejelzése a papíron látható szövegben a két fogalom, a szó és a valóság egymástól való elválasztása éles sormetszettel, bár a külön sorba helyezés gesztusa inkább csak sejtetés, amely az olvasó szemének szól, a ritmika, a kötetlenül kibomló szöveg hullámzása, a mellérendelő szerkezet logikája ezt a divergenciát elrejti, a versben feszülő kérdés itt még eldöntetlennek látszik. A tapasztalat vámján elszendvedt vesztesség azonban nem térülhet meg a cselekvés révénél. A KÉK című versben a tett fontolgatásának gondolati energiája hermetikusan zárt benső világban gomolyog, majd hal el fokozatosan, személytelen igenévi szerkezetek lépcsőin alábukva: „*Kicsivel tenni arrébb, csak megpróbálni [...] csak megfórgatni az agyban [...] csak eljátszani a gondolattal [...] csak emlékezni rá.*”

A „valóság”-nak a szavak hálójával történő megragadása eleve kérdésesnek látszik, ám ennek belátása, a megélt dráma ereje következtében – jelezve, hogy a szöveg negatív logikája poétikai szempontból milyen termékeny – a ciklus két különösen értékes versét eredményezi. A TÁJ miliórajza élettelenül tárgyias látomásban dermed meg, a HOLNAPRA felidézett világba viszont testetlenül szertefoszlik a szemlélődő, hűvösen személytelen tekintet előtt. A feszes ridegségben, illetve a füstszerű lebegésben, a fagyban és a párában ugyanannak a hiányélménynek a kettős arca mutatkozik meg, ami a ciklus többi darabjára is rávetül: a Bertók költészetében a zsengek óta fontos szere-

pet játszó négy archaikus elem közül ezekben a versekben a víz eredetileg vitális képzet uralkodik, amely a jelzett állapotbeli szélsőségek következtében átlép a halál, a megsemmisülés, a tehetetlen alusülledés régiójába. Ezt a ZSOMBÉK című vers mutatja a legplasztikusabban. A változás összefügg a világegész látomását hagyományosan szemléltető s Bertók költészetének egy archaikus rétegében is felbukkanó láncolatképzet átalakulásával, az elemeket és dolgokat összefűző erő széttörésével, a láncolat darabokra szakadásával. E folyamatok a HOMOKÓRA című versben érik el kifejtetüket. A szöveg halmozódó kérdései a tájékozódás paramétereinek teljes elbizonytalanodásáról tanúskodnak, arról, hogy a primer irányok, az égtájak, a fönt és a lent nem különböztethetők meg, amihez az idő érzékelésének bizonytalansága társul. Az élmény tartósságát jelzi, hogy a homokórákép, némileg ártérelmezve, a könyv záróversében, az ÖRÖKÉVALÓSÁG-ban visszatér. Az igen erőteljes és egységes metaforikájú HOMOKÓRA-t a ciklusban követő APRÓ című szöveg a létbizonytalanság érzését szikárabb fogalmisággal, egy közelebről meghatározatlan grammatikai alanyhoz kapcsolódóan így rögzíti: „*Válamit pontosan szeretne / tudni, hogy legyen mihez / viszonyítani, de minden / önmagává bizonytalanodik, / mihelyt megérinti.*” A magáramaradottság szédülete fejeződik ki a *lyuk* ismétlődő képzetében, amelynek közvetlen magyarázatát megtalálhatjuk ugyan a dolgok egymástól való elszakítottóságának észlelésében, a versbeli alany és a transzcendencia közt tatóngó metafizikai résben („*Az Úristen / nem ott kezdődik, ahol te / végződsz*”), valójában azonban a nyelvi megragadhatatlanság sejtelmé rejlik a háttérben.

A nyelvi reprezentáló értelmezésének kudarca, a kogníció válsága ihleti a beszéd funkcionális szerepbe helyezésének kísérleteit, a szó közlési szituációkban való erőpróbáit, eleve számolva immár azzal – ezt a LYUKAS KORSÓ című vers érzékelteti leginkább –, hogy a megértés (beszédünk megértése és a beszéd mint önmegértés) csak részleges lehet. Ez a kommunikatív szándék alakítja monológgá a portrét és a leírást, s ez eredményezi a lírai beszédhelyzet és ebben a megszólaló személy differenciálását, ami viszont dialógussá formálódik. A párbeszéd szinte mindig csonka, de mégiscsak másnak szóló megnyilatkozássá változtatja a magánbeszédet. A megszólaló és a

grammatikai alany ugyanis élesen elkülönül a szövegekben, s ez utóbbi is hol harmadik (ez a gyakoribb), hol pedig második személyű formát ölt, s bár általában róla és neki (terőlád és neked) szól a beszéd, ő maga, illetve az aposztrófált te nem szólal meg. A megnyilatkozás címzettje a legtöbb esetben nem személyiség („*parányi lyuk csak a nagy lyukon*”), alkalmasint nem is szerep, inkább csak maszka. Néha mégis létrejön a személyiséggé válás lehetősége. Ez akkor következik be, amikor a *teként* megjelölt, tehát a semleges, harmadik személyű pozícióból a beszélőhöz közelebb hozott címzett egy ismeretlen idegennel kerül kapcsolatba (KI KÉRDEZ?), még ha e viszony nem egyéb is számára, mint a kiszolgáltatottság felismerése, ami a kötet egyik nagy versében, a MINTHA MAGA IS című rezignált vallomásban a pascali nádszál méltóságával – s egyben e méltóság ironizálásának fölényével – ruházza fel az arcát elnyerő második személyt. A szövegbeli beszédalakzat osztozottsága rávilágít Bertók László nyelvformálásának e kötetben különös élességgel megmutatkozó jellegzetességére: a költő szemantikai szempontból erősen meghatározatlan szókészletnek azokat az elemeit, amelyek a lexikai rendszerben zárt csoportot alkotnak (ilyenek – a kötetben teljes skálájukban a beszédhelyzetek tényezőivé váló – személyes névmások és a határozószók, ezek véges számúak), a kötet címe is erre a közlési sajátosságra figyelmeztet, míg a nyitott osztályokhoz tartozó, elvileg parttalan bőségű szavak kezelésében eltökélten puritán. Ez a jelenség a nyelvkritikai beállítottság egyik következményének tekinthető. Összefügg a stilisztikai trópusok szintjén azzal, hogy noha vannak a kötetben olyan költemények, amelyek át gondolt metaforikus képzés formál (ilyen például a már említett HOMOKÓRA, az AHOGY DOBOG BENNEM A LÁB vagy a KOROM), a szövegek egy része azonban kép nélküli vers.

A textusszövés aszketikus jellege nem új jelenség Bertóknál. Az alakított akarat e visszafogása, mint e versekben különösen, korábban is gyakran együtt járt a nyelv szabadon engedésével, önelvű működésének, „íródasának” tudomásulvételével, s ez a beszédhelyzet közlési irányának megfordításával, a beszélő címzetté válásával s ezáltal a médium szerepének a vállalásával függött össze. Már az egészen korai SAVÁSZANÁ-ban úgy alakult, pontosabban: úgy alakította magát a szöveg, hogy a kézirati vari-

ánsok próbálkozásainak eredményeként („nem látom, csak érzem”, „nem látom, csak átengedem”) a végleges változatban („nem látom, de átengedi”, ti. az eddigi beszélő helyett a grammatikai alany pozíciójába kerülő égbolt, „a mindenség lélegzetét”), a megszólaló szerepét a nyelv alapvetően átforgatta. A beszéd elszakadása az alanytól a későbbiekben egyre határozottabban együtt járt az alany nyelvi megelőzöttségének észlelésével és a szavak rejtett tulajdonságainak feltárulásával. A nyelvnek ez a megmutatkozása a jelen kötetben leginkább a játék fogalomkörében válik érzékelhetővé. A különös kényszerben, sőt vágyban: „Beleveszni [...] A hintába, ahogy egyik szó / hirtelen meglöki a másikat, / s játszik megint a világ.” (FÖLEMELKEDIK, LEBEG.) A szavak dominóelvé működése a HOLLANAPRA című vers képtelenné tűnő „lekvárvarrógép” képzetében tematizálódik, a szóelemek egymást előhívó-tükröző felvillanásában, játékos tapadásában, Jacques Derrida kifejezésével: a „szemben álló kifejezések, az ellentétes csírák” váratlan összenövésének textuális minőségében mutatkozik meg, amit az idézett vers alapmetaforája, a szóttés, a textus, a fehér lapon alakuló írás képzelete felerősít. A motívumot a harmadik ciklus PATIKA OLCZER című verse bontja ki, amelyben az álomszerűen felbukkanó szó („eltűnik, visszaúszik, köröz, ott van”) a névvarázss hangulatában, merész iramdadókkal szökell. A szavak önelvű lökdösődése folyamatosan rést üt a valóságvonatkozások hagyományos elvárásain, kérdéssé válik a kimondhatóság, a nyelvi elemek jelszerűsége, a szó „beleveszik a levélközökbé”.

Ez a talányos játék uralja a kötet második, középső, FELHŐKBŐL A HOLD című ciklusának szövegeit, a limericeknek és „haiku-lepkék”-nek ezúttal is a hármasság elve alapján szerkesztett füzereit. A „tépélődés ihlete” feltételezhető tudatossággal sokkal inkább az elliptikus mondatok hézagaiban érzékelhető, mint a leírtakban, nem a szavakban, hanem ütköztetések szikraiban, a megrímtelt haikuk zenei együtthangzásaiban. A beszélő olykor – például a CHORIAMBUSOK és az ANTISZPASZTUSOK esetében – az ámuló és meghökentett bűvészinak ironikusan értelmezett szerepébe kényszerül. A játék elve az alkalmi verseket kiemeli a megszólalás egyszerű situációjából. A kilencvenéves Takáts Gyulának ajánlott ZÖLD NIAGARA idézetek, a szövegbe illesztett s e behelyezés módja által újragondolt intertextusok láncola-

ta (a harmadik ciklusban A B.-I TENGHER és az Ó, ENNVÁLÓ SZÖRNYETEGEIM a citátumok ironikus kezelésére nyújt majd példát). A VÁROS NEVE bujkáló pátozását pedig, amelyet az ókeresztény emlékekben megtestesülő történelmi idő átélése akár még indokolhatja is, a költő leleményesen átfordítja a nevek (*Quinque, finif, penthe... pet, pec, Pécs*) értelmezésének felszabadult, a múltat a mai ember számára birtokba vevő onomasztikai játékába.

Ez a lingvisztikai természetű játékelv, a mozgás ide-oda ingázása, amelynek subjektuma – Gadamer gondolatára utalva – voltaképpen maga a játék, a szövegformálás olyan megoldásaihoz vezet a költőt, amelyek alighanem a kötet legfontosabb poétikai vívmányai is egyben. A szófűzésnek ez a módja is előfordult már korábban, kivált Bertók prózai munkáiban, itt azonban, átkerülve a költészet szférájába, a textust uraló metódussá válik. Az igen jellegzetes halmozott szerkezetekre és a zárójeles közbevetésekre gondolunk. Példaként az ELKERÜLHETETLEN című verset idézve: „Mint-hogy a Jóisten folyamatosan, egymás után / adja (passzolja) le (decentralizálja?) a többnyire / megoldhatatlan, sőt, korábban tabunak számító / problémákat, ügyeket, gyötrő gondokat / (a világ működése, mibenléte, jövője, / az élet titkai, kilátásai, veszélyei s egyebek), / s a gyanútlan, a kíváncsi, a stréber, a féktelen, / a szorongatott ember egyre nagyobb erővel, / lelkesedéssel, fontoskodással, fanatizmussal / veti rá magát a váratlanul ölebe eső prédára, / gyötrődik, feszül, pusztul, s ujjong, dicsekszik, / nagyképiuskodik [...]” A vers vizuális képét uraló írásjelek igen határozottan utalnak a grammatikai folyamat állandó megszakítására, a megmegtörpanasz belső feszültségére. Ám feltételezésünk szerint Bertók László e nyelvi formulával nem csupán felbontja a versszöveg lineáris rendjét (lényegében azt, amit Jakobson egykor szintagmatikus tengelynek nevezett), hanem egyúttal megnyitja a szöveget – egy pillanatra megmaradva még a jelzett fogalmi rendszerben – a paradigmatiszma tengely mentén. Ebből kék megállapítás következhet: filológiai szempontból a szöveg részévé válnak a variánsok, egy nyitott, dinamikus textuskezelés jegyében, az olvasónak viszont számolnia kell azzal, hogy a költő valójában nem kész, hanem keletkező szövegeket kínál fel számára. Véleményünk szerint ezért annyira személyesek ezek az oly szenttlen és tárgyias versek: egy töprengő tudat hullámszámát szemlélhet-

jük, amely önmagát a nyelv médiumává avatja. A kritikai attitűd poétikai szempontból itt válik kreatív tényezővé.

A VALAHOZ, VALAMI harmadik ciklusa (KÖSZÖNNI KELLENE) a variánsok szövegbe emelésének többféle formáját alkalmazza, bizonyítva, hogy ennek a genetikus írásmódnak, amely tipológiailag igen sokrétű, valóban arculatmeghatározó szerepe van. Ebből a szempontból különösen fontosnak látszanak a FÖLMEGY A PADLÁSRA című vers vagylagos formái s a keserűen ironikus Ó, ENNIVALÓ SZÖRNYETEGEIM találkozó alakzatai, melyek által szövegkritikai értelemben vett fogalmazási változatok, próbálkozások épülnek a műbe: „*Köthetnék-e veletek kölcsönös (megnemtámadási?, együttműködési?) szerződést?*” – kérdezi a beszélő. Hasonlót tapasztalunk az AHOGY A TÜKRÖN ÁTNYÚL című versben: „*egyetlen pillanat alatt befejezi, ha kell / (ha akarja? ha úgy jó? ha véletlenül épp?)...*” Ez esetben még a vesszők is elmaradnak a variánsok közül, a fogalmazás spontaneitását érzékeltetve, ám a szörend, az a körülmény, hogy az elvileg törölt szövegek (a mellőzött törlés gesztusát a zárójelk helyettesítik) a végleges változatként funkcionáló szóalak mögé kerülnek, nyomatékossítja, hogy azzal egyenértékűnek tekintendők.

A keletkező szöveg alakulásába (alakítódásába) történő beavatással az olvasó maga is a folyamat részesévé (részévé) válik. A vívódás, a dilemmák mozgása magára a szövegre irányul, ám éppen a szöveg felé irányított figyelem eredményeként a ciklus centrumában álló bölcséleti problémákra is fény vetül, minthogy ezek nyelvi megközelítésének lehetősége éppen a kérdés leglényegesebb eleme. Valójában a kérdés maga. Az egynél által birtokolt nyelv ugyanis nemcsak a gondolkodást, hanem, úgy látszik, a tapasztalatot is megelőzi. A beszéd határai ily módon a megismerés és a megértés határai is egyben. Ezért nem elegendő azt mondani, hogy Bertók László filozófiai töprengései az elmúlással, a halállal kapcsolatosak, a versek téje valójában az élet végének, a létezés határainak nyelvi birtokbavétele. A variánsok alkalmazása a kérdés nyitottságán túl arra figyelmeztet, hogy az elmúlásra ítéltett ember éppen beszéde lezáratlanságának megmutatásával reflektálhat a halálelőltetés helyzetére. Nyelvbeli egyenértékűségek egyidejű átélésével: „*miért mondja, hogy / visszatérés, ha azt*

sem tudja, hogy honnan / távozott el, s eltávozott-e egyáltalán, / miért gondolja, hogy a legnehezebb, ha csak / messziről, s csak az érkező (az indulási?) / oldalát látja az állomásnak(?) (a becsapódás / helyének?), ha senkivel sem találkozott, aki az / érkezésről (indulásról?) hitelesen szólhatott volna?” (MENNYES BELŐLE MÉGIS?) A mérleg nyelvének elbillenése előtti állapot, a különböző lehetőségek latolgatásának jelenbeli aktuusa – erre kíséreltük meg fentebb a *paradigma* terminust alkalmazni – magát a szituációt, a szituációba vetett embert mutatja fel. A létezés jelentő pillanatot. Amikor „*serceg a nyelv hegnyén a tű*”.

A szófűzés nyitottságának vállalása, a rímtelesen szabad versek vetélőin alakuló szószóttés állandó felszakadozásának tudomásulvétele ily módon intellektuális természetű. A nyelvben lélegző tudat ellenpontozó akarata a kompozíció szigorúságában és zártságában érvényesül. Ebből fakad a motívumok, uralkodó képzetek (huzal, lyuk, tű, madár) fegyverezett rácszata és a hárompillérű szerkesztés árnyos tisztasága. A nyitottság és zártság kettőségének játékos változata, mikor az ARRÓL ÁBRÁNDOZIK című versben a tudat ellenőrzése alól kiszabadulni akaró szöveg „*kilencedik sora bejelenti, hogy ő az utolsó*”, amire rácaffol ugyan a költemény, amely folytatódik, ellenben a sor valóban a kilencedik, pontosan a helyére került, csupán a közleménye bíráltatott felül. A hármasságok ismétlődése azonban (három ciklus, mindegyikben háromszor kétszer három, azaz tizennyolc vers) hűvösen eltökéltnek látszik.

A fellazított textus és a föléje kifeszített boltozat ellentéte, az oldás és kötés e különös kettősége szintén összefügg az említett ingamozgással. De ki a játékos, ki rejtőzik a játék subjektuma helyén? A beszélő azt tapasztalja, „*hogy valaki, / aki a / pincében (vagy a padláson) a / szavakat a polcokra rakja, vigyázza, / s normális körülmények között / föl (le) adogatja, az is meg lehetőszen / fáradt lehet, vagy nagyon unatkozhat, / ha így (ha netán ő) szórakozik / (felelőtlenkedik) vele [...]*” (ZSÍRNASZ MONDJA A HÍRT.) De ki rakja a polcokra a szavakat? Ki vigyázza? Ki adogatja? A nyelv szelleme? Valamiféle mentális beszéd, univerzális grammatika? Vagy valamely verbális determináció? Valaki a nyelv mögött? Egy transzcendens erő sugallata?

Úgy tűnik, az elnyerhető válasz – maga a kérdés.

A DOKUMENTUM- MONTÁZSTÓL A REGÉNY FELÉ

Bódis Kriszta: *Kemény vaj*
Magvető, 2003. 372 oldal, 1990 Ft

Bódis Kriszta műfajaiban és ezekkel egybehangzó nyilatkozataiban egységes szemlélet és érdeklődés jelei mutatkoznak. ISTEN ADÓSSÁGA című dokumentumfilmjét egy ózdi nyomortelep romlogó családjáról forgatta, egy megjegyzése szerint részben innen származik regénye nyersanyaga is. Már verseiben (MIND CSAK IDEGENYEBB ÚGY, 2002) megjelennek prostituáltak, degeneráltak csakúgy, mint a kitalált nyelv és a kiejtés írásba öntésének problematikája. Általában erős vizuális effektusokkal dolgozik, sőt MASSZIKOT-ciklusa professzionális festőismereteket sejtet. Két könyve (a versek és a regény) küllemre is ikerdarab – nyilván a szerzői koncepciónak megfelelően. A borítón lazúrozottan előadott szürkés tónusú aktfotó egyszerre erotikus és baljóslatú.

A KEMÉNY VAJ történetíró hősnője barakktelepi cigánycsaládból származik, funkcionális néma, „beszédgörcsös”. Intézetbe kerül, egy milliomas cigány *alkalmazza*, tizenhárom évesen szül, az apa bizonytalan, gyerekeitől elszakítják, a szeretett férfiak újra és újra prostitúcióra kényszerítik, börtönbe kerül, szabadulása után vissza kurvának, öngyilkossági kísérlet, kórház, talán sikeres szökés a lehúzó közegből „a tisztos szegénységbe”. Viszont: a ki nem mondott (valószínűleg Sára) nevű K339-es rabszámú lány reflektál a világra – ír. Író? Vagy író lesz? És elkezd beszélni. Ez az ő életjándéka: a kifejező nyelv, amely megadja számára az emberi tartás esélyét.

Lehet-e a reménytelenül hátrányos helyzet életanyagából működő fikciót létrehozni? Olvasmányaink tanulsága szerint szélsőségek születnek, a nagy eredményekhez Dickens vagy Faulkner kell. Bódis Kriszta belevágott, az erős írói intellektualitás és szerkesztési tudatosság spontán áradásnak álcázott szöveget, ígéretes, itt-ott kidolgozatlan, különféle értelmezési irányokat inspiráló könyvet írt.

Az bizonyos, hogy sokat tud az ábrázolt világról, illetve az ott egymással érintkező terénumokról. A nyomorgó cigányság (inkább csak utalásosan), a fogyatékoság és a prosti-

túció problémahármasa könyvének témája. Hozzátehetjük: és a média ellentmondásos viszonya e komplexumhoz. Úgy látszik – és a szerző is ilyen értelemben nyilatkozott – a mellékszereplők szövegeiben sok a különféle technikával rögzített „talált” anyag, a hősnő figurája pedig a társadalmi ismereteiből szublimált fikció. A vállalt alkotói teendő legbonyolultabb része abban állhatott, hogyan közvetítse a félnéma lány írásában a beszéddokumentumokat. Mostanában, hogy minden irodalomjelenés textuális evidenciaként jelenik meg, paradox módon kevés szó esik arról, hogy valahány elbeszélői mozzanat alapján véve jelölői kérdés. Ki beszél, ki idéz, milyen előadásban? Jelen esetben a nehézség hatványozódik. Mindent S. (nevezzük így!) mond el. E szubjektumnak kell megjelennie ebben a narrációban, magába kell olvasztania a tapasztalt világot. Nem hiszem, hogy kizárólag tudatosan meg lehetne oldani a fenti feladatot, amit ez a fikció-ötlet von maga után. Bizonyára az írói intuíción alapuló ösztönös változatokra is szükség van az olvasó meggyőzéséhez.

Talán az az egyik alapprobléma, hogy az író a főszereplő sajátos fogalmazásmódját és írását kívánja érzékeltetni, mintegy abból a meggyőződésből, hogy mondatokban gondolkodunk. Úgy vélem, hogy a szociolektus vagy a műveltségi szint beszédtüneteinek nyelvi megformálásához nem ragaszkodva, sokkal nagyobb szabadságot engedhetett volna meg magának a szerző – mondjuk egy tudatáram-érzékítő szövegben. Nem ez történik. A nem létező, figurához rendelt nyelvkreáció-eredmény viszont nem képes következetesen teljes hitellel működni. Lépten-nyomon zavarba ejt a lány nem egyféle műveltség szintjét tükröző beszéde, rutinosnak tűnő írói gyakorlata, a feltelezhetőnél szélesebb körű olvasottságáról árulkodó stílusa. Nem szól ugyanis olyasmiről a történet, hogy különféle fejlődési korszakaiból származnának a szövegrészek (primitívebb, majd műveltebb, fiatalabb, azután érettebb stb.). Ellenkezőleg, mintha hullámozna, ingadozna, sőt retardálódna az elbeszélői nyelv. De lehet, hogy az idézett (vagy elbeszélő?) szereplőkhöz alkalmazkodik a narrátor. Mintegy asszimilálja a többiek beszédét: az újságíró fellépésekor publicisztikusabb, a műveletlen putrilakók szerepeltetésekor magyartalanabb, a kriminalizálódottak világában börtönsleng közeli a stílus. Úgy látom, néhol szó

szerint idézi őket a szövegíró, máshol, ki tudja, miért, utánozza.

Felmerül másrészt, hogy ha nem a mindentudó, XIX. századi típusú elbeszélő mondja a történetet, hanem egy beszédgátolt közvetítő – akkor hogyan van tudomása például arról, mit álmodott a nagyanyja, mit gondolt egyedül részegen tántorogva az apja vizelés közben, milyen erotikus képzelgésai voltak magányos éjszakáján a fővárosi riporternek. (Egyszer említ valami olyasmit, hogy ő a mindent látó, kitaláló, boszorkányos Sári mamától tud arról is, ami nem vele történik.) Azt értjük, hogy esetenként rosszul ragoz a főszereplő, hogy *-ba* áll a *-ban* helyett, hogy szereti emlegetni, hogy „*tiszta ideg*”, egyszer „*imádkozom*”-ot mond, máskor azt, hogy „*megszökök*”. Az értelmiségi igénytelenség divatszavai viszont rosszul szólnak egy őszinte vallomásban: az ellopott helyett a „*lenyúl*”; az önkéntes strichelés „*valahol kényszer*”; a futtatójával való jobb időszak „*csak egy szím a palettán*” és így tovább. És az efféle hol finomkodó, hol durva bölcselkedések: „*A lelkét nem adja bele a munkába, a teste tárgy lesz.*” (A prostituáltak.) „*Kábé annyira érdekes egy őszintén reagáló lány teste, mint egy pisztoly a vaginában vagy akár egy fiú táguló segge.*” Legnehezebb talán a pszichológiai, politikai és szociológiai szakszargont elfogadni a lány szájából, hogy például a stricijének „*szegényes a gestusrendszere*”! Néhol azt is problematikusnak érzem, amikor a többi szereplőt amúgy hitelesen jellemzi a mesélő. Egy polgármester közhelyes rutindumáját éppúgy vissza tudja adni, mint a tévé hatásvadász „*tényfeltáró*” szövegeit vagy egy újság kriminalisztikai híreinek szókészletét – és általában a publicisztikai stílus! Hallhatja persze ezeket. De el is beszéli? Hogyan csinálja? Úgy működik a memóriája, mint egy diktafon?

Mi történik itt? E könyv montázsában a posztmodern eklektika vívmányaként érdekesen keverednek a nyers dokumentumok az így vagy úgy megformált (vágott, stilizált, tömörített, képszerűsített stb.), teremtett beszéddel. A fikció és a dokumentum síkjainak együttkézése azonban nem mindig alkalmazkodik a figurakoncepcióhoz. A narrátor szövege nem önazonos. Van, amit elhiszünk. Az nagyon is életszerű (vagy inkább vonzóan műszerű!), ha ez a lány önmaga tapasztalatai szerint többféle-képp is megnyilvánul: műveletlen, fejlődésben visszamaradott romagyerekként, a sajátos

ranglétrán egyre feljebb vergődő prostituáltként, a cigányfolklórt világlátásába beépítő írpalántaként, a rabbeszédet evidensen gyakorló elítéltként. Ez mind ő, ezt tudja, tudhatja, ezeket a világokat nyelvként is birtokolja elvileg.

Érdekes jelenségek adódnak a regény írásképeben, helyesírásában. Ha mellékszereplőt jelenít meg valamelyik közlésmódban a krónikás – a helyesírással érzékeltet (néha vitatható módon) nyelvhelyességet. „*Akinek munkája nincs [...] kénytelen [...] vasat szedni, hogy fentartcsák a családjukat.*” Itt a jól etalált és jellegzeteseként elhíthető egyzetésű hiba mellett indokolatlannak, sőt groteszknak érzem a helyesírási hibás változatot. (Ennek az irodalmi tévedésnek, az „Isten uccse, nigger beszéd” fonetikus jelzésének egyébként nagy hagyománya van régebbi amerikai műfordításainkban.) Az „*ly*” helytelen írása alapfogás – ez talán rendjén van –, még akkor is, ha közben sokkal nehezebb feladatokat profi gépelői rutinnal old meg a történetrögzítő. (Például az egytagú mondatok közötti interpunkciót, *sőt!*) Egy találmásra kiválasztott helyen, a 206. oldalon összesen három hiba van (elég is ennyi jelzésnek), viszont furcsa, hogy a „*rozsdáspengélyűt*” író S. kifogástalan helyesírónak bizonyul ugyanitt számos sokkal *nehezebb* szónál. Ezt nem annyira kifogásként említem, inkább érzékeltetendő a (talán fölöslegesen) vállalt közléstechnikai változat következetes megvalósításának irtózatos nehézségét. Ha jól látom, két helyen mutatkozik markáns szövegképi szabálytalanság (a 93. és 278. oldal táján) – ahol a figura beszédritmusát, szövegfonetikai egyediségét adja vissza határozottan versszerű tördelésben az elbeszélő. (Vagy az író? A narrátor? A kettő közötti mintaelbeszélő?) A fentiek mindenesetre kísérletező hajlamú, az epikus szöveg teherbírását, a narrációs utakat próbálgató szerzőt mutatnak.

S-t kislánként „*nem akármilyen intézetbe viszik*” a nos megfelelő családi közegből, hanem „*rácsosablakos palotába a tisztára bolondok közé*”. Ez a trauma fokozza beszédzavarát, és nem is emlékszik vallomása szerint, hogy mikor milyen súlyos volt ez a fogyatékosága. A „*némaságnál rosszabbkint*” megélt állapot a lányt egyre inkább hangtalanná teszi (ez az „*idegtől van*” – írja), néha meg „*torz hangon üvölt*”. A hangzós önkifejezés képessége egy szerzetessel, Angellel való találkozása során kezd majd lassan visszatérni. Ez a könyv végén derül ki.

Angel-angyalnak küldi el, amit addig „*öszszeírt*”, „*gyónásként*”, hogy „*megkönnyebbüljön*”. Amolyan *kísérő irattal* fogja közre, amely keretbe helyezi a teljes regénytestet, utalva annak egyszerűségére és valamelyest műfajára. Confessio ez, tartalma a szenvedés, ahogy a bevezető sorokban olvasható: „*Minden itt van. Az is, amit, kislányszéssel írtam, mert mindig írtam [...] mert [...] semmi olyan fájdalom nincsen, mit elvettem vagy hozzáadtam volna.*” A beszédképtelen lány kényszerűen választott közlésközege regény formáz.

Egyetérthetünk Bódis Krisztával, aki egy nyilatkozatában azt mondja Rilkével, hogy a fikció *erősebb* lehet, mint a dokumentum. Ez a regényével kapcsolatos kijelentése alátámasztja olvasói benyomásunkat: rögzített hanganyagokat is felhasználó, de nem dokumentarista műfajjal van dolgunk. A mű erősségei regényességei felől érkeznak, legjobb lehetőségei pedig a parabolikusság irányába nyílnak. A határozott egységiségek mellett láthatóan törekedett arra az író, hogy történetét általánosabban értsük, ne kapcsoljuk konkrét helyhez, csoporthoz, problémakörhöz. Ezért a szereplők alig használnak cigányszavakat, ritkán azonosítják önmagukat etnikusként, a főszereplőnek nincs igazi neve. Nem meghatározott földrajzilag egyik színtér sem, csak „barakktelepről”, „városról”, „fővárosról” van szó. Ily módon a kiszolgáltatottságot, a kiemelkedés esélytelenségét és a kasztrendszerű zárt közösségek önfelszámoló életvitelét a középponti figura sorsa modellszerűen is példázza. A rohanó és keményen megvágott, kommunikációs törmelékekkel elegyített történetmondás a legkülönfélébb hagyományirányokból merít – közvetve vagy többszörös áttételekkel – a filmszerű irodalomtól (Mándy Iván) a médiaműfajokig, a klipszerű írás hazai elindítójától (Tandori) az egykori amerikai ENTRÓPIA-csoportig vagy a mai dél-amerikai variánsokig. Témaközeli példát hozva: mintha Tar egzotikusnak számító peremvilága, komor mondanója, szociális érzékenysége Agota Kristóf hideg pszichológiájával és a patológikus irányú érdeklődésével ötvöződné.

A mozitól (a filmkészítésből) is sokat tanult az író. Történetkezelése az a fajta kirakójáték, amit Tarantino tett híressé, nem időrendben, hanem egymást értelmezve következnek az egymás mellé illesztett kép-esemény sorok. Az emlékezetes szöveghelyei is gyakran valami

olyan szinkronitást jelenítenek meg, ami irodalomban így valóban nóvum. (Könyve néhol túlradó eseményekben, figurákban, látvány-ötletekben – viszont éppen ezek miatt kiváló filmalapanyag.)

Valamit még két figyelemre méltó jellegzetességről. A KEMÉNY VAJ egyik szokatlansága új típusú idézőtechnikája, másik az ösztöniség hol pornóközeli, hol nagy érzékítő erejű verbalitása. A sajátos idézőtechnikából jó esetben feszültségek, de talán nemkívánatos ki-zökkentések is adódhatnak. Például, ha az előző fejezetben volt börtöntárs prostituáltak beszélgetnek, és a rá következő sorokban jelzés, átmenet nélkül ez áll: „*Úgy tűnik, hogy a prostituáltak egy veszedelmes, ördögi körben élnek, amelyből nincs kiút. Függőek és általában negatív, rossz az énképük*” – akkor ez a szaknyelvi rész, melyről utóbb, késleltetve kiderül, hogy egy csoportterápia képzett előadójától származik, egy időre zavarba ejti az olvasót. Erre csap idézőkonvenció nélkül, de a váltást két üres sorral érzékített narrátori mondat egyes szám első személyben: „*Nem hagyok búcsúlevelet, mit is írhatnék.*” Ez így hatásos komponáltság, a regény „beszélője”, írója úgy szól hozzánk, mintha ugyanazt a képzeletbeli filmet látnánk, amit ő. Az így létrehozott szituatív beszéd követése már megéri a fáradságot.

A pornóközelség is bonyolultabb ügy itt. Ismert tény, hogy a magyar nyelvű irodalmiság nemcsak a nemi aberrációk, devianciák elfogadható szókészletét keresi, de a „normális” szexualitásról való beszéd tradíciója is éppen hogy alakulóban van, ingadozván a szépelgés és a látszatközönységesség között. Ebben a szövegekörnyezetben például S. dokumentáltan „valóságos” tudósítása prostituálttá (vagy pornoszínészé) történő *kiképzéséről* minden biztonnyal csak egyfelől lesz ismerős az olvasónak: a pornográf irodalomból. Ám ettől ezek a szöveghelyek még korántsem feltétlenül pornográfak. Példaképpen nézzünk meg két jellegzetes részt.

Pornóképekről szóló pornósövegnek érzem a következőt: „...*körbe a főnök pászterei, macák, meztelen, dögös macák körbe a falon, hogy széddül az ember, seggek, mellek, pinák, a pinákon a kis fehér kezek, a kis ujjbegyek simogatnak, nyulnak, nyulkálnak, masszíroznak, borotvált, szóke, fekete, göndör, sima, csillog mindnek, mint a nyál, és fordul kifelé a csipkéből, duzzad és fénylik, markolásszák a bimbókat, kint a nyelvek, bent a nyelvek, simogat-*

nak, összeérnek, lányok, lányok, lányok, hogy beleszedül, aki nézi, de nem nézik, már megnézték, már kiverték, már ezerszer, most apám beszél...” Itt nemcsak problematikus a narráló szereplői beszéd elfogadása, azonosítása („apám beszél”); írói bizonytalanság gyanítható. (Ki szédeleg, kinek az élményét ki adja elő itt tulajdonképpen?)

Ugyanez a beleélő-megelevenítő idézőtechnika máshol az olvasót esetleg vonzó-feszélyező, de meggyőzően szituált, funkcióját tekintve kifejező, áradó erotikus szöveget hoz létre (a TULOK című epizódban): „Ladászám tölti belém a pezsgőt, locsolja végig a szobát, ragad rajta a selyem, selyméhez a bőröm. És akkor nem sir csak szép csöndesen káromkodik és rámtapsztja a száját, harap is de csak vigyázva és nyál és izsik belőlem, habzsol és játszik a nyelvével, erőből aztán meg épp csak érintget, szopogat és megint, mintha keresne, görgetne, becézne, kutatna, de olyan finoman, olyan felkavaró ügyes, kéjes dolgokat művel, hogy borzasztóbb, mert elkezd a hideg futkosni a hátamon és akkor meg én sírok, és kiálltok, akkor megdőbbenünk, zokogok már és kiabálok, akkor fölémereszkedik és ahogy szokta, de most nem is emlékszem, uramisten, uramisten, uramisten hajtogatja és mint a legfőbb kincsét, úgy hordoz utána, ő ilyet még nem élt...” A titok kulcsa a „megdőbbenünk” értelmezése: a lány és a férfi közös élménye hitelesíti a hol a beszélőhöz, hol az idézett figurához tartozó szöveg igazgatóságát.

A sokféle inger igen hatásos szinkron érzékítése történik a KARÁT című fejezetben. A láttatott viszolyogtató nyomormilió és egy asszonyors (Vera) rapszodikus önelbeszélése háttérkép és alapzaj az ugyanabban a szobában vajúdó S. érzéseire és gondolataihoz, aki közben egy klipet néz fél szemmel a tévében. „Egy gyerekkádban valami lábtöről szerűsűgen hathónapos körüli nyakig szaros csecsemő meztelenül. Amúgy is bűz van, a konyha összenyitva az egyetlen szobával, a döngölt padlót kukoricacsuhé borítja, az asztalon viaszosvászon, rajta lábas, meg valami koszos rongyok, a sarokban használt pelenkák egy macska. Az ezeréves, hámladozó, ragacsos konyhaszekerényen nincsenek ajtók, a polcokon műanyag flakonok, zacskós tej, tojások, nejlonban kenyér, mellette egy rozsdáspengélyű kés, műanyagpoharak és kivehetetlen csomókban mindféle dzsuvas cuccok. A franciaágyon megmozdul az összevissza paplanok alatt valami. Egy gyerek.” Pár sorral lejjebb Vera keserű történetmondását hallja és közvetíti S. – majd bekezdéssel elkülönítve vált át saját elbeszélésbe: („Lejjebb csúszom...”)

utolsó sorokban a tévéadást lássuk az ő szemével („a guvadt... fémajtóknak ütődik”). Igen erős rész, olvassuk csak: „...mert akkor ott van az a másik büdös kurva, hogy a rák egye meg, anyám húga, meg a férje, azok is ottan laktak öreganyámnál, állandóan részegek voltak és a Terkának, anyám húgának az ura a Józsi, fogta a Terka tizenegy éves lyányát megerőszakolta, aztán megölte, bedobta a kútba, úgyhogy most a Józsi el van tűnve, büjkál, de azt a szegény lányt nagyon sajnálom.

Lejjebb csúszom, már fekszem az ágyon, alámgyűrődve a bunda, mintha menstruálnék, úgy jönnek a görcsök. Gondolom bután, ha csak ennyire fáj a szülés, baj nem lesz, kibírom, a számlap vibrál és újra körbe a mutatók, a guvadt szemű, mint akít az áram ráz, fémajtóknak ütődik, mindenhol fémajtók körülötte, csak be van oda zárva, a bitor nő erre, arra, erre, arra forgatja a fejét, mögötte a szaggatott urak.” Az egyes szereplők szövegeit hol csak az elbeszélő helyzet logikája szerint, hol bizonyos tárgyi attribútumok említéséből, hol a beszédstílus alapján kell tudnunk elkülöníteni, az azonos grammatikai személy és az azonos idejűség – mint itt láttuk – nem könnyíti meg a disztinválást. Sokat vár olvasójától a szöveg, de az így nyert referenciális és érzéki benyomáseggyüttes valódi élmény.

A könyv legtöbb rétegű, legemlékezetesebb részei közé tartozik az IDE IS ODA IS HÚZ A SZÍV című fejezet, mely a cigánytelep lakóinak szélsőségei közt vergődő, teljes értékű életéből mutat egy epizódot – keresztelő, karneváli forgatag, féltékenységi dráma – a nyomor és a hivalkodó fényűzés kontrasztjával és a legemlékezetesebb figura, az ósanyaszerű Sári mama főszereplésével. A nagymama jós-átkát és a második szereplő (a papa) hangját tartalmazza az indulati ellenpontozással dinamizált narrátori beszéd: „Asszonyod van, mert láttam, tartja hátra felé a palackot Sári mama el a papától, a papa keze az üveg után szédülget a levegőben, nem egy van, ezer, heherészi a papa.

Nem ezer, hanem egy van, egy van, azért jársz te le, azt hiszed, hogy én nem tudom, de most megjósolom az életedet, nagy betegség vár rád, mert becsaptál, olyan betegség fog rád vární, emeli az ég felé a két kezét Sári mama, az egyikben még az üveg, hogy meg is halok, soványodik el a papa hangja, ahogy maga toldja meg, fejezi be a mondatot, és néz föl, föl a mennyboltra meredő üveg felé, de olyan a csend, hogy a tűz ropogása, meg a lé bugyogása, a hőség, mint a pokolban...”

A BÁRMI JELENTŐSÉGE

Hajdu István: *Bak Imre Gondolat*, 2003. 247 oldal, 213 reprodukció, 27 fénykép. Az ára nincs feltüntetve

Bak Imre ahhoz a nemzedékhez tartozik, amely még tapasztalta az ötvenes és korai hatvanas évek legendás kulturális információinségét. Gyerek- és kiskamaszkoromból még én is vissza tudom idézni, noha akkoriban apám klasszikus könyvtárának fölfalásával voltam elfoglalva, és nem érintett az *up-to-date*-ság hiánya. De azért tudom, mint jelentett egy VARÁZSFUVOLA-lemez beszerzése szüleimnek Dietrich Fischer-Dieskaual mint Papagenóval, egy új Skira-album. Tudom, milyen kincs volt idősebb barátainknak egy kortárs lemez (Stockhausentől), egy kortárs vagy klasszikus modern művészeti képeskönyv. Mészöly Miklós elmesélte, hogyan fordítottak és másoltak házilag Camus-t. Emlékszem még, hogy Petrigalla rejtélyes – mai szemmel gyanús – szalonyában Tamkó Sirató kijelentette: Párizs óta itt éri magát először Európában.

Hajdu István évtizedről évtizedre haladó krónikáját és kritikai elemzéseit olvasva érthetővé vált, hogy ez az ínség, ez a retentó szomjúság Bak Imre szellemi kiindulópontja. Tudni, mi történik a világban, megismerni, lépést tartani – ez hajtotta. Ennek a *drive*-nak a kulturális elszigeteltségen kívül más okai is lehetnek. Bak első generációs értelmiségi volta, ami szintén Hajdu írásából tudható. S mindenképp előtt alkata: hajlama a mesterség, a szakma kutatásában való tudós elmélyülésre.

A tanulmány végigkíséri Bak szellemi odisszeáját, az önképzést, az alkotótársakkal való együttműködést különböző önszerveződő körökben, a külföldi tanulmányutakat, a nyugati kortársi ösztönzések adaptálását, átértelmezését és termékeny félreértését, míg megtalálja saját félreismerhetetlen formanyelvét. Nem követem ennek a történetnek a leírását, hanem a vége felől nézem ugyanazt. Onnan az tűnik fel, hogy mennyire kereste ez a saját formanyelv a művészt. Hogy ő mennyire azt látta meg és csak azt látta meg, amire szüksége volt. Legalábbis ennek a könyvnek a képváltoztatása így mutatja pályáját. Érett munkáinak jellegzetessége, a készülődés, a készülés, a csinálás teljes eltüntetése a képről (amely persze

bizonyos értelemben a megcsinálás, elkészítés abszolutizálása), műveinek e rendkívüli definitív gesztusa ebben a könyvben kiterjeszkedik az életműre. A legkorábbi képek is (igaz, az viszont elége kései, 1963-as; körülbelül egy évtized zsenyéiből nem ismerhetünk meg semmit) és minden bemutatott korai képek a vektorai a kifejlett művekre mutatnak.

S már azokban megjelenik egyik legfőbb festői – vagy mondjuk így: festészetfilozófiai – problémája: hogyan lehet egy geometrikus absztrakciókkal benépesített világ kétdimenzióval kölcsönözni. S ha nem tévedek, megjelenik csírájában a későbbi megoldás is: az egymásra rétegezett képzeletbeli síkok, mintegy áttetsző fóliák által létrehozott tér, amelynek mélysége a legközelebbi és a legtávolabbi sík közötti távolság. Ez lesz az, ami variabilitást ad majd az állandó motívumoknak és szüntelen kutatási feladatot a mesternek. Miképpen keletkeznek ezek a fóliák a geometrikus és a geometrikus, a szilárd és a lebegő vagy úszó formák viszonya révén? A formák iránya, közeledése vagy távolodása, sebessége révén? Az olvadó és a dermedő, de mindig diszkrét, mindig keveretlen, mindig keretein belül maradó színek dinamikája révén? A néző naturalizáló rekonstrukciójának beszámítása vagy akár a jelek értelmezési skálájának nyomatékossági hierarchiája révén? Miképpen lehet növelni vagy csökkenteni e rétegek számát, s ezáltal a tér- vagy a síkérzetet is növelni-csökkenteni?

A téralkotásnak ez a most leírt modusa persze önkorlátozás, redukció. Bak Imre érett pik-túráját úgy is jellemezhetjük, mint önkorlátozó szabályok idioszinkretikus rendszerét. A jelek ábrázolási potenciáljának minimalizálása, a formák testté válásának megakadályozása, a színek tónusainak egyneműsítése és határainak áthághatatlansága, a geometrikus rend elsődlegessége, melyben a nem geometrikus ellenpontok szinte a felület fölötti ragasztásnak vagy a felület átszakításának, a felület mögötti lyuknak tűnnek (ha szabad így az imént jelzett *polihorizontálitást* másképpen leírni).

Mindezek valami rideg, személytelen monotonia képzetét kelthetnék, vagy a koordinátái sáncai mögött utóvédharcait vívó avantgarde-ra emlékeztethetnék. Valójában Bak Imrét a redukció által feltáruló lehetőségek, a szűkítésben a tágítás, a kicsinyítésben a nagyí-

tás, az egyszerűsítésben a bonyolítás, az összevonásban a széttagolás foglalkoztatják. Műveinek értékét és jelentőségét maga ez az ellentmondás hozza létre.

Hogy a minimalizálás, a redukció nem Bak Imre végső szava, arra egyébként képcímei is utalnak. A cím mindig hozzátartozik a műhöz. A kép és a cím nála szintén feszültséget teremt, amennyiben a címek a képpel ellentétben valami ábrázolására utalnak. Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy a képek prezentálják, jelenlévővé teszik, bemutatják belső szerkezetüket, elemeik egymáshoz való viszonyát, a címek viszont reprezentálnak, képviselnek és megmutatnak egy impulzust, amely várakozásunk szerint összefüggésben áll a képpel. Ezt a várakozást nem vagy csak alacsony szinten elégti ki a festő; műveinek referencialitása kétséges. Hogy mondjuk 1990-es VELENCE című képe (130.) bármilyen összefüggésben állna a vízi várossal vagy a magyar tóparti községgel, arra semmilyen fogódzót nem találunk.

S mégis, a címek, amelyek a kezdeti önreferencialitásból – KÉK TÉR, STRUKTÚRA, KOMPOZÍCIÓ, KÉK-ZÖLD-NARANCS, ALAKZAT stb. – határozottan referenciálisakká lettek – eszmékké, gesztusokká, kulturális asszociációkká, városnevekké, művésznevekké, narratívatorédeké –, nem értelmezhetetlenek. Értelmük magának a referencialitás igényének fenntartása, a kép szellemének, filozófiájának igénybejelentése. TALÁNYOS ÜZENET, REJTÉLYES ANALÓGIÁK, A NEM-LÉTEZŐ LÉTEZŐ vagy a legjellemzőbb a legújabb címek közül: A BÁRMI JELENTŐSÉGE. Valóban talányos üzenetek ezek, de távol minden frivolitástól.

Bak Imre érett festőként is a legnagyobb figyelemmel kísérte mestersége önfejlődését, újításait. Olyan váltások, mint az 1970-es – amikor a concept kedvéért néhány évre felhagy a festéssel – többet nem következnek be, de kiépített keretei és szabályai között – ahogy Hajdu meggyőzően bizonyítja – ő is végrehajta a maga posztmodern fordulatát. Ennek bizonyára legérdekesebb vonatkozása, hogy a jelenre és a jövőre orientált beállítottság mellé felzárkózik a hagyomány iránti intenzív érdeklődés. De radikális kutató művészi karakterén ez nem változtat. Sőt, mintha legújabb korszaka újra egy termékeny minimalizmus felé vezetne. Felhagy a geometrikus formák mikroszkopikus ázalat- és teleszko-

pikus csillagvilággal, valamint lebegő vagina- vagy szemformákkal való ellensúlyozásával. A szellemi világutazó hazatér Kassák képarchitektúrájának ösztönzéseire, és azokat nagy, megosztott, monokróm színelületek elé helyezi.

Radnóti Sándor

EGY KÖNYV A SZABADSÁGRÓL

Emberi jogok

*Szerkesztette Halmai Gábor és Tóth Gábor Attila
Osiris, Osiris Tankönyvek sorozat, 2003. 919 oldal,
4980 Ft*

„a polgárok nem az államtól kapják alapvető jogukat – vannak emberi jogaik. Ennél alább nem adhatjuk.”

*(Kis János: VANNAK-E EMBERI JOGAINK?
Magyar füzetek 11. 1988.
Stencil, 2003)*

AZ EMBERI JOGOK című, tekintélyes súlyú kiadvány tankönyv. A benne ismertetett esetek távolról sem csak jogászok számára lehetnek ismerősek. A jogesetek valójában történetek.

Az olvasó megtudhatja például: 1905-ben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága „alkotmányellenesnek találta New York állam azon törvényét, amely egészségügyi okokból korlátozta a munkaidőt a pékségekben... mivel a munkaidő-maximálás elrendelése nem volt ésszerű összefüggésben sem a közegészséggel (a pékáruk minőségével), sem a pékek egészségének védelmével”. (826.) Holmes bíró – aki más ügyekben a szólás-szabadság amerikai értelmezését meghatározóan befolyásoló különvéleményeket írt – nem értett egyet a többséggel. Talán jobban aggódott a pékáruk minőségéért, mint a magas bírói testület többi tagja? Álláspontjának indokolása megismerhető abból a könyvből, amit remélhetően minden magyar nyelven oktató egyetemen – nem csak a jogi karokon – és akár alsóbb szintű oktatási intézményekben is sokat fognak forgatni a diákok és tanárai, kritikusan megvitatva a jogesetté vált történeteket.

Az, hogy e tankönyv elnyeri-e méltó helyét az iskolákban, az olvasóközönség egészén is múlik. Mit talál tehát az, aki fellapozza az emberi jogokról szóló, több mint 900 oldalas kötetet? Mit talál tehát az, aki – szabad emberként tudni akarván alapvető jogairól – fellapozza a több mint 900 oldalas kötetet?

Először is, mottóként Bibó István szavait a szabadságszerető emberről. Azután az Alkotmánybíróság első elnökének előszavát, aminek részlete a hátsó borítón olvasható. Súlyom szerint „*a megbízható tételek tartalom, a szabályként elfogadott és gyakorolt módszerek korrekciós leírása tesztek hosszú életűvé, taníthatóvá és tanulhatóvá ezt a könyvet; különösen azért, mert teret és alkalmat ad arra, hogy a szövegre támaszkodva ki-ki kifejtsen kedvenc elméletét vagy szívesen hangoztatott kritikáját, maga idézze föl az emberi jogok pártosát vagy ültesse el a kételyt*”. (13–14.)

Sikerrel járt a szerkesztők, Halmi Gábor és Tóth Gábor Attila azon – előszavukban írt – törekvése, hogy a jogászoknál szélesebb kör elérése végett kerüljék a szűk körben ismert jogi szakkifejezések használatát. A szerkesztői bevezetőben említik azt a szándékukat, hogy emberi jogi dokumentumok, bírósági döntések és az emberi jogok elméletét alakító írások, valamint – Magyarországon újszerű módon – számos egyéni, később esetenként többségivé váló bírói vélemény közlésével módot adjanak az olvasónak a források közvetlen elemzésére és saját következtetései levonására. Ezt segítik a fejezetrészek végén található kérdések is, amelyek azonban még hasznosabbak lehetnének, ha az olvasót rendre kritikus választás elé is állítanák, például egy-egy bírósági ítélet, illetve a hozzáfűzött különvélemény(ek) között.

Az alapfogalmak leírása után a könyv első része az emberi jogok általános kérdéseiről és az őket védő jogintézményekről szól. Az izgalmas eszmétörténeti részt a szerkesztők írták, ezt azok is kimazolázhatják maguknak, akik hátrahőkölnek a jogesetek útvesztőitől. Az emberi jogok nemzetközivé válásának folyamatát Kardos Gábor mutatja be, a kulturális relativizmussal kapcsolatban leszögezve: „*A nemzetközi jog leegyértelműbb válasza erre az, hogy ha egy állam formálisan, de jogilag érvényesen elfogadja az egyetemes emberi jogi normákat, akkor azok kötelezik, kulturális sajátosságaitól függetlenül*.” (75., kiemelés itt és a továbbiakban is az eredetiben – M. P.) Kardos már az intézmény-

nyire részre utal, amikor bizakodásra okot adóan megállapítja: „*Az emberi jogok nemzetközi védelmének útja a gyakran természetjogi indíttatású normatív nyilatkozatoktól indul, és az intézmények által garantált végrehajtás felé halad*.” (76.)

Az emberi jogok rendszeréről és a jogkorlátozás szigorú megkövetéseiről szóló fejezetek szerzője ismét a két szerkesztő. Az előbbi fejezetben világosan kifejtik, hogy az államnak az alapvető jogokat tiszteletben tartó, tartózkodó hozzáálláson túl – nagyon korlátozott mértékben – aktív jogvédelmi lépéseket is kell tennie. Az Emberi Jogok Európai Bírósága egy 1985-ben hozott döntésében például megállapította, hogy Hollandia megsértette AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI EGYZEMÉNYÉ-t, mert az adott esetben „*egy értelmi fogyatékos lányt megerőszakoltak, és a holland törvények szerint csak az ő feljelentése alapján indulhatott volna büntetőeljárás, amit ő – az állapota miatt – nem tudott megtenni*”. (104–105.)

A következő fejezetben a szerkesztők pontos elemzést követően jutnak arra a következtetésre, hogy „*a jogkorlátozó normák tartalmi alkotmányossága a legtöbb esetben a szükségesség-arányosság tesztje alapján dől el*”. (133.) E nemzetközileg elterjedt jogi tesztet – mint a leírásból megtudhatjuk – a magyar Alkotmánybíróság általában két lépésben alkalmazza, azt vizsgálva, hogy:

„*1. Indokolja-e másik alapvető jog vagy egyéb alkotmányos érték védelme a jogkorlátozást (szükségesség);*

2. A normaalkotó a korlátozás során az adott cél elérésére alkalmas legenyhébb eszközt választotta-e, továbbá megfelelő arányban áll-e egymással az elérni kívánt cél fontossága és az ennek érdekében okozott alapjogsérelem súlya (arányosság).” (130.)

Halmi és Tóth a jogkorlátozás korlátozásáról szólva végül hangsúlyozza: „*Ezek a tesztek elsősorban arra szolgálnak, hogy szigorú korlátok közé szorítsák a bírói mérlegelést, [...] az emberi jogok korlátozásakor a bizonyítás terhe mindig az államon van: a normaalkotónak kell bizonyítania a beavatkozás szükségességét és mértékének indokoltságát, és a norma felülvizsgálatát végző bíróságnak indokolt döntést kell hoznia a normaalkotó választásáról*.” (135.)

Az emberi jogokat védő nemzetközi jogi intézményekről Kardos Gábor ír. Újabb csapást mérve a kulturális relativizmusra, kifejti, hogy AZ EMBERI JOGOK EGYETEMES NYILATKOZATA-nak az ENSZ Közgyűlése által 1948-ban történt elfo-

gadása többek között az alábbi következményre vezet: „a nemzetközi jog alapítétele lett az, hogy az emberi jogok egyetemeseek, azaz minden embert mindenhol azonosan illetnek meg”. (144.) Kardos leírja – mint előszavában Solyom az Alkotmánybíróság magyarországi jogfejlesztő tevékenysége kapcsán –, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága jogértelmező szerepében „tulajdonképpen megalkotja a közös európai emberi jogi joganyag egy részét”. (157.) A bírói jogalkotás jelentősége a könyv egészéből kitűnik, mint az is, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága olyan intézmény, amivel Európa élén jár a világban, még ha némely döntésével nem értünk is egyet. Mint Kardos írja, a tagállamok jogalkotására és jogalkalmazására is jelentős hatással lévő bíróság „a változó társadalmi körülményeknek megfelelően folyamatosan újraértelmezi a védett jogok tartalmát és lehetséges korlátait, és ez az újraértelmezés általában a fejlettebb jogrendszerek megoldásainak európai standarddá emelését jelenti”. (159.)

A magyarországi emberi jogi intézményekről írva Halmi Gábor azzal kezdi, hogy hangsúlyozza a hatékony jogvédő mechanizmusok szükségességét: „Egyéni jogosultságokról csak akkor beszélhetünk, ha a jogvédelmi eszközök rendelkezésre állnak, vagyis ha a jogok érvényesíthetők, kikényszeríthetők.” (191.) Ennek megfelelően javaslatokat is megfogalmaz az alapjogvédelem bővítésére, többek között azt, hogy az Alkotmánybíróság minden alapjogsértőnek tartott bírósági ítélet alkotmányosságát felülvizsgálhassa. (233.)

A könyv második része tíz fejezetben tárgyalja az egyes jogokat, amelyeket a szerzők – ki-ki a maga stílusában – általában pontosan és világosan ismertetnek.

Az emberi méltósághoz való jogról és az élethez való jogról Tóth Gábor Attila ír. Leírása jól példázza, hogy a jogfilozófiai alapkérdésekre adott válaszok miként befolyásolják konkrét jogesetek megítélését. Mint a méltóság fogalmára vonatkozó felfogásokról írja, „a keresztény és a kantianus hagyomány az emberi méltósághoz való jog rivális alátámasztásai, azokból a hátrárlásokban eltérő következmények adódnak. Elsősorban akkor [...], amikor az ember jogi státusáról vagy az önrendelkezés legszélsőbb eseteiről (abortusz, eutanázia) van szó”. (260.) Ezért – mutat rá – a kétféle megközelítés nem mindig békíthető össze olyan értelmezéssel, „amelyik

mindkét felfogásból merít: *elfogadja a keresztény tanítást az ember teremtettségéről, és Kant gondolatai alapján azt hangsúlyozza, hogy az ember független és szabad lény, akit az állam nem használhat eszközként valamely cél eléréséhez*”. (260.)

Tóth pontos elemzését és kritikáját adja az Alkotmánybíróság amaz álláspontjának, amely szerint az emberi méltósághoz való jog és az élethez való jog oszthatatlan. Mint írja, „megmentheti az ember méltóságát, ha gyógyíthatatlan, szörnyű kínokkal járó betegségének, megalázó állapotának véget vetve, kérésére hozzásegítik a halálhoz”. (313.) Az emberi méltóság és az eutanázia kapcsolatát fejezi ki Ronald Dworkin következő megállapítása is: „Valaki halálát okozni oly módon, amellyel mások egyetértenek, de ő úgy hiszi, hogy ez ellentmond önmaga méltóságának, a szarnokság súlyos, igazolhatatlan, szükségtelen formája.” (Ronald Dworkin: FREEDOM'S LAW – THE MORAL READING OF THE AMERICAN CONSTITUTION [A SZABADSÁG TÖRVÉNYE – AZ AMERIKAI ALKOTMÁNY MORÁLIS OLVASATA]. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996. 146.)

Az abortusz szabályozására hozott példák között megdöbbentő az az írás, amelyben – a magzat élethez való jogának alkotmányban rögzített elképzeléséből kiindulva – a bíróság 1992-ben csak azért engedélyezte egy tizenéves éves megerősakolt lánynak, hogy az Egyesült Királyságba utazhasson terhességmegszakítás céljából, mert a lány öngyilkosságra készült. Mint Tóth leírásából megtudhatjuk, az alszent szabályozást elutasította a közvélemény: „A döntést követően népszavazás megerősítette, hogy a nőknek joguk van külföldre utazni az abortusz elvégzése céljából, és joguk van ahhoz, hogy orvosuktól tájékoztatást kapjanak a más országokban terhességmegszakítást végző egészségügyi intézményekről.” (337.) 1998-ban Magyarországon egy tizenhárom éves lány abortuszát tiltotta meg az elsőfokú bíróság, másodfokon azonban hatályon kívül helyezték az ítéletet. (343–344.)

A számos ismertetett esetből kirajzolódik, hogy az egyén méltóságának, az önrendelkezés mindenkit egyenlően megillető szabadságának az Alkotmánybíróság általi érvényesítése nemcsak a diktatúra maradványait gyomlálta ki a jogrendszerből, hanem olyan korszerűtlen szabályokat is, mint a családjogi törvénynek az a rendelkezése, amely csak a nők számára tette lehetővé, hogy házasságkötésük

alkalmával felvegyék házastársuk családi nevét. (281.) A halálbüntetés – más országok, például Dél-Afrika számára irányadónak bizonyult – alkotmánybíróági eltörlésében pedig egyenesen Magyarországé az elsőség. (317.)

Tóth leírásából az is kiderül azonban, hogy az Alkotmánybíróság még mindig nem döntött „*az élethez való joggal kapcsolatos egyik legfontosabb alkotmányossági kérdésről: arról, hogy meddig terjed a rendőrség és más fegyveres szervezetek tagjainak fegyverhasználati joga*”. Továbbra is áll Kis János korábbi megállapítása: „*az mai napig nincs kialakult bírói doktrína arra vonatkozóan, hogy mi módon korlátozzák a rendőrséget a polgárok alkotmányban foglalt jogai*”. (Kis János: ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA. INDOK, Budapest, 2000. 256.)

A jogvédelem pozitív, tehát az államot nem tartózkodásra, hanem cselekvésre kötelező oldalának túlzott kizárására példa az amerikai Legfelsőbb Bíróság egy 1989-es döntése. Az Egyesült Államok legfőbb bírói testülete nem tartotta levezethetőnek az alkotmányból az állam életvédelmi kötelezettségét, pedig az adott esetben a következő történt: „*egy állami szociális szolgálat nem tett megfelelő lépéseket, amikor tudomására jutott, hogy egy apa súlyosan bántalmazza gyermekét. A gyakori verés következtében végül a gyermek maradandó agykárosodást szenvedett*”. (297.) Mint Tóth írja, a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy „*az állam felelőssége csak akkor állapítható meg, ha [...] az állam nevében eljáró személy beavatkozása, tevőleges magatartása eredményezi a sérülést*”. (279.)

Tóth ismerteti az állam életvédelmi kötelezettségének az amerikaiakét alapvetően eltérő európai megközelítését is, amelyre a német gyakorlat volt meghatározó hatással. Nem véletlen, hogy a német alaptörvénybe 1994-ben természetvédelmi rendelkezést iktattak be, amit 2002-ben az állatok védelmének állami kötelezettségével egészítettek ki. (299–300.) Itt jegyezhető meg, hogy a könyv következő kiadásában érdemes lenne külön fejezetet szentelni a környezeti jogok tárgyalásának.

A hátrányos megkülönböztetés tilalmáról szóló fejezetben Kovács Krisztina is számos jogesetet ír le. Az Emberi Jogok Európai Bírósága 1999-ben hozott döntésében diszkriminatívnak találta, hogy a portugál bíróság elutasította egy homoszexuális apa keresetét gyermeke nála történő elhelyezésére, pedig az anya

éveken át megtagadta tőle a láthatást, és gyermekét a szüleinél helyezte el. (409.) Az óbudai polgármester és a Sziget fesztivál 2001. évi szervezőinek a homoszexuális programokat kizáró, botrányos szerződését felfüggesztő, majd diszkriminatívként érvénytelennek nyilvánító bírósági döntésekről is már a jogtörténet részeként olvashatunk. (412–413.)

A terjedelmi korlátok miatt az esetek többsége nyilvánvalóan nem ismertethető részletesen, az alábbi ügyekben azonban alapvető információk hiányoznak: a nemek egyenjogúságát érintő ABDULAZIZ, CABALES AND BALKANDALI-ügyben a bíróság ítélet alapjául szolgáló eset leírása (402.), a romák lakókocsis táborozásának a XX. század végi Egyesült Királyságban történő korlátozásával kapcsolatban a döntés tartalma (397.), az 1920-as és az 1930-as évek Amerikájában a nők minimumbérének a férfiakétól eltérő szabályozását illetően az ítélet indoklása (400.). Színtén kiegészítendő az a megállapítás, amelyikben arról esik szó, hogy az Európai Tanács „*bizonyos jogkörrel*” van felruházva a diszkrimináció elleni küzdelemben. (404.) A következő fejezetben egy 1919-es amerikai legfelsőbb bírósági szólásszabadság-eset leírásából nem tudható meg, hogy milyen döntés született az ügyben. (457.) Az Emberi Jogok Európai Bíróságának egy 1976-os ítéletéből pedig nem az erkölcs védelmét megalapozó idézet szerepel, mint ahogyan az a szövegből következne. (474–475.)

A véleménynyilvánítás, illetve a gyülekezés és az egyesülés szabadságáról szóló fejezeteket Halmi Gábor írta. Világossá teszi, hogy ha az egyéni szabadság tiszteletben tartásából indulunk ki, akkor abból következően az államnak nincs joga arra, „*hogy távol tarthasson az emberektől bármiféle véleményt arra hivatkozva, hogy ők nem tudják megítélni annak társadalmi hasznosságát. Az állam semlegességi kötelezettsége ugyanis azt is jelenti, hogy tisztelnie kell mind a megnyilatkozó, mind a megnyilatkozást befogadó polgár autonómiáját*”. (432.) Ennek azonban némileg ellentmondani látszik az a megállapítása, hogy „*az államnak kötelessége megvédeni polgárait [...] attól, hogy kénytelenek legyenek beleütközni érzékenysüket sértő, számukra szélsőségesen megbotránkoztató kifejezőmódokba*”. (435.) Miként óvhatna meg minket ettől az állam, ha nem azáltal, hogy helyettünk megítéli: Mely közlések lennének számunkra sértők, illetve súlyosan felháborítók?

E sorok szerzőjének szakterülete a szólás- szabadság, ezért óhatatlanul az arról szóló fej- jezettel kapcsolatban a legkritikusabb, a szer- ző iránti legteljesebb nagybecsülése ellené- re vagy éppen azért.

Tankönyvről lévén szó, a szubjektív értéke- lést tévedés lenne hiányolni, a szólás szabad- ságát nyilvánvalóan sértő döntés esetén azon- ban – például amikor az amerikai Legfelsőbb Bíróság 1968-ban a katonai behívók háború elleni tiltakozásként való elégetését tiltható- nak tartotta – indokolatlannak tűnik a tárgys-zerű kritika mellőzése. (434.)

Halmi összehasonlítja az amerikai alkot- mányal – melynek híres első kiegészítése sze- rint a kongresszus nem alkothat törvényt a szó- lás vagy a sajtó szabadságának csorbítására – az ember és polgár jogainak francia deklará- cióját, amely a véleményszabadság kinyilvánít- ásához hozzáfűzi, hogy a polgár „a törvényben megállapított minden esetben felelős azért, ha visz- saél a szabadsággal”.

Halmi szerint „az európai alkotmányok szabá- lyozásai minden nemzeti sajátosság ellenére kétség- telenül mind a mai napig a francia megoldást kö- vetik”. (438.) Ezzel szemben az alapvető jogok lényeges tartalmának – német mintát követő – korlátozási tilalma a magyar alkotmányban nem a szabadsággal való visszaélés rosszul hangzó fordulatára emlékeztet, hanem éppen a törvényhozásnak szab korlátot, mint az ame- rikai alkotmány első kiegészítése, amely, meg- fogalmazása ellenére, szintén nem abszolút til- lalomként értelmezett, hanem lényegében a szólás szabadságát csorbító korlátozás kizárá- saként. A francia megoldás csak a törvényi kor- látozás lehetőségéről szól, de annak korlátozá- sáról nem. A német–magyar megoldás tehát az amerikaihoz közelebb állónak is tekinthető.

Halmi leírásából jól kirajzolódik a jogfej- lődés folyamata, például a fogva tartott szemé- lyek szólásszabadságának szabályozásával kapcsolatban, egy tévéműsor cenzúrázásától a törvényhozáson át az alkotmánybírói döntésig. (442–443.) Kitűnően összefoglalt a médiajogi rész is, de a következőkben pontosi- tándó: 1992-ben a Magyar Televízió és a Magyar Rádió feletti kormányfelügyeletet alkotmányellenesnek ítéző Alkotmánybíró- ság először nem „az új médiatörvény megszületéséig” halasztotta el az alkotmányt sértő kormány- határozat megsemmisítését – ezt csak 1993-

ban tette meg –, hanem november 30-ig fel- függesztette az eljárását, felhíva az Országgyű- lést, hogy e határidőig alkossa meg a törvényt. A rossz precedenst teremtő indokolás – mint Halmi írja – az volt, „*hogy egy alkotmányellenes kormányfelügyelet is jobb, mint a felügyelet teljes hiánya*”. (448.) Ugyan alkotmányelleneséget nem állapított meg, de lényegében az említett 1992-es határozata logikáját követte az Alkot- mánybíró, amikor 1999-ben kisebb rossz- nak minősítette a Magyar Televízió kizárólag kormánypárti jelölésű tagokból álló kuratóri- umi elnökségét, mint az elnökség hiányát. Ezt a torz megközelítést „*a »kiseb- b veszély« tesztje*”-ként emeli ki a lapszéli szöveg – kár így leérté- kelni az alkotmányos tesztek fogalmát –, nem találunk viszont utalást az 1992-es és az 1999- es határozat közötti összefüggésre.

A szöveg szerint „*a médiatestületeket (kurató- riumokat, Országos Rádió és Televízió Testületet, Panaszbizottságot) a pártok delegáltjai alkotják*”. (450.) Az előbbieket tagjai valójában a pártok parlamenti frakciói jelölik, és az Országgyűlés választja, a Panaszbizottságba viszont az Ország- os Rádió Televízió Testület (ORTT) tagjai je- lölnek, és az ORTT választja meg a jelölteket.

Az interneten zajló kommunikáció szabad- ságát a kiskorúak védelmére hivatkozva kor- látozni törekvő amerikai törvényhozási kí- sérletek leírásával kapcsolatban megemlíten- dő, hogy már a szövegben említett második, visszafogottabb törvényt is alkotmányellenes- nek ítélték a bíróságok, még ha végső döntés nem született is az ügyben. (453.)

A szólásszabadság korlátozásával szemben túlságosan megengedőnek tűnik a következő megfogalmazás: „*Természetesen egy jogállam is korlátozhatja polgárainak politikai véleményét, még a legszigorúbb, büntetőjogi eszközökkel is, de nem pusztán azon az alapon, hogy a véleményt mondó kritikus az adott állami-politikai berendezkedéssel szemben, hanem például a nemzetbiztonsági ér- dekek háború idején vagy államtitkok kisziváro- gatásával történő veszélyeztetése esetén.*” (456.) Itt tisztázandó lenne, hogy a nemzetbiztonsági ér- dekek háború idején való veszélyeztetése meg- valósítható-e pusztán politikai vélemény közlé- se által?

A közszereplők bírálhatóságával kapcsol- atban Halmi a súlyos gondatlanságnál jelöli meg a hamisnak bizonyult tényállításokért vi- selt felelősség határát. (484.) Ez azonban csak

a jogfejlesztés kívánatos iránya, az Alkotmánybíróság ugyanis egyszerű gondatlansági mércét fogalmazott meg. A téma jelentősége indokolná néhány hazai jogeset ismertetését, és ki kellene térni arra, hogy a helyreigazítási perek gyakorlata lehetetlen helyzetbe hozza a sajtót, amelynek hiteles tudósításokban szereplő, tehát mások által állított tények valóságát kellene bizonyítania – közszereplők köztevékenységére vonatkozó kijelentések esetében is –, amit Halmi elsőként bírál. (KÖZSZEREPLŐK SZEMÉLYISÉGVÉDELME KONTRA KÖZÜGYEK VITATHATÓSÁGA. *Fundamentum*, 2000/2.)

„Vélemény-helyreigazítás” abszurd elképzelése – a Lex Répássy – ügyében született alkotmánybírósági döntés részletes ismertetéséből pedig világosabban ki kellene derülnie annak, hogy a többségi indoklás által hivatkozott külföldi példák túlnyomórészt tévesek voltak, mint azt Halmi a döntést követően megírta. (486., illetve Halmi Gábor: VÁLASZRA NEM VÁRVA. *Népszabadság*, 2001. december 20.) Természetesen itt sem a publicisztikai stílus hiányolom a tankönyvből, hanem a kritikus tények egyértelmű bemutatását, ami a tárgyyszerű leírásnak is része. Végül, a válaszcikk leírásával kapcsolatban megjegyzendő még, hogy a kiegyensúlyozottság követelménye Magyarországon minden televízióra és rádióra vonatkozik, nem csak a közszolgálati adókra. (486.)

A gyülekezés és az egyesülés szabadságáról szóló fejezetben szembevetendő néhány indokolatlanul jogkorlátozó törvényi rendelkezés: a rendőrség figyelmeztetés után köteles felozlatni a bejelentéshez kötött rendezvényt többek között abban az esetben, ha azt a bejelentéstől eltérő céllal vagy napirenddel tartják meg. (496.) Miért is ne lehetne megváltoztatni egy rendezvény napirendjét akár az utolsó pillanatban? A bíróság legkésőbb a társadalmi szervezet kérelmének beérkezésétől számított hatvan napon belül köteles döntenie a nyilvántartásba vételről. (510.) Miért is kell két hónap a bíróságnak a „kérelem” (!?) elbírálásához?

Halmi egyenesen „paternalista szabályozási módszernek” nevezi azt, hogy szemben a legtöbb ország egyesületi autonómiát tiszteletben tartó szabályozásával, a magyar egyesületi törvény számos döntést kötelezően közgyűlési hatáskörbe utal, és még azt is előírja, hogy legalább ötvenként össze kell hívni a tagok közgyűlését. (516.) Mint Halmi írja, az viszont már kétséges, hogy az egyesületi autonómia

alapján a tagok akár hátrányos megkülönböztetést tevő feltételhez köthetik-e az egyesületükben való tagságot, mint ahogyan a Legfelsőbb Bíróság 2000-ben született ítélete szerint egy amerikai cserkészszervezet tehetne, amikor kizárta „azt a vezetőjét, akiről kiderült, hogy homoszexuális”. (515.)

Legalábbis vitathatók a lelkiismereti és vallásszabadságról író Paczolay Péter következő – az Alkotmánybíróság irányadó határozatára alapozott – megállapításai: „a gondolat a ember belsejében fog, ahhoz csak regényekben tud a gondolatrendőrség hozzáférni; csak akkor válik alkotmányjogilag releváns problémává, ha a belsőleg megfogalmazott gondolat kifejezésre kerül. A gondolatszabadság a gondolat kinyilvánításának szabadságaként használható értelmesen”. (538.) „...a gondolat, a lelkiismeret és a vallás is akkor értékelhető alkotmányjogilag, ha kifejezésre kerül.” (539.) Paczolay utóbb maga is eltérő következtetésre jut: „A dogmatikailag helyes felfogásnak az tetszik, amely szerint a lelkiismereti és vallásszabadság igen gyakran érintkezik a véleménynyilvánítás szabadságával, de ez nem szükségszerű.” (540.) Ugyanez a zavar mutatkozik meg akkor, amikor Paczolay John Stuart Mill álláspontját ismerteti. (539.) Valójában egy nyolcsoros részt idéz Milltől – amit a többi, eredeti szövegrészlettel azonos módon, külön kiemelve kellett volna közölni –, amelynek a végén a vélemény kinyilvánításának szabadságával kapcsolatban azonban kihagyja az itt aláhúzott szavakat: „*mint-hogy majdnem olyan fontos, s nagyrészt azonos okokból, mint maga a gondolatszabadság, gyakorlatilag elválaszthatatlan attól*”. (John Stuart Mill: A SZABADSÁGRÓL. Századvég Kiadó, 1994. 20.) Mill szerint tehát természetesen nem pusztán közel azonos fontossága miatt elválaszthatatlan egymástól a két említett szabadság, hanem azért is, mert nagyrészt ugyanazért fontosak.

Az információs jogok célját az első adatvédelmi biztos, Majtényi László így foglalja össze: „az állam működése és az állam nevében eljáró személyek tevékenysége váljon átláthatóvá az emberek számára, ugyanakkor az emberek maradjanak átlátszatlanok az állami intézmények előtt”. (577.) Az üdítően személyes megfogalmazásokat is használó Majtényi érzékletes példát említ: „Rokonszenves az adatvédelmi hivatal meghatározása Új-Zéland egyik hivatalos nyelvén, a maori nyelven: *Tē Mana Matapono Matatapu* (Hivatal, amely az arcodat védi).” (579.)

Leírásából megtudható, hogy Európában

Magyarországon bízták először ugyanarra az ombudsmanra az információs szabadság és a személyes adatok védelmét, az Európai Unió pedig 2000 júliusában úgy döntött, hogy Magyarország a személyes adatok továbbíthatósága szempontjából az unió tagállamaival azonos megítélés alá esik. (594.) Az olvasó arra is büszke lehet, hogy Bács-Kiskun megyében már az információs jogok hivatali megbízottjainak kanadai modellje is meghonosodott. (618–619.)

Az információs szabadság követelésének első, 1640-ből való példájaként olvashatjuk az angol parlament fellépését azért, hogy megtudhassák I. Károlytól tanácsadói nevét. Mint Majtényi írja: „*Már itt látszik, hogy milyen súlya lehet az információs szabadság iránti alkotmányos igénynek, hiszen a dolgok odáig fajultak, hogy Thomas Straffordot, a király főtanácsadóját 1641-ben Londonban lefejezték.*” (611.)

Majtényi arra is rámutat, hogy „*nem szabad [...] a jogszabályok szerepét túlértékelni. A rendezett jogi helyzetekből még nem következik, hogy a kormányzat demokratikus ellenőrzésében akárcsak megközelítettük az egyébként e tekintetben joggal bírált Egyesült Királyságot.*” (614.)

Ráadásul hatályos törvényi szabályozásunk is javítandó: a 2003 júniusában módosított adatvédelmi törvény szerint a belső használatra készült, illetve döntés-előkészítő adatok – hiszen fogalmát a törvény nem határozza meg – húsz évig nem nyilvánosak, kivéve, ha a közigazgatási szervezet vezetője kérelemre lehetővé teszi korábbi megismerésüket. Majtényi joggal írja e rendelkezésről, hogy a benne foglalt adatok fogalmi meghatározatlansága miatt az „*az aktarejtegető hivatalok mentsvára.*” (622.)

Majtényi azt is megfogalmazza, hogy „*a közérdekű adatok nyilvánossága több a tájékozódáshoz való jognál, mivel feltételezi a közhatalom aktivitását.*” (615.) E feltétel teljesülésének hiányára példa a kormányülések dokumentálásáról szóló 1999-es eset. Az adatvédelmi biztos ajánlását a könyv első részében Halmi így foglalja össze: „*Az ombudsman szerint a kormány azzal, hogy az ország sorsát befolyásoló döntések születésének körülményeiről sem magnófelvételt, sem szó szerinti jegyzőkönyvet, de még csak tartalmi összefoglalót sem készít, egy százötven éves közjogi hagyománnyal szakít, amíhez az 1990 óta hatalomba került kormányok is tartották magukat.*” (250.) Itt is hangsúlyozni kell: az a tény, hogy az említ-

tett százötven éves közjogi hagyomány csak a 2002-es választások után folytatódhatott, cáfolja az 1999-ben kormányt alkotó pártok állítólagos konzervativizmusát.

Az adatvédelmi biztos ismertett esetjóból további különleges történetek: 1997-ben enyhe drog hatására rosszul lévő középiskolához hívott mentősök – állítólag testi épségüket féltve – rögvést értesítették a rendőrséget, megsértve ezzel az adatvédelem és az orvosi titoktartás szabályait. (606.) 1998 márciusában a *Népszava* jogszerűen közölhette a bősnyagmarosi vízlépcsőrendszer megvalósítására vonatkozó – a Miniszterelnöki Hivatal szerint államtitoknak minősülő – keretmegállapodás-tervezetet, mert a dokumentumot nem minősítették államtitokká a törvényes formai követelmények szerint. (620–621.)

Az információs jogok ütközését pedig jól érzékeltetheti egy 2001-es amerikai eset, amelyben a Legfelsőbb Bíróság nem tartotta jogszerűtlennek két jogellenesen lehallgatott szakszervezeti vezető telefonbeszélgetésének közlését, mert a munkáltatóval szembeni erőszakot is fontolgatták, és párbeszédüket nem az újság hallgatta le. (635.)

A tulajdonhoz való jogot Sonnevend Pál mutatja be. Locke-kal kezd, ezért az olvasó érdeklődésének felkeltése végett tőle idézem az alábbi, kicsit mesebelien hangzó kérdéssort: „*Aki egy tölgyfa alól összeszedett makkal vagy az erdő fáiról szedett almával táplálkodik, az kétségtelenül kisajátította ezeket. Senki sem tagadhatja, hogy a táplálék az övé. Azt kérdezem: mikor kezdett az övé lenni? Amikor megemészte? Vagy amikor eszi? Vagy amikor megfőzte? Vagy amikor hazavitte? Vagy amikor felszedte?*” (John Locke: ÉRTEKEZÉS A POLGÁRI KORMÁNYZATRÓL. Gondolat, 1986. 58–59.)

Az eljárási jogokról szóló fejezetben Róth Erika a könyv megjelenése után, 2003. július 1-jén hatályba lépett új büntetőeljárás törvényt is ismerteti. Az új törvénynek az emberi jogok európai bírósági gyakorlatánál is korszerűbb rendelkezése: a védő megfizetésére képtelen terhel is élhet a védő választásának jogával, mivel a számára kirendelt védő helyett indokoltan más védő kirendelését kérheti. (727.) Ilyen részleteken múlik egy jogállam minősége.

Az eljárási jogok jelentőségét jól érzékeltetik Benjamin Constant sorai: „*A formák tisztelben tartása óvhat meg a zsarnokságtól. Az embe-*

ri társulások oltalmazó istenei a formák, ezek jelentik az ártatlanság egyedüli védelmét, a formák jelentik az emberek közötti egyedüli szilárd kapcsolatot. Különb minden homályba vész, és minden a magányos lelkiismeret, a tétova vélemény kiszolgáltatottja lesz. Csak a formák nyilvánvalóak, csak a formákhoz menekülhet az elnyomott.” (Benjamin Constant: A RÉGIEK ÉS A MODERNEK SZABADSÁGA. Atlantisz, 1997. 183–184.)

Az eljárási jogok hiányának jellegzetes példája a Róth által említett, rendszerváltás előtti devizahatósági eljárásról szóló jogszabály, amely szerint „*sem az ügyfél, sem képviselője nem volt jogosult az iratokba betekinteni, azokról másolatot készíteni; a hatóság határozatát nem volt köteles indokolni, s végül a rendelet kizárta a határozattal szembeni panasz lehetőségét is*”. (721.)

A politikai részvételi jogokról szóló fejezetben Papp Imre már az alkotmány 2002 decemberében elfogadott új választójogi szabályairól ír, amelyek az Európai Unióhoz történő csatlakozásunkat kihirdető törvénnyel egy időben lépnek majd hatályba. Akkortól a helyi önkormányzati képviselők és a polgármesterek választásán szavazati joguk lesz a Magyarország területén lakóhellyel rendelkező nagykorú, európai unióbeli állampolgároknak és a menekültként, bevándoroltként vagy letelepedettként elismert nagykorú személyeknek.

Papp leírásából az is kiderül, hogy – a kizárólag zárt választási listát használó Magyarországgal szemben – a listás rendszerek többsége már nyitott lista, amelyen a választópolgár azt is meghatározhatja, hogy az általa támogatott listáról melyik jelöltet kívánja mandátumhoz juttatni. (762.) Van még tehát fejleszteni való e területen is, ha nem akarunk elmaradni a kifinomultabb szabályozású országoktól, mint ahogyan az Svájcjal történt, ahol „*szövetségi szinten csak 1971 óta rendelkeznek a nők választójoggal, kantonális szinten pedig csak 1991-ben vált általánossá a nők választójoga*”. (746.)

Hiányosságként említendő, hogy a választójogi rész nem tér ki arra a vitára, ami a he-

lyi kisebbségi önkormányzati választásokon a magukat nem az adott kisebbséghez tartozónak vallók szavazati jogát illeti. (769.)

A közvetlen demokrácia Papp által sorra vett intézményei között üde színfolt az ötszáznál kevesebb lakosú község falugyűlése, amely a képviselő-testület határozata nyomán helyi népszavazási döntést hozhat, ha a választók több mint fele jelen van. (782.)

A szociális jogok értelmezésének bizonytalanságaira derül fény a Takács Albert által írt utolsó fejezetből. Érzékletes példa erre alkotmányunk 17. §-a, amely kinyilvánítja, hogy „*a Magyar Köztársaság a rászorulókról kiterjedt szociális intézkedésekkel gondoskodik*”. Bár nem alapjogról van szó, hanem állami kötelezettség megfogalmazásáról – amelynek teljesítésére a törvényhozónak széles körű mérlegelési lehetősége van –, az alkotmány idézett rendelkezése szerint a kiterjedt szociális intézkedések alapja a rászorultság, melynek érvényesülése a magyarországi szociálpolitikában legalábbis kérdéses.

A foglalkozás megválasztásához való joggal kapcsolatban, az álláshelyek számszerű korlátozásának eszközeként többször is szó esik a numerus claususról. (846. és 850.) Ez a szóösszetétel nem mentesíthető attól, amit a magyar történelemben jelent, ezért a következő kiadásban feltétlenül ki kell térni arra, amit ez szavak hordoznak.

A könyv – amely súlya miatt két kötetben könnyebben lenne forgatható – gazdag bibliográfiával, eset-, név- és tárgymutatóval, látható műgonddal készült. A szöveg szinte mentes az elírásoktól vagy nyomdahibáktól, egyet azonban a liberalizmus hírnevének védelmében érdemes megemlíteni: a jakobinus alkotmányról szólva egy helyen ezt olvashatjuk: „*a munkához való jog biztosítása helyett a liberális gondolkodáshoz sokkal közelebb álló kényszer- és rab-szolgámunka ellen lépett fel*”. (839.)

Molnár Péter